

Výročí jednoho procesu

VÁŽENÉ ČTENÁŘKY, VÁŽENÍ ČTENÁŘI, letos na podzim se nepochybně bude hodně mluvit o procesu s Rudolfem Slánským a dalšími třinácti obžalovanými, kteří zastávali vysoké funkce ve stranickém či státním aparátu, od něhož uplyne v listopadu sedmdesát let. Opětovný zájem veřejnosti o tento největší zinscenovaný proces s funkcionáři režimu v sovětizované střední a východní Evropě vzbudil před čtyřmi lety nález doposud neznámého filmového materiálu, který zachycuje průběh soudního líčení. Na jeho základě již vznikl dokumentární film Martina Vadase *Kdo jinému jámu – Rudolf Slánský*. Se svým obrazem událostí nyní přichází francouzská dokumentaristka Ruth Zylbermanová, jež kromě dobového materiálu staví především na vzpomínkách dětí odsouzených – Marty Slánské, Ivana Margolia a sourozenců Londonových. Její dokument *Le procès. Prague 1952* bude mít premiéru v listopadu na kanálu ARTE.

Pokud zadáme do elektronické *Bibliografie českých zemí*, kterou provozuje Historický ústav Akademie věd, výrazy „Slánský“ a „proces“, dostaneme seznam dvou set monografií a studií. Zdálo by se tedy, že téma je historiky již dokonale „pokryto“. Při bližším pohledu ale zjistíme, že mnohé otázky spojené s procesem, a zejména ty nejdůležitější, nejsou uspokojivě vysvětleny. Proč bylo vyšetřování vedeno tak, jak bylo vedeno, proč se hlavou spiknutí stal generální tajemník KSČ, jenž měl být podle prvních scénářů naopak jeho obětí, proč byly tresty tak drakonické? Na tyto a mnohé podobné otázky zatím existují jen hypotetické odpovědi. A zásadní posun by mohl přinést jen archivní výzkum v ruských archivech, o kterém si historikové – nejen čeští – za současné situace mohou nechat jen zdát.

V časopise *Paměť a dějiny* jsme o „procesu s vedením protistátního spikleneckého centra vedeného Rudolfem Slánským“ nechtěli opakovat všeobecně známé skutečnosti, ale přinést pokud možno nové, byť nutně dílčí pohledy. Jan Chadima analyzuje informace o ohlasech na proces, jež byly zaslány

do stranického centra. Marián Lóži se věnuje vůbec první revizi procesu, která pod taktovkou šéfa strany Antonína Novotného a ministra vnitra Rudolfa Bára, jejichž kariéry výrazně urychlil Slánského pád, dospěla k názoru, že popravený generální tajemník byl zodpovědný za veškerou represi proti členům strany (nikdo jiný nebyl brán v úvahu!), takže si svůj trest plně zasloužil, podobně jako v Sovětském svazu Lavrentij Berija. Milan Bárta zkoumá životopisy desítek vyšetřovatelů, kteří se na přípravě procesu podíleli, a klade si otázku, jací to vlastně byli lidé. Odpověď, že šlo o osoby nevzdělané, straně oddané a všeobecně spíše průměrné, není překvapující, podobnou charakteristiku měli i další vykonavatelé zvláště padesátých let. Konečně Jan Adamec zasazuje proces se Slánským do dobového mezinárodního kontextu na Východě i Západě, přičemž referenčním prostředím jsou mu židovští levicovní intelektuálové, kteří byli v Sovětském svazu vražděni a ve Spojených státech zažívali různé ústrky.

Číslo revue *Paměť a dějiny*, které držíte v ruce, přináší i další články k historickým tématům spojeným s naší nedávnou minulostí. Petr Kopal načrtává vztah Státní bezpečnosti a filmu, Magdalena Grešová popisuje na příkladu bytového semináře Jakuba S. Trojana, jak fungovalo nezávislé vzdělávání v době normalizace, a Martin Nekola se zabývá neznámými dějinami české komunity v americkém Saint Louis. Historik umění a architektury Pavel Kalina se pak zaměřil na zcela neprobádané téma vkusu stranických elit v době pozdní normalizace a dochází k překvapivému závěru, že soudruzi před svým odchodem z výsluní dávali před levicovou avantgardou přednost baroku.

Milé čtenářky, milí čtenáři, za celý autorský a redakční tým, který se na přípravě *Paměti a dějin* podílel, vám přeji inspirativní četbu a nerušený podzim.

PETR ZÍDEK, ŠÉFREDAKTOR

PROCES SE SLÁNSKÝM

„VYMÍST TY ŠUPÁKY NA MINISTERSTVECH“ / 3

Proces s Rudolfem Slánským očima občanů

Jan Chadima

NE ČESKOSLOVENSKÝ RAJK, ALE BERIJA / 15

Barákova komise, KSČ a první reinterpretace procesu s protistátním spikleneckým centrem Rudolfa Slánského (1955–1956)

Marián Lóži

Z POVĚŘENÍ STRANY / 28

Vyšetřovatelé procesu Slánský a spol.

Milan Bárta

SLÁNSKÝ, ŽIDÉ A MCCARTHISMUS / 39

Pražský proces přispěl k vystřízlivění západních levicových židovských aktivistů

Jan Adamec

ČEŠI VE SVĚTĚ

STRÁŽCI BRÁNY AMERICKÉHO ZÁPADU / 55

Z kdysi početné české komunity v Saint Louis zbylo po druhé světové válce jen několik stovek rodin

Martin Nekola

ČLÁNKY A STUDIE

STB – AKCE! / 61

Státní bezpečnost jako/a hraný film

Petr Kopal

SOCIALISTICKÉ BAROKO / 76

Renovace pražské koleje barnabitů jako příklad estetických preferencí stranických elit

Pavel Kalina

DISENT

PROSTOR K NEZÁVISLÉMU MYŠLENÍ / 87

Bytový seminář Jakuba S. Trojana v sedmdesátých a osmdesátých letech

Magdalena Grešová

V PAMĚTI

Nová pamětní deska Zelenkovi-Hajskému / 97

Čtrnáct zastavení s Františkem Zahrádkou / 98

Zemřel Jiří Pechar / 99

UDÁLOST

V Praze se měnil muzejní svět / 100

12. sjezd českých historiků v Ústí nad Labem / 101

RECENZE / 104

Paměť a dějiny – čtvrtletník, 2022/03, ročník XVI

Vydává: Ústav pro studium totalitních režimů

České republiky, Siwiewcova 2, 130 00, Praha 3

Šéfredaktor: Petr Zidek

Redakce: Pavla Foglová, Patrik Virkner

Grafická úprava a sazba: Zuzana Michálková

Layout: Klára Hegerová

Poštovní adresa redakce:

náměstí Winstona Churchilla 1800/2, 130 00 Praha 3

e-mail: petr.zidek@ustrcr.cz

Redakční rada: Milan Bárta – předseda,

Matěj Bílý, Hana Bortlová-Vondráková,

Martin Groman, Jakub Jareš, Pavel Kosatík,

Pavla Plachá, Ondřej Podolec, Martin Tichý,

Patrik Virkner a Petr Zidek

Náklad: 1500 výtisků – ISSN 1802-8241

Tisk: Unipress, s.r.o., Turnov

Použití materiálů

jen se souhlasem redakce

Informace o předplatném:

www.ustrcr.cz/cs/pamet-a-dejiny

Evidenční číslo: MK ČR E 18413

Obálka: Generální tajemník Ústředního

výboru KSČ Rudolf Slánský na snímku

Karla Hájka, 21. června 1949 (foto: ČTK)

Editorial: foto Zbyněk Pecák

**paměť
a dějiny**

„Vymést ty šupáky na ministerstvech“

Proces s Rudolfem Slánským očima občanů

JAN CHADIMA

Největší politický monstrproces v Československu provázela silná propagandistická kampaň a s ní spojený sběr názorů občanů. Ten ukazuje, že mnozí měli o vině Rudolfa Slánského alespoň dílčí pochybnosti. Proces vyvolal u řady lidí deprese, nálady namířené proti vedení komunistické strany a také silný antisemitismus.

„Odstranění Slánského bude pro nás pobídkou.“

„Milujeme svého presidenta Klementa Gottwalda.“

„Chladnokrevně pomáhali s přípravou hrůz třetí světové války.“

„Byla bych proti vlastním dětem, kdybych neodsoudila bandu zrádců.“

Tato prohlášení se objevila v českých novinách koncem listopadu roku 1952.¹ Vycházela z tehdejší rozsáhlé propagandistické kampaně a jednalo se o vyjádření konkrétních lidí či o publikaci vybraných rezolucí, které byly zasílány soudu, před nímž

stanul někdejší generální tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) Rudolf Slánský a dalších třináct vysoce postavených straníků. Druhý nejmocnější muž ve státě a v KSČ, který velkou měrou přispěl k perzekuci řady lidí, byl spolu s dalšími deseti spoluobžalovanými odsouzen k smrti a 3. prosince 1952 popraven.²

Hlavním rysem celého případu byla rozsáhlá mediální kampaň, jež měla výrazně zapůsobit na občany, přesvědčit je o správnosti procesu, ukázat, kdo je špatný a kdo dobrý. Propaganda se během celého vyšetřování a soudního řízení snažila využít každé příležitosti ovlivnit veřejnost. Sama o sobě je svým způsobem

výpovědí doby, říká nám něco o režimu i o jeho cílech a záměrech. O tom, jaké chtěl lidi mít a o čem je chtěl přesvědčit. Ale opravdu se to podařilo? Skutečně se obsah zmíněných úryvků z novin shodoval s názory občanů?

Primárními prameny této studie jsou zprávy funkcionářů, kteří měli v továrnách vysvětlovat proces pracujícím a zaznamenat jejich reakce, a především průzkumy nálad zjišťované přímo mezi obyvatelstvem. Jejich sledování bylo úkolem Státní bezpečnosti (StB) a jejich spolupracovníků.³

V archívních materiálech se bohužel nepodařilo nalézt konkrétní příkaz k provedení průzkumu. Ze struktury podávaných sdělení

- 1 Úryvky a základní znalosti propagandy během procesu vycházejí z proseminární práce autora tohoto textu *Propaganda v průběhu procesu s Rudolfem Slánským a spol.* Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2007.
- 2 K jeho životním osudům viz CHADIMA, Jan: *Rudolf Slánský*. Vyšehrad, Praha 2022.
- 3 Záznamy názorů funkcionářů lze nalézt v *Národním archivu* (NA), f. ÚV KSČ, Bulletin (0/14), a. j. 56, 59, 61, 64, sv. 8, a a. j. 71, sv. 8. Hlášení StB se nachází v *Archivu bezpečnostních složek* (ABS), f. Velitelství StB (310), a. j. 114, sv. 6, 8–22. (Ve svazcích 7 a 23–25 se nacházejí ohlasy na zatčení Rudolfa Slánského.) Každý svazek obsahuje hlášení z konkrétního kraje. Součástí jednotlivých hlášení je někdy jen výtah názorů občanů, někdy i jméno osoby, která konkrétní názor vyslovila. Další použité prameny jsou k dispozici v NA, f. ÚV KSČ, Oddělení stranických orgánů, I. oddělení 1945–1956 (05/1), a. j. 2327, sv. 391.

o náladě mezi lidmi a z jiného nalezeného rozkazu k případu Slánský,⁴ jenž svým obsahem odpovídá konečným odpovědím, které byly zaslány, lze sestavit jeho přibližnou podobu. Agenti StB se měli zaměřit prakticky na všechny vrstvy obyvatel republiky. Výsledné zprávy pak tudíž často obsahovaly názory dělníků, pracující inteligence, straníků i nestraníků, ale třeba i „reakce“. Kampaň mezi širokou veřejností podle všeho nebyla řádně připravena. Tajemníci výborů KSČ nedostali prakticky žádné detailní instrukce, jak stranické schůze organizovat.⁵

Tento přístup samozřejmě nespĺňuje požadavky na seriózní sociologický průzkum veřejného mínění, přesto nám dané archivní dokumenty mohou poskytnout alespoň částečnou představu o tom, jak lidé vnímali proces. Otázkou je i hodnověrnost či autentičnost samotných materiálů. Je možné, že v některých případech došlo ke zkreslení podaných výroků, aby vedení nedostávalo tak nelichotivé informace. Důvodem mohl být strach či snaha se zalíbit, nebo se mohlo jednat o politickou objednávku. Objevovala se sice řada zpráv, jež byly ve shodě s linií předkládané propagandy, avšak byla zde i řada názorů opačných. Těžko by se mohl nějaký agent zalíbit vymyšleným výrokem o šíření mínění, že ve vládě sedí jenom šupáci. To by hovořilo i proti politické objednávce z vyšších míst, vůči které byly právě mnohé zprávy zaměřeny. Pro věrohodnost sdělení tak hovoří právě použitý slovník. Z formulací řady vyjádření vyznívá opravdovost a upřímnost. Pro jejich autentičnost svědčí i to, že byly posléze reflektovány v oficiální propagandě. Zprávy StB navíc pocházejí vždy z různých částí jednotlivých krajů,

Zlomený Rudolf Slánský při výslechu před senátem Státního soudu v Praze, 1. listopadu 1952 (foto: ČTK)

kde je pořizovali tamní pracovníci či spolupracovníci. Svým obsahem jsou si velmi podobné, ačkoliv jsou z geograficky vzdálených míst, proto je jen těžko představitelné, že by si je příslušní pracovníci vymysleli. Právě určitá shoda zpráv naznačuje rozšířenost některých názorů v celé republice.

PROCES

Samotný proces byl skutečným vykonstruovaným divadlem. Ale jak se na to dívali občané? Jednou ze zaznamenaných reakcí bylo vnímání jeho průběhu a organizace. Lidé mnohdy nevěřili, že se Rudolf Slánský a ostatní skutečně dobrovolně přiznávali k činům, z nichž byli obviněni, že

spáchali tak otřesné zločiny a zcela v klidu a bez odmlouvání o nich vypovídají. Ve zprávách se velmi často objevovaly výroky, že musejí být zdrogováni či že byli biti. „*Bud' musel být každý řádně spráskán, anebo jsou připraveni injekcemi.*“⁶ Nedůvěru mezi lidmi zasely také technické nedostatky během procesu. Často bylo poukazováno na to, že obžalovaní odpovídají dříve, než otázku položí prokurátor. „*Nenechají ani prokurátora domluvit a už to ze sebe sypou.*“⁷ Uvádělo se také, „*že dost lidí má proces za podfuk*“, a to z důvodu, že obžalovaní své odpovědi „*měli bud' to napsané, nebo se to museli naučit nazpaměť.*“⁸

Objevila se i tvrzení, že proces se vůbec nekoná a vše je jen sehrané, což bylo patrně dáno hlavně

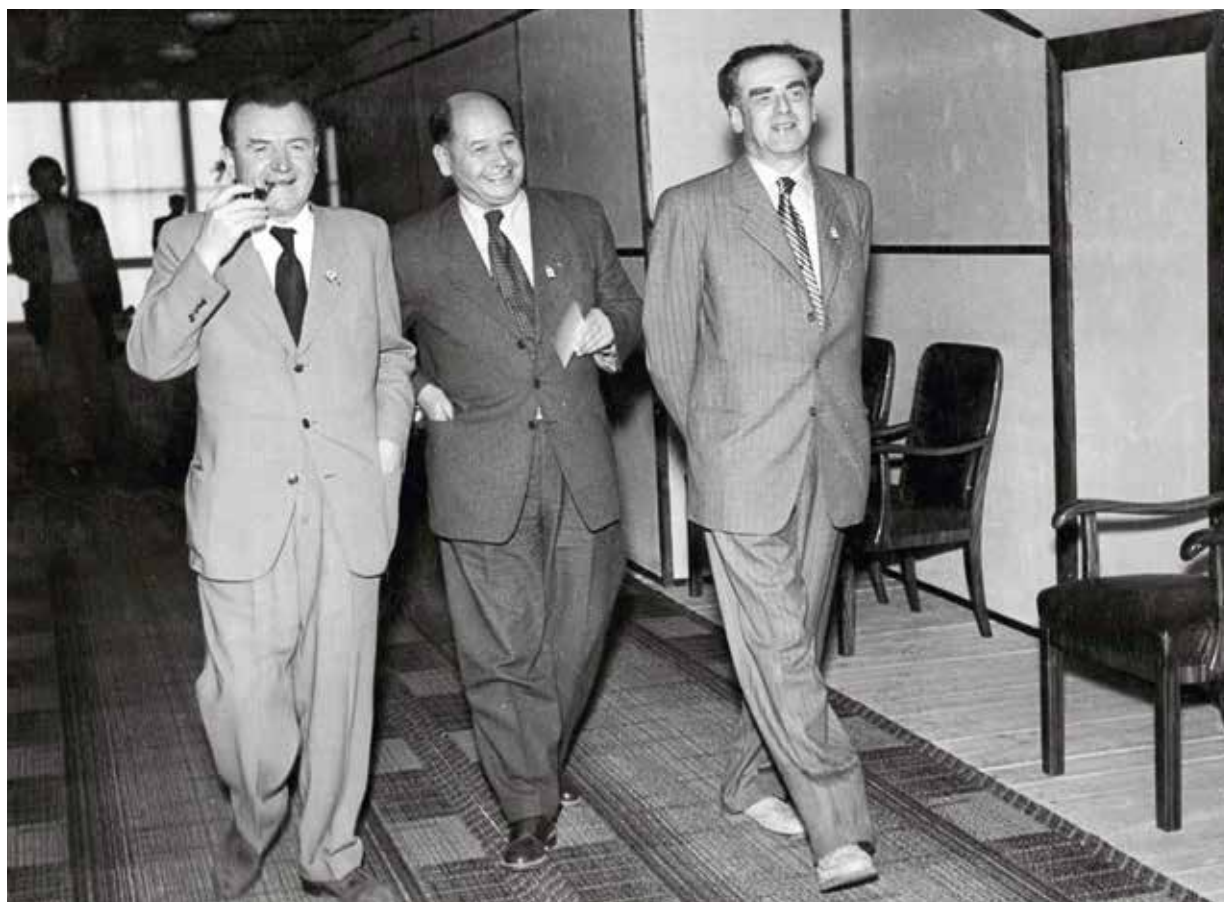
4 ABS, f. 310, sign. 310-92-5, Rozkaz provést výzkum k odvolání Rudolfa Slánského z funkce, 7. 9. 1951.

5 VOLOKITINA, Tatjana Vladimirovna a kol.: *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope: dokumenty. Tom 2, 1949-1953.* Rosspen, Moskva 2002, s. 713.

6 ABS, f. 310, sign. 310-114-6, František Poul, 22. 11. 1952.

7 NA, f. ÚV KSČ, 014, a. j. 71, sv. 9, Bulletin č. 70 z 5. 12. 1952, fol. 3.

8 Tamtéž, a. j. 64, sv. 8, Bulletin č. 63 z 28. 11. 1952, fol. 9.

Tehdy bylo ještě veselo. Prezident republiky Klement Gottwald, ministr financí Jaromír Dolanský a generální tajemní Ústředního výboru KSČ na 9. sjezdu KSČ v Průmyslovém paláci, 25. května 1949. (foto: Národní archiv, fond ÚML)

technickými limity té doby. Jedinou možností, jak se občané mohli v masovém měřítku seznámit s procesem, byl tisk a rozhlas, obrazový záznam potvrzující skutečnost procesu mohl být ukázán nanejvýš ve filmových týdenících. To by vysvětlovalo i přesvědčení lidí, že výpovědi obžalovaných jsou čteny, protože neviděli Slánského naživo. Vyskytly se i pochybnosti týkající se procesu jako celku. Například že má jen svalit skutečnou vinu na jiné: „Vše je divadlo, blíží se Vánoce, není zboží ani peníze,

tak to svedou na ně.“⁹ Stejně tak se objevila řada pohledů hodnotících proces jen jako vyřizování osobních účtů v KSČ. „*Kdyby dnešní obžalovaní dosáhli svého cíle, inscenovali by patrně podobný proces proti svým nepřátelům, kteří jsou dnes u moci.*“¹⁰ Nebo také, že „*takhle to jednou dopadne se všemi, nejdřív se milovali a teď se s ním soudí.*“¹¹ Byl to svým způsobem projev nedůvěry v pravost obvinění. Mnohdy se opakuje i lítost nad Slánským, souzeným jen proto, že se ho potřebují zbavit.

Ojedinele se vyskytly i výroky, že Slánský je v Sovětském svazu a že před soudem stojí dvojníci atd. SSSR byl v souvislosti s případem zmiňován několikrát, a to v ne zcela dobrém světle. Třeba že proces řídí právě Sověti, neboť Slánský se jim stal nepohodlný, či podobně laděná negativní sdělení, že se různé mocenské kliky v SSSR snaží v satelitech dosazovat své lidi atd. „*Nyní je ze všeho vinen Slánský [...] jen počkejte, až se dozvíme, o kolik miliard nás připravil Sovětský svaz.*“¹²

9 ABS, f. 310, sign. 310-114-6, Zpráva agenta 30312, nedatováno.

10 Tamtéž, Batěk Václav, Referát 2021, nedatováno.

11 ABS, f. 310, sign. 310-114-9, Ulrich, 24. 11. 1952.

12 Tamtéž, sign. 310-114-8, Souček Josef, 24. 11. 1952.

Pozitivní reakce a vyjádření k Sovětskému svazu prakticky znamenány nejsou. Občany trápila řada jiných problémů, a prostě se k tomuto tématu nevyjadřovali. Objevil se pouze ojedinělý názor, podle kterého by bylo lepší, aby nás zabral Sovětský svaz.¹³

OBŽALOVÁNÍ

Předchozí se týkalo vnímání procesu jako celku. Ale nebyla to jen jeho organizace, co lidem vrtalo hlavou. Docházelo i k relativizaci podstaty a pravosti činů, z nichž byl Rudolf Slánský a ostatní viněni. Tyto názory lze rozdělit na dva typy. Samotné zpochybňování ještě neznamenal nevíru ve skutečnou zločinnou činnost obviněných či smysl celého soudního sporu. Šlo pouze o části obžaloby, na kterých se kritikům něco nezdálo. Neměli výhrady vůči vině, ale kladli mnohdy nepříjemné otázky. Na druhou stranu se ale ob-

Na slavnostním zasedání ÚV KSČ ke druhému výročí „Vítězného února“ nic neohlašovalo brzký politický pád šéfa strany Rudolfa Slánského (foto: Národní archiv, fond ÚML)

Padaly také dotazy, jak se mohl Slánský stát generálním tajemníkem strany, když je z buržoazní rodiny a když bylo již dlouho známo, že je trockista

jevila i tvrzení, jejichž obsahem byla nedůvěra v celé obvinění některých osob. Právě to svědčí o skutečnosti, že propaganda nebyla stoprocentně úspěšná a že si řada občanů dokázala na věc udělat vlastní názor.

Udivovala skutečnost, že obvinění jsou souzeni až v současnosti, když jsou žalováni za činy staršího data. Tyto pochyby se týkaly zejména Slánského. U soudu byly například

použity materiály z dob první republiky. Proto logicky vstaly otázky, jak je možné, že se o spáchaných zločinech ví až dnes. „*Jak je možné, že staré doklady z bývalých policejních archivů ve věci Slánského vyšly teprve nyní ve známost.*“¹⁴ Padaly také dotazy, jak se mohl Slánský stát generálním tajemníkem strany, když je z buržoazní rodiny a když bylo z policejních materiálů již dlouho známo, že je trockista. „*Nemohl jsem pochopit, jak toho Slánského nechali ve funkci, když se dávno vědělo, že má trockistické názory.*“¹⁵

Slánský byl před svým zatčením významná osobnost, byl často veřejně oslavován, například k příležitosti jeho narozenin v tisku vyšla řada

pochvalných článků. Lidé si to mnohdy dobře pamatovali a naráželi na to. „*V roce 1950 se psalo, že Slánský je z chudé rodiny a nyní vyjde najevo, že je buržoust,*“¹⁶ nebo také „*když měl 50. narozeniny, nasadili mu vavřínový věnec [...] tím si ale neposloužili, tím jenom straníkům ukázali, jaké jest to svinstvo v politice.*“¹⁷ Ve zprávách StB se objevilo několik zmínek o tom, že někdo záměrně někde nechal ležet nebo vyvěsil *Rudé právo* z dob Slánského narozenin. Na piedestal chvály ho nestavěly před procesem jen noviny. „*Já četl knížku od soudruha [Václava] Kopeckého,¹⁸ kde jej staví jako hrdinu.*“¹⁹ Občané mnohdy zpochybňovali, že by Slánský mohl mít něco proti komunistické straně, nevěřili

13 Tamtéž, sign. 310-114-10, Mareš, 26. 11. 1952.

14 Tamtéž, sign. 310-114-8, Hrubý, 21. 11. 1952.

15 Tamtéž, Mandis, 27. 11. 1952.

16 Tamtéž, Senecký, 25. 11. 1952.

17 ABS, f. 310, sign. 310-114-9, Huml, 25. 11. 1952.

18 Václav Kopecký (27. 8. 1897 – 5. 8. 1961) byl výrazným členem KSČ, v letech 1945–1953 zastával post ministra informací.

19 ABS, f. 310, sign. 310-114-8, Podaný, 1. 12. 1952.

tomu, že by ji dlouholetý člen mohl zradit.

Další výrazná kritika, která měla zaznívat především od straníků, se týkala dalšího z obžalovaných Ludvíka Frejky,²⁰ nikoliv ale samotných obvinění, nýbrž propagandy. V novinách byl totiž otištěn dopis jeho syna, v němž vyjadřoval opovržení nad svým otcem, dokonce se ho zříkal a žádal pro něj trest smrti.²¹ Tento dopis byl považován za nemorální a pochybný.

Na druhé straně neznamenají tyto konkrétní výtky nedůvěru k procesu jako celku. Skutečnost, že někdo pochybuje o dílčí části obžaloby, neznamená, že nevěří v to, že je souzen „škůdce“ národa.

JE TO PRO OSTUDU

Zprávy o náladě obyvatelstva zdokumentovaly ještě jeden zajímavý aspekt. Byl to negativní postoj k tomuto soudnímu řízení ze strany dělníků a komunistů. Ne k jeho špatné organizaci nebo nedůvěře k obviněním, i když to s tím také někdy souviselo. Se smyslem procesu souhlasili, obviněním věřili, vadily jim negativní odezvy, které vyvolal.

Někdy se také uvádělo, že samotná kauza škodí komunistické straně, protože jí dělá ostudu. „Zveřejňovati se to nemělo, strana KSČ si s tím podlomila základy.“²² Objevil se například názor, „že by bylo lepší po psychologické stránce pro lidi, kdyby obžalovaní před soudem zapírali a byli žalobou usvědčeni“.²³ Nebo také, že ostuda teprve začíná, ta pravá má totiž přijít, až se budou soudit další. Dotyčný měl na mysli předsedu vlády Antonína Zápotockého,²⁴ o němž se pak bude psát, že se „štítíl práce,

Také své 50. narozeniny oslavil Rudolf Slánský 31. července 1951, jak se na šéfa všemocné strany sluší. Podle dobového popisku k fotografii přinesla „delegace Československé mládeže v čele s předsedou Zdeňkem Hejzlarem (vlevo) ústřednímu tajemníku KSČ Rudolfu Slánskému vřelý pozdrav a pionýrský šátek“. (foto: Rostislav Novák / ČTK)

a proto byl harmonikář“.²⁵ Vzhledem k řadě názorů, které se vyrojily v průběhu procesu, tak soud a obžaloba skutečně otřásl důvěrou v KSČ.

Jeden z podstatných aspektů citového rozpoložení obyvatel se dotýkal jakýchsi skleslých pocitů. Často se jednalo o vyjádření zmaru nad

dosavadní prací. Tyto nálady se však ne vždy dotýkaly přímo Slánského ve smyslu, že to on ničil jejich úsilí. Šlo spíše většinou o narážky na vedoucí představitele režimu.

Depresivní stavy často vycházely z vnímání kontrastu „my“ versus „oni“, my, dělníci, se dole snažíme,

20 Ludvík Frejka (15. 1. 1904 - 3. 12. 1952), původním jménem Ludwig Freund (do června 1945), byl národohospodář, politik a publicista z německo-židovské rodiny. V lednu 1952 byl zatčen a po procesu se „spikleneckým centrem“ popraven.

21 FREJKA, Tomáš: Žádám nejpřísnější trest. *Svobodné slovo*, 26. 11. 1952, s. 1.

22 ABS, f. 310, sign. 310-114-9, Šlehofer, 25. 11. 1952.

23 Tamtéž, sign. 310-114-6, Kalibera, Referát 2024, nedatováno.

24 Antonín Zápotocký (19. 12. 1884 - 13. 11. 1957) byl významným členem KSČ, v letech 1948-1953 předsedou vlády, po Gottwaldově smrti byl zvolen druhým komunistickým prezidentem.

25 ABS, sign. 310-114-9, Korsa, 25. 11. 1952. Informace o tom, že Zápotocký hrál na harmoniku, byla dobovou fámou.

a nahoře se pak ničí veškeré naše snažení. „*My lidem říkáme, soutěžte, soutěžte, šetříme každou korunu a miliardy lítají, jsem z toho otrávený.*“²⁶ Či také „*my v závodech se honíme za každý haléř, a tam nahoře se to vyhazovalo po miliardách.*“²⁷ To vedlo ke ztrátě důvěry ve vedení komunistické strany a státu.

Byly zde tedy tendence k naprostému zklamání a deziluzi občanů. Pracující vyjadřovali pocity marnosti nad svým úsilím. „*Dnes již lidé nebudou tak hloupí, aby jezdili na brigády a ničili si zdraví.*“²⁸ Objevovaly se názory typu, proč zvyšovat výrobu, když se v takovém měřítku krađe. „*Děláme jak mourovatý a pořád nikde nic není vidět. My to cítili a nahoře nic nevěděli.*“²⁹ Ve zprávách se často uvádělo, že dělníci přecházejí do pasivního postoje, a někdy se hovořilo o poráženeckých tendencích mezi obyvatelstvem. Důvěra ve smysl dosavadního konání byla otřesena. „*Schůze, vždyť neměly náplň, nic nám dohromady nedaly.*“³⁰

„TAKOVÉ PANÁKY MÁME
TAKÉ VE VEDENÍ“

Mezitimulek³¹ poukazuje na to, jaké další vyústění měly pocity deprese, deziluze a zmaru. Jedním z nich byly projevy pochybnosti ve schopnosti mocenské vrstvy. Jejich rozsah byl značný, od nižších stranických funkcionářů až po ty nejvyšší stranické a vládní činitele. Byly kladeny otázky typu: „*Co je správné? Čím se máme nyní řídit?*“³² Vyjadřovaná nedůvěra souvisela s odhalením Slánského. Takřka unisono zaznívalo přibližně toto: „*Co tam proboha tedy nahoře dělali?*“ Jednalo se o jednu z nejčastějších tezí ve zprávách o náladě obyvatelstva, která

lidem vrtala hlavou nejvíc. Otázku, proč to trvalo tak dlouho, si nekladli jen ti, co nevěřili v pravost celého procesu či jen jeho části. To svědčí o tom, že řada občanů nepřijala obžalobu automaticky, ale přemýšlela. A přemýšlela tak, že to mohlo režimu uškodit.

Lidé byli přesvědčeni, že odpovědní ministři museli o podvratné činnosti vědět, a tak se ptali: „*Co dělali ministři? Vždyť přece museli mít kontrolu přes ně. Naši soudruzi nahoře málo dbali na kontrolu.*“³³ Nebo také „*kritika a sebekritika je nejdůležitější. Pochybují, že byla ve straně uplatňována.*“³⁴

Ve zprávách se často uvádělo, že dělníci přecházejí do pasivního postoje, a někdy se hovořilo o poráženeckých tendencích mezi obyvatelstvem. Důvěra ve smysl dosavadního konání byla otřesena. (foto: Věněk Švorčík / ČTK)

26 NA, f. ÚV KSČ, 014, a. j. 59, sv. 8, Bulletin č. 59 z 25. 11. 1952, fol. 8.

27 ABS, f. 310, sign. 310-114-16, Hamrlík Josef, 24. 11. 1952.

28 Tamtéž, sign. 310-114-6, Filák František, 3. 12. 1952.

29 NA, f. ÚV KSČ, 05/1, a. j. 2327, sv. 391, Ohlas procesu s protistátním centrem na závodech Pražského kraje, 26. 11. 1952, fol. 40.

30 NA, f. ÚV KSČ, 014, a. j. 61, sv. 8, Bulletin č. 60 z 26. 11. 1952, fol. 21.

31 Tamtéž, Bulletin č. 60 z 26. 11. 1952, fol. 15.

32 ABS, f. 310, sign. 310-114-6, Referát 2031, nedatováno.

33 NA, f. ÚV KSČ, 05/1, a. j. 2327, sv. 391, Ohlas procesu s protistátním centrem na závodech Pražského kraje, 26. 11. 1952, fol. 40.

34 ABS, f. 310, sign. 310-114-19, Srovnalík, 26. 11. 1952.

V očích části lidí proces Gottwaldovi na rozdíl od stranických a vládních špiček neublížil, spíše posílil jeho kult (Výstava darů prezidentu republiky Klementu Gottwaldovi, 1952) (foto: Alexandr Hampl / ČTK)

A tato nedůvěra k vyšším místům se projevovala i v jiných aspektech, například kritikou špatné personální politiky. Uvádělo se, že dosazování na vysoké posty je ledabylé, že je získávají synové továrníků a že se nedostává na poctivé dělníky. „*Když se dává dělník za vrátného, tak se kádruje až od babičky a ze všech stran, až se to hnuší, zatímco na vedoucí místa byly dosazovány kádry, které jsou dnes před soudem. Zajímavé by bylo, jak byli kádrováni tito.*“³⁵

Na druhé straně nebyly tyto soudy v mnoha případech tak přísné. Občané sice opět nadávali na vedení státu a strany, ovšem s tím, že tam jsou zajisté i čestní zástupci, především v čele s prezidentem Klementem Gottwaldem. Ovšem i v těchto hodnoceních se vrací otázka, proč, když jsou ve vedení KSČ poctivci, trvalo odhalení tak dlouho?

KONTROLA

Pocity deprese a zmaru měly jedno vyústění. Lidé se nezastavili u pouhé kritiky. Mnozí z nich požadovali rázná řešení, čímž hrozilo, že proces přeroste jejich tvůrcům přes hlavu. Dle požadavků obyvatelstva se vyšetřování u Slánského rozhodně nemělo zastavit, mělo pokračovat dál. A tak se v hlášeních vyskytovaly požadavky, že „*ÚV má provést sebekritiku, a ta [má být] dána k diskusi všem základním organizacím.*“³⁶ Dále nebyly ojedinělé třeba názory, že „*ministři*

*mají podat podrobné životopisy a ty pak zveřejnit,*³⁷ či předpoklady „*že [předseda vlády] Zápotocký vysvětlí, proč se tím vláda nezabývala.*“³⁸ Objevovala se tedy potřeba vyvodit důsledky z toho, že nejvyšší představitelé nebyli při dosazování na svá místa dostatečně kádrováni. Byly požadovány kontroly a posléze čistky na všech možných místech, od ministerstev až po vysoké stranické funkce. „*Všechno je třeba vymést – nejvíce ty šupáky na ministerstvech*

*[...] nejen nahoře, ale i na krajích je to potřeba vyčistit a všude dělat čistku,*³⁹ nebo také, že je „*třeba vyměnit celou vládu, museli o tom vědět.*“⁴⁰

Bylo to vyjádření nároku na kontrolu zdola a vycházelo často od dělníků, tedy od těch, kdo měli tvořit páteř režimu. Ovšem požadavky na změnu byly spíše personálního než systémového rázu. Kritika směřovala vůči vedoucím představitelům, ne přímo proti smyslu samotného politického zřízení. Nešlo o názor, že takhle to

35 Tamtéž, Czajka, 25. 11. 1952.

36 NA, f. ÚV KSČ, 014, a. j. 64, sv. 8, Bulletin č. 63 z 28. 11. 1952, fol. 10.

37 Tamtéž, Bulletin č. 60 z 26. 11. 1952, fol. 9.

38 Tamtéž, Bulletin, fol. 5.

39 NA, f. ÚV KSČ, 014, a. j. 61, sv. 8, Bulletin č. 60 z 26. 11. 1952, fol. 6.

40 Tamtéž, fol. 18.

dál rozhodně nejde a musí se zcela změnit režim, dělníci v tezích nevyjadřovali nedůvěru vůči jeho základům. Žádalo se vyšetřování a odstoupení s tím, že odpovědnost nesou vyšší místa. Zasáhly ale návrhy na prošetření a odvolání i toho „nejvyššího“? Důležitým prvkem samotné kauzy bylo také budování kultu tehdejšího prezidenta Klementa Gottwalda. Proces měl samozřejmě sloužit k posílení jeho vlivu, ale také zajistit legitimitu vládnutí komunistické strany, a tím i celého režimu. Noviny byly plné obdivných ód na Gottwalda, v nichž byla líčena jeho nepostradatelnost.

Dalo by se říct, že v očích části lidí proces Gottwaldovi na rozdíl od stranických a vládních špiček neublížil, spíše ho posílil. Hlášení o náladě obyvatelstva se mnohdy svým obsahem nelišilo od novinové propagandy. Občané vyjadřovali pohnutí nad tím, že Slánského cílem měly být úklady o Gottwaldův život. Stejně tak byla deklarována láska k prezidentovi spolu s díky za jeho bdělost, protože právě on měl odhalit Rudolfa Slánského. Objevily se také zprávy, že během závodních schůzí docházelo ke skandování, kterými dávali pracující najevo svoji lásku k prezidentovi. „V soudruha Gottwalda máme důvěru a položili bychom za něj život.“⁴¹ Nebo také: „Soudruh Gottwald vyrostl v našich očích za tyhle dny moc. To je ale bolševik.“⁴²

Když docházelo k vyjadřování nedůvěry vládě v čele se Zápotockým, často k tomu byla připojena informace, že lidé Gottwaldovi stále věří. Právě on měl být představitelem s absolutní důvěrou. Byly zaznamenány hlasy litující Gottwalda za to, „jakými šupáky byl obklopen“,⁴³ spolu

s rozhořčením nad tím, že bylo usilováno o jeho život. „Nášeho milovaného Klému nám chtěli zabit.“⁴⁴ Uvádělo se, že teď je třeba se kolem něho semknout a jít dál, a časté byly i výro-

Občané vyjadřovali pohnutí nad tím, že Slánského cílem měly být úklady o Gottwaldův život

ky, že on to teď „vyčistí“. I při kritice vlády či ÚV se často projevovale přesvědčení, že tam jsou stále slušní lidé, spolu s údivem, proč to neřekli Gottwaldovi. Na první pohled by se tedy zdálo, že propaganda osobnosti prvního dělnického prezidenta byla v době procesu úspěšná. Ale nebylo tomu docela tak.

MUSÍ PROVÉST SEBEKRITIKU

Z hlášení o náladách občanů lze vyčíst, že i v očích nemalé části z nich ani Gottwald nebyl zcela bez poskvrny a že i jemu proces uškodil. I to by pak mohl být důkaz o autentičnosti materiálů, když i prezidentovo jméno bylo spojeno s kritikou. Tyto názory jen stěží mohly být projevem vnitrostranického boje, který by chtěl Gottwalda poškodit. A to z toho důvodu, že kritické ohlasy směřovaly na celé ÚV a na vládu čili na ty, kdo by mohli být jeho konkurenty.

Jednalo se o požadavky, aby i Gottwald provedl sebekritiku a vše vysvětlil. Objevila se i tvrzení, že stejně jako ÚV či odpovědní ministři i on o všem musel vědět. „Všichni to museli vědět, včetně Gottwalda, a když to nevěděli, tak jsou blbci.“⁴⁵ Velmi často se očekávala čistka v celé straně. „Jistě

dojde na Gottwalda, věznicí v Praze se říkalo Pankrác a nyní se říká Rudolfinum a jednou se jí bude říkat Klementinum.“⁴⁶ Názory na prezidenta byly tedy rozporuplné. Svým způsobem to opět dokazuje, že řada lidí nad věcí dost přemýšlela a nenechala se zahltit oficiální propagandou.

TREST

Volání po trestu smrti bylo spojeno s většinovým pohledem na celou kauzu. I ti, co pochybovali o některých obviněních či částech procesu, často požadovali ten nejvyšší trest. Na druhé straně se však objevila tvrzení, že Slánský a ostatní si sice smrt zaslouží, ale nedostanou ji, neboť jsou to vysocí straníční funkcionáři. Tudíž i trest smrti byl mnohdy spojen s pochybnostmi ohledně celého procesu. Uvádělo se, že hlavní obviněný bude pouze odvezen do SSSR.

Zaznamenal jsem i postoj, že Slánský unikne trestu, ale ne zásluhou stranické příslušnosti, nýbrž proto, že „je příliš chytrý žid a nějakým způsobem se z toho dostane.“⁴⁷ Nebo také, že „jsou to sice lotři, ale trest smrti Slánskému prý nedají [...] neb hlavní soudce je také žid a Slánský prý je ve straně od kolébky.“⁴⁸ Ne každá nedůvěra ve vykonání hrdelního trestu však měla antisemitské podhoubí. S pochybnostmi ohledně uskutečnění poprav často souvisely požadavky na veřejnou exekuci, aby se o ní lidé mohli přesvědčit a pocítit zadostiučinění.

Co se týče názorů na odmítání trestu smrti, ty nevycházely vždy z humanity. „Ač důchodce přihlásil jsem se na práci do jáchymovských dolů a právě tam by měl jít Slánský makat,

41 NA, f. ÚV KSČ, 014, a. j. 71, sv. 9, Bulletin č. 70 z 5. 12. 1952, fol. 6.

42 Tamtéž, f. ÚV KSČ, 05/1, a. j. 2327, sv. 391, Ohlas procesu s protistátním centrem na závodech Pražského kraje, 26. 11. 1952, fol. 42.

43 NA, f. ÚV KSČ, 014, a. j. 61, sv. 8, Bulletin č. 60 z 26. 11. 1952, fol. 6.

44 ABS, f. 310, sign. 310-114-8, Hanová, 27. 11. 1952.

45 Tamtéž, Horák, 25. 11. 1952.

46 Tamtéž, Vestička, 3. 12. 1952.

47 ABS, f. 310, sign. 310-114-6, Kulda, 22. 11. 1952.

48 Tamtéž.

Klement Gottwald během svého posledního novoročního projevu, 1. ledna 1953
(foto: Rostislav Novák / ČTK)

aby alespoň jednou za život poznal manuální práci.⁴⁹ Nebo jiné návrhy měly mít spíše odkladný účinek, například „podle mého bych jim hned smrt nedal, ale celou tu smečku bych vozil na těžké práce s dělníky“.⁵⁰ Kromě požadavků na trest smrti či alespoň na doživotí v Jáchymově se objevovaly mnohdy žádosti o konfiskaci majetku obviněných, aby se alespoň částečně nahradily jimi napáchané škody.

Jen velmi ojediněle je zaznamenáno odmítání hrdelního trestu, jež by nebylo spojeno s požadavky na práci v dolech. Spíše se jednalo o názory těch, kteří nesouhlasili s trestem smrti z principu, ale nezpochybovali vinu obviněných. „Jedenáct dostalo trest smrti, což je ztráta lidských životů, které nikdo nenahradí.“⁵¹

Pak tu bylo ještě poměrně dost stanovisek, že smrt prostě musí být

vyústěním celého procesu. „Bylo by velkým proviněním proti pracujícím, kdyby jen jediný unikl provazu.“⁵² Byly registrovány žádosti, aby dělníci dostali obžalované sami do rukou. „Nedovedu zabít králíka, ale popravu Slánského a ostatních obžalovaných bych si troufla udělati.“⁵³ Provaz se zdál mnohým dokonce málo. Častým způsobem poprav, který byl žádán, bylo stahování z kůže. „Účastníkov protišátneho sprisahaneckého centra treba zaživa páliť a sťahovať z nich kožu.“⁵⁴

Podle zpráv o náladách obyvatelstva naprostá většina věřila, že přes všechny pochybnosti ohledně procesu či obvinění jsou souzení skutečnými zločinci. Svědčí o tom právě žádosti o trest smrti, jež byly ve zprávách nejčastější, a to hned po antisemitských narážkách. Lidé byli strašeni hrůznými zločiny, které dle obžaloby Rudolf Slánský chystal. Musíme si uvědomit, že proces se konal jen sedm let po válce a čtrnáct let po Mnichovu. A během řízení se občané dozvídali, že někdo znovu chystal válku a okupaci. Stejně tak musela řada obyvatel pohoršit žaloba z hospodářských sabotáží.

ANTISEMITISMUS

Proces s sebou nesl velký antisemitský nádech, v tomto ohledu však situace v Československu nebyla zcela ojedinělá. Vlna antisemitismu zasáhla také Sovětský svaz a jejím vyvrcholením byl připravovaný proces s takzvanými Bílými plášti, tedy ruskými doktory židovského původu. A příčina? Historik Karel Kaplan zdůrazňuje změnu sovětské politiky na Blízkém a Středním východě, především v oblasti Palestiny.

Zde se Moskva snažila získat vliv prostřednictvím vznikajícího státu

49 ABS, f. 310, sign. 310-114-12, Oldřich Plachý, 22. 11. 1952.

50 Tamtéž, sign. 310-114-8, Banka Zdenek, 24. 11. 1952.

51 Tamtéž, sign. 310-114-9, Brousková, 28. 11. 1952.

52 NA, f. ÚV KSČ, 014, a. j. 61, sv. 8, Bulletin č. 60 z 26. 11. 1952, fol. 3.

53 ABS, f. 310, sign. 310-114-8, Burešová, 28. 11. 1952.

54 Tamtéž, sign. 310-114-21, Čonka František, 23. 11. 1952.

Izrael. Ten obdržel od Československa během konfliktu s Araby značnou vojenskou pomoc, jež byla organizována pozdějšími obžalovanými v procesu s Rudolfem Slánským (Fischl,⁵⁵ Reicin,⁵⁶ Geminder⁵⁷). Židovský stát se ale nakonec nevydal socialistickou cestou a Sovětský svaz musel hledat spojení jinde, což bylo obtížné, protože se svou politikou v arabském světě dostal do izolace. Byl nucen udělat obrát ve své blízkovýchodní politice. Vyvrcholením těchto snah byl pražský monstrproces a jeho silný antisemitský tón, a to v zemi, která ze Sovětského bloku nejvíce pomáhala Izraeli.⁵⁸ Proces, v němž jedenáct obžalovaných bylo židovského původu a ve kterém byl jejich původ neustále zdůrazňován.

Z mezinárodního hlediska však Slánského soudní případ podle všeho nelze chápat pouze jako eventuelní snahu SSSR zalíbit se arabským zemím, z nichž se v tomto období celá řada stále orientovala prozápadně.⁵⁹

V Sovětském svazu došlo nepochybně k zesílení antisemitismu,⁶⁰ který se mohl Stalinovi jevit jako

příhodný nástroj konfrontace se Západem. S jeho pomocí mohl apelovat na předsudky širších vrstev obyvatel, na domnělý „kosmopolitismus“ Židů a jejich „spiknutí“ ve prospěch Západu, což měl ztělesňovat sionismus.⁶¹ Stejně tak postupně docházelo k zhoršování vztahů mezi Československem a Izraelem.⁶²

Každopádně projevů antisemitis-

Kritika, že Židé nepracují, byla druhým nejrozšířenějším názorem během procesu. „Ukažte mi některého žida dělníka.“

mu bylo v procesu vskutku nadmíru, jedná se snad o nejrozsaáhlejší aspekt zkoumaných materiálů. Svědčí o tom například výrok: „K**vy židovské aj s. Gottwalda chceli zavraždit.“⁶³ Když se lidé ptali, proč odhalení trvalo tak dlouho, mnohdy k tomu sami dodávali odpovědi, že je to dáno tím, „jaká to může být vláda lidu, když tam sedí samí židé“.⁶⁴ Padaly otázky, proč nikomu

nevadilo dovolit Židům zastávat tak zodpovědná místa.

Nenávist vůči obviněným zvýšil mnohdy právě jejich židovský původ, jak dokládají následující výpovědi: „Je to všechno hnusná židovina“,⁶⁵ nebo také „jest to ksindl židovský“.⁶⁶ Hospodářské škody byly dávány do souvislosti s tím, že na ně měli vliv Židé, kteří nikdy nepracovali a jen sedí ve vedoucích pozicích a ničí dělnické výtahy. „Můžeme padat na huby a není nám to nic platné, když kluci židovský nám to stejně rozfofrují.“⁶⁷ Kritika, že Židé nepracují, byla druhým nejrozšířenějším názorem během procesu. „Ukažte mi některého žida dělníka.“⁶⁸ Ukázaly se také zprávy, že některé podniky připravují protižidovská opatření.⁶⁹ Mělo údajně docházet k propouštění židovských zaměstnanců a objevil se podnět k aktualizaci stanov KSČ: „Členem KSČ může být výhradně jen občan ČSR, občan židovského původu nemůže být členem strany.“⁷⁰

Výjimkou nebyla řada úsudků, že se mají všichni Židé převést na

55 Otto Fischl (17. 8. 1902 – 3. 12. 1952) byl synem židovského obchodníka. V letech 1948–1949 vykonával funkci náměstka ministra financí Jaromíra Dolanského, mj. měl na starosti židovskou emigraci do Izraele a agendu spojenou s vystěhovalectvím. Po vzniku NDR byl k 1. prosinci 1949 jmenován prvním vyslancem ČSR ve východním Berlíně, v polovině roku 1951 ho zatkla StB. Nakonec byl v procesu s tzv. protistátním spikleneckým centrem v čele s Rudolfem Slánským v listopadu 1952 odsouzen k trestu smrti a popraven.

56 Bedřich Reicin (29. 9. 1911 – 3. 12. 1952) se stal v roce 1945 náčelníkem Obranného zpravodajství (OBZ), v letech 1948–1951 vykonával funkci náměstka ministra obrany. V únoru 1951 byl zatčen a v procesu odsouzen k trestu smrti a popraven.

57 Bedřich Geminder (19. 11. 1901 – 3. 12. 1952) pocházel z obchodnické rodiny, jeho rodiče patřili do jazykově i kulturně zcela germanizované části židovské komunity. Na přelomu 20. a 30. let pracoval pro komunistickou stranu hlavně jako novinář, v polovině 30. let přesídlil do Moskvy, kde působil v aparátu Kominterny. V SSSR strávil celou válku, v srpnu 1946 se vrátil do Československa. Zastával řadu stranických funkcí, v souvislosti s hledáním nepřátel ve vlastních řadách byl zatčen a po procesu se „spikleneckým centrem“ popraven.

58 KAPLAN, Karel: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Mladá fronta, Praha 1992, s. 255–260.

59 ZÍDEK, Petr – SIEBER, Karel: *Československo a Blízký východ v letech 1948–1989*. Ústav mezinárodních vztahů, Praha 2009, s. 131.

60 K vzestupu antisemitismu v SSSR lze odkázat též na BLUMENTHAL, Helaine Debra: *Fourteen Convicted, Three Million Condemned: The Slansky Affair and the Reconstitution of Jewish Identities After the Holocaust*. Dizertační práce. University of California, Berkeley 2012, s. 108–163 – viz <https://escholarship.org/uc/item/8gn7f9w2> (citováno k 27. 7. 2022).

61 REIMAN, Michal: *Sovětská politika a sovětské vedení 1948–1953*. In: PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (eds.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“*. Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádané ve dnech 14.–16. dubna 2003 v Praze. ÚSD AV ČR – Prius, Praha – Brno 2005, s. 28–29.

62 Viz HABERMANN, Tomáš: *Cesta Československa od podpory sionismu k antisionismu (1947–1957)*. Dizertační práce. Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2017.

63 ABS, f. 310, sign. 310-114-20, Křižan Ervín, 21. 11. 1952.

64 Tamtéž, sign. 310-111-3, Roll Josef, nedatováno.

65 Tamtéž, sign. 310-114-6, Veřejné mínění k procesu – zpráva, 23. 11. 1952.

66 Tamtéž, sign. 310-114-9, Kohout, 22. 11. 1952.

67 NA, f. ÚV KSČ, 014, a. j. 61, sv. 8, Bulletin č. 60 z 26. 11. 1952, fol. 15.

68 Tamtéž, Bulletin č. 60 z 26. 11. 1952, fol. 10.

69 NA, f. ÚV KSČ, 014, a. j. 56, sv. 8, Bulletin č. 55 z 22. 11. 1952, fol. 10.

70 Tamtéž, a. j. 64, sv. 8, Bulletin č. 63 z 28. 11. 1952, fol. 11.

taková místa, aby poznali skutečnou práci. To bylo jen o trochu lepší než požadavky těch, kteří chtěli jejich vystěhování do Palestiny, případně těch, co je navrhovali umístit do Jáchymova a dalších pracovních táborů. Vyskytovala se však mnohem ostřejší vyjádření: „Hitler, jak je vidět, zlikvidoval málo židů,⁷¹ a mnoho dalších, jen s lehce obměněnou podobou. Sedm let po válce se lidé ještě odvolávali na Hitlera! „Jako soudce z lidu, kdybych dnes soudil Hitlera, dal bych mu potírání židů jako polehčující okolnost.“⁷²

Jak již bylo řečeno, jednalo se o nejčastější tezi v průzkumech o náladě obyvatelstva na adresu Židů. Je samozřejmě otázkou, do jaké míry to bylo mínění rozšířené v celé republice. Nešlo o profesionální sociologický průzkum, a nelze z něj tedy soudit, že by odvolávání se na Hitlera či jiné antisemitské teze odpovídaly názorům všech občanů. Mnoho pokusů zabránit vlně antisemitismu učinili straničtí funkcionáři, jejichž úkolem bylo vysvětlovat celou kauzu na pracovištích. Ti uváděli, že lidé proces špatně chápou, že si pletou boj proti sionismu s antisemitismem, že je těžké jim to objasnit. Často to označovali za nezdravé jevy a žádali, aby s příslušným výkladem pomohl tisk.⁷³

Ne všichni funkcionáři se ovšem snažili antisemitismus mírnit. Někteří mu spíše napomáhali a přilévávali olej do ohně. Když se v závodě ČKD-Elektro Modřany objevil názor ohledně Židů, že „Hitler jich hodně pobí, ale měl je pobít všechny“,⁷⁴ daný funkcionář se nijak nesnažil toto tvrzení vyvrátit, ale vyjádřil s ním souhlas. Dalším příkladem je jiný funkcionář, který na otázku „Znáš

žida, který pracuje manuálně?“⁷⁵ odpověděl, že v jejich okrese Bruntál takový není.

Průzkum zaznamenal i reakce židovských spoluobčanů. Ty byly pochopitelně plné obav i strachu z možných nových pogromů. Objevily se zprávy, že se Židé vyhýbají otevřeným veřejným prostranstvím ze strachu z útoků.

ZÁVĚR

Soudní řízení bylo ukončeno, jedenáct životů ztraceno a spolu s tím přestaly být sledovány i nálady obyvatelstva. A jaká byla zjištění? Dá se říct, že dosti rozporuplná. Téměř každý výše uvedený aspekt měl pro komunistický režim jak pozitivní, tak negativní efekt. Škála názorů byla velmi pestrá.

Ne všichni funkcionáři se ovšem snažili antisemitismus mírnit. Někteří mu spíše napomáhali a přilévávali olej do ohně.

Samotný proces a jeho organizace přišly mnohým jako divadlo. Řada lidí si povšimla nedokonalosti nacvičených odpovědí. Nevěřili, že na sebe Rudolf Slánský a ostatní vše tak lehce vypovídají. Jiní zase vyjádřili pochybnosti ohledně konkrétních obvinění, někteří i o celém soudním případě.

Hrozilo, že se proces svým obsahem obrátí proti režimu. Občané vyjadřovali znepokojení nad tím, že demaskování Slánského trvalo tak dlouho. Ptali se, jak mu to mohlo procházet. Žádali, aby se zodpovídala i vedoucí místa, a to včetně

prezidenta Klementa Gottwalda. Další mu sice vyjádřili podporu, ale byli i tací, kteří chtěli, aby i on vyvodil osobní důsledky. Obyvatelé požadovali lepší dohled a mnohdy chtěli mít vliv i na kontrolu vyšších míst. S tím pak souvisela depresivní nálada ve společnosti. Lidé často popisovali pocity zmaru, jež zažívali v souvislosti s procesem. Nevěděli, komu teď mají věřit, ztratili důvěru.

Ani řada kritických ohlasů, které nevěřily obsahu žaloby, nemusí znamenat, že se proces nepovedl. Určitou skepsi vzbuzovala některá dílčí obvinění, ale ne kauza jako taková. Bylo sice podezřelé, že k odhalení došlo až po tak dlouhé době, ale samotné obvinění popíráno nebylo. Výraznou část zachycených prohlášení lze vnímat také jako jakési silácké řeči, fantazírování, ale někdy pouze jako prosté vyjádření souhlasu. Obyvatelům mohl být celý případ jednoduše lhostejný a standardizovanými floskulami mohli dávat najevo jen svou konformitu. Je nutné si uvědomit, že k vyjádření pochybností o vině, či dokonce tezí o nevině Slánského a spol. bylo zapotřebí notné dávky odvahy.

JAN CHADIMA (1985) vystudoval historii a politologii na FF UK v Praze. Ve své diplomové i disertační práci se zabýval osobností

Rudolfa Slánského a publikoval texty na témata spojená s dějinami KSČ za první republiky a vývojem této strany v poválečném období. Pracuje na ministerstvu vnitra. Je autorem knihy *Rudolf Slánský* (Vyšehrad, Praha 2022).

71 ABS, f. 310, sign. 310-114-18, Hanák Oldřich, 24. 11. 1952.

72 Tamtéž, sign. 310-114-12, Kliment Antonín, 23. 11. 1952.

73 Sionismus, nástroj amerických imperialistů. *Rudé právo*, 24. 11. 1952, s. 1

74 NA, f. ÚV KSČ, 014, a. j. 71, sv. 9, Bulletin č. 70 z 5. 12. 1952, fol. 15.

75 Tamtéž, Bulletin č. 70 z 5. 12. 1952, fol. 19.

Ne československý Rajk, ale Berija

Barákova komise, KSČ a první reinterpretace procesů s protistátním spikleneckým centrem Rudolfa Slánského (1955–1956)

MARIÁN LÓŽI

Dva roky po skončení Slánského procesu muselo vedení KSČ pod tlakem událostí v Sovětském svazu a dalších zemích východního bloku přistoupit k zásadnímu přehodnocení dosavadního líčení popraveného generálního tajemníka jakožto „zrádce“ a „nepřítele“. Přišlo s unikátním vysvětlením, které Slánského nezbavovalo viny, ale pojímalo ji odlišně. Nestalo se tak proti vůli členské stranické základny, nýbrž v souladu s přesvědčením většiny komunistů.¹

 Dne 10. ledna roku 1955 bylo politickým byrem Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) schváleno zřízení komise, určené k „přezkoumání a přehodnocení některých soudních případů z hlediska výše trestů u odsouzených za protistátní trestné činy“.² Do historie vešla s příjmením jejího předsedy, ministra vnitra Rudolfa Baráka. Kromě něho se skládala z tajemníka komise Květoslava Innemanna, vedoucího prvního oddělení stranického sekretariátu, a členů Karla Košťála, náměstka ministra vnitra,

Josefa Litery, náměstka ministra spravedlnosti, a Eduarda Švacha, přednosty prvního odboru Generální prokuratury.

Sešli se v ní zástupci všech institucí, jež připravovaly politické procesy. K zpracování materiálu pro tuto komisi byly zřízeny čtyři pracovní skupiny, které měly vždy po jednom pracovníkovi z aparátu ÚV KSČ, z ministerstva spravedlnosti nebo generální prokuratury, a z ministerstva vnitra. Skupiny měly shromáždit a zpracovat veškerou dokumentaci k jednotlivým případům a své výsledky předat k posouzení samotné

komisi. V ní měly posléze vznikat konečné návrhy na řešení, předkládané politickému byru k definitivnímu rozhodnutí. V Československu se tak vytvořila komplexní hierarchizovaná struktura, jež sotva po dvou letech uplynulých od odsouzení takzvaného vedení protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským problematizovala úlohu politických procesů s vedoucími komunistickými funkcionáři. První tajemník ÚV KSČ Antonín Novotný vzniklé struktuře rázně sjednal výjimečný status, když vlastní rukou do návrhu na složení komise připsal, že „žádný státní nebo stranický orgán nebo kdokoliv jiný, mimo politického byra ÚV KSČ, nesmí vydávat příkazy k přešetření případů uvedených v návrhu. Tento úkol přešetření provádí pouze výše uvedená komise schválená ÚV KSČ.“³

Komise vznikla v turbulentní době, která otřásla celým východním blokem. Již tři týdny po smrti sovětského diktátora Josifa Stalina v březnu 1953 bylo v Sovětském svazu propuštěno více než milion politických vězňů a o dva měsíce později byli rehabilitováni židovští doktoři z takzvaného

1 „Slánský nebyl československý Rajk, ale československý Berija.“ *O procesech a rehabilitacích 1. Zpráva „Pillerovy komise“ o politických procesech a rehabilitacích v Československu v letech 1949 až 1968.* Florenc, Praha 1990, s. 131.

2 Národní archiv (NA), f. Politické byro ÚV KSČ 1954–1962 (1261/o/11), sv. 29, a. j. 38, Schůze PB ÚV KSČ 10. 1. 1955, bod 42, Návrh na složení komise ÚV KSČ a její úkoly pro přezkoumání a překontrolování některých soudních případů od roku 1948 z hlediska výše trestu u odsouzených za protistátní trestné činy, s. 2.

3 Tamtéž, s. 3.

4 FITZPATRICK, Sheila: *On Stalin's Team. The Years of Living Dangerously in Soviet Politics.* Princeton University Press, New Jersey 2015, s. 227.

Ministr vnitra Rudolf Barák (vpravo) blahopřeje prvnímu tajemníkovi ÚV KSČ Antonínu Novotnému k udělení Řádu budování socialistické vlasti, který dostal k 50. narozeninám od prezidenta Antonína Zápotockého. V pozadí (vlevo) tehdejší předseda vlády Viliam Široký a první tajemník ÚV KSS Karol Bacílek, 10. prosince 1954. (foto: Jiří Rublič / ČTK)

lékařského spiknutí.⁴ Na podzim 1954 politbyro Polské sjednocené dělnické strany (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, PZPR) přistoupilo k ustavení komise pro kontrolu Ministerstva veřejné bezpečnosti,⁵ v Maďarsku se na stránkách hlavního stranického tiskového orgánu *Szabad Nep* artikulovala potřeba rehabilitace politických vězňů.⁶ Podněty ze zahraničí přicházely

rovněž po celou dobu fungování Barákovy komise a přímo i nepřímo ovlivňovaly průběh její práce – odhalení Stalinových zločinů na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu v únoru 1956 a následné politické kataklyzma v Polsku a především Maďarsku, to byly události prvního řádu, jež se zásadně promítly do československého kontextu.⁷

Proti uvedeným vlivům se vedení KSČ usilovně bránilo – vypjatou snahu o minimalizaci dopadů přezkumu prokazuje i po dlouhou dobu pevně odhodlání neměnit výklad Slánského případu.⁸ Hlavní obžalovaní v tomto procesu a zejména samotný bývalý generální tajemník ÚV KSČ Rudolf Slánský měli i posmrtně nést stigma viníků. Otázkou zásadního významu se stalo, jak tento trvalý imperativ sladit s novými mezinárodními podmínkami včetně impulzů z Moskvy a udržet si podporu stranické základny.

OVlivňování PŘEZKUMU – OPATRNOST, ÚČELOVÉ PROSTOJE A DOZOR

V oficiální terminologii při ustavování Barákovy komise je jasně patrná snaha politického byra omezovat a kontrolovat její činnost. Měla se zabývat pouze překontrolováním „některých soudních případů od roku 1948 z hlediska výše trestů“.⁹ Silné zastoupení funkcionářů ministerstva vnitra nenasvědčovalo tomu, že by se cílem kritiky mohla stát Bezpečnost. Předsedou komise byl ostatně sám ministr resortu Barák, jenž organizoval řadu procesů navazujících na takzvaný proces s protistátním spikleneckým centrem, jedním z členů potom bývalý vyšetřovatel Státní bezpečnosti (StB) Karel Košťál.¹⁰ Zdá se, že tato forma „rehabilitace“ měla podporu rovněž u významných sovětských činitelů, konkrétně mezi poradci na ministerstvu vnitra, kteří ji pravděpodobně iniciovali.¹¹ Přesto není možno přehlédnout základní poselství ve vzniku revizní komise. Potrestání obviněných z politických

5 PACZKOWSKI, Andrzej: *Půl století dějin Polska 1939–1989*. Academia, Praha 2000, s. 181.

6 MOLNÁR, Miklós: *De Béla Kun à János Kádár*. Presses de la Fondation nationale des sciences politiques – Institut universitaire de hautes études internationales, Paris 1987, s. 225.

7 BLAIVE, Muriel: *Promarněná přiležitost. Československo a rok 1956*. Prostor, Praha 2001, s. 102.

8 „Slánský nebyl československý Rajk, ale československý Berija“, s. 119.

9 Tamtéž, s. 117.

10 Tamtéž, s. 118.

11 KAPLAN, Karel: *Dans les archives du Comité Central. 30 ans de secrets du Bloc soviétique*. A. Michel, Paris 1975, s. 221.

prohřešků bylo interpretováno jako chybně provedené. To dokazuje i jedno z prvních rozhodnutí politického byra v souvislosti s revizí. Korekce nesprávných rozsudků se neměla vést formou nikoho nekompromitující milosti, ale cestou stížnosti na porušení zákona a obnovy procesu.¹² Tento krok musel mezi pracovníky bezpečnostních složek vyvolat neblahá očekávání. A to tím více, že přednostně zpracovaným případem měl být soud s Marií Švermovou, bývalou zástupkyní Rudolfa Slánského na generálním sekretariátě.¹³

Barákova komise se snažila svoji činnost provádět maximálně diskrétně. „Hned zpočátku bylo přímo určeno, aby spisy a materiály, které komise bude potřebovat ke své práci, byly získány takovým způsobem, aby na veřejnost nevyšlo nijak najevo, k jakým účelům slouží. Proto se členstvo strany a v podstatě ani ÚV KSČ o vzniku a činnosti Barákovy komise dlouho nedozvěděly.“¹⁴ Při získávání informací relevantních pro přezkum potom docházelo k velkým prodlevám. Například stížnosti odsouzených v Slánského procesu Artura Londona a Vavra Hajdů předal komisi první tajemník Novotný až v červnu, přestože byly v jeho držení už od poloviny března.¹⁵ Je očividné, že zde byla snaha o maximální kontrolu nad vývojem přezkumu. Dosvědčuje to i příklad Bohumila Doubka, bývalého velitele StB, jenž byl 12. července 1955 zatčen pro používání „nezákonných vyšetřovacích metod“. Politické byro s největší pečlivostí určilo, kdo ho může vyslyšet a na čí pokyn.¹⁶ Velmi

Marie Švermová (zleva), Rudolf Slánský, šéf italských komunistů Palmiro Togliatti a Bedřich Geminder v době, kdy všechno opravdu vypadalo na „světlé zítřky“, 24. května 1948 (foto: Věněk Švorčík / ČTK)

podnětný je rovněž bližší pohled na způsob, jakým se přistupovalo k výběru relevantních svědků. Umístění Artura Londona do plicního sanatoria na Pleši v červenci 1955 po přerušení trestu bylo motivováno tím, aby byl maximálně dostupný pro pracovníky provádějící šetření.¹⁷ Sám London ve svých vzpomínkách uvedl, že členové komise ho pravidelně navštěvovali a radili mu, co je třeba vypustit v jeho písemném svědectví.¹⁸ Oproti tomu

došlo například k výsledku bývalého stranického šéfa armády Oty Hromádka pouze jednou,¹⁹ na písemné prohlášení Evžena Löbla, dalšího odsouzeného v procesu se Slánským, nebyl pro jeho rozpornost s tehdejší linií vůbec brán zřetel.²⁰ Löbl byl podmíněčně propuštěn teprve v roce 1960. Příznačný je též postup dalších dvou vězňených komunistů, Josefa Smrkovského a Josefa Pavla. Ti svá vyjádření k příčinám a průběhu

12 „Slánský nebyl československý Rajk, ale československý Berija“, s. 121.

13 NA, f. 1261/0/11, sv. 29, a. j. 38, Schůze PB ÚV KSČ 10. 1. 1955, bod 42, Návrh na složení komise ÚV KSČ a její úkoly pro přezkoumání a překontrolování některých soudních případů od roku 1948 z hlediska výše trestu u odsouzených za protistátní trestné činy, s. 3.

14 „Slánský nebyl československý Rajk, ale československý Berija“, s. 119.

15 Tamtéž, s. 125–126.

16 NA, f. 1261/0/11, sv. 49, a. j. 67, Schůze PB ÚV KSČ 11. 7. 1955, bod 25, Návrh na zatčení Bohumila Doubka, s. 1–2.

17 BARTOŠEK, Karel: *Zpráva o putování v komunistických archívech. Praha - Paříž (1948–1968)*. Paseka, Praha - Litomyšl 2000, s. 44.

18 LONDON, Artur: *Doznání. V soukollí pražského procesu*. Československý spisovatel, Praha 1990, s. 469.

19 HROMÁDKO, Ota: *Jak se kalila voda. Výbor z kriminálních příběhů a úvah*. Index, Köln 1982, s. 268–270.

20 Löbl napsal, že všichni odsouzení v Slánského procesu byli neviní a celé tehdejší vedení včetně Klementa Gottwalda to muselo vědět. Údajná zločinná činnost protistátního centra nebyla nic jiného než oficiální vládní politika dané doby. LOEBL, Eugen: *My mind on Trial*. Harcourt Brace Jovanovich, New York 1976, s. 216.

vyšetřování vypracovali jako odpověď na otázky, položené jim prvním tajemníkem Novotným osobně během setkání.²¹ Za takových podmínek se komise nikdy nemohla dobrat k vlastním, nezávislým závěrům. Mohla pouze přebrat výklad vytvořený shora.

ZÁJMY VEDENÍ

Spíše než rozepisovat konkrétní fakta zjištěná pracovními skupinami či generální prokuraturou je nutné zaměřit se na zájmy stranického vedení. To lze v tomto případě zúžit na prvního tajemníka Novotného a ministra vnitra Baráka, kteří si při provádění revize procesů vyhradili rozhodující role.²² Pojem zájem zde chápeme jako snahu motivovanou nejen úzce zjištěnými bezprostředními potřebami, ale také složitým předivem různých hodnot a představ.

Úsilí Rudolfa Baráka lze rekonstruovat relativně snadno. Chránil Bezpečnost před otřesy na úrovni jednotlivců i celé instituce. Tím si zjednával respekt mezi jejími pracovníky a udržoval prestiž orgánu, který tvořil zásadní opěrný pilíř jeho mocenského postavení. Mentalita rozšířená v StB ho však zasáhla i do hloubky a řídil se jí i v době, kdy už mu nemohla přinášet bezprostřední prospěch. Za naprosto nepříhodných podmínek roku 1968 například prezentoval pracovníky Bezpečnosti jako poctivé straníky plnící příkazy v protikladu k neoprávněně exkulpanému vedení na čele s bývalým prezidentem a předsedou KSČ Klementem Gottwaldem.²³

Motivace Novotného byla komplikovanější a více reprezentovala kolektiv funkcionářů. Na jedné straně ho potírání takzvané zločinné činnosti Slánského vyzvedlo do vedoucích

Odborový přednosta Ministerstva zahraničního obchodu Evžen Löbl, jeden ze tří přeživších v procesu, na jehož svědectví nebrala Barákova komise žádný zřetel, při návratu z jednání v Londýně, 4. dubna 1948 (foto: ČTK)

míst a představovalo zásadní moment v jeho politické kariéře, k němuž se později neustále vracel.²⁴ Dále zde působil respektovaný požadavek na solidaritu a jednotu komunistické strany, který by nové problematizování doby hledání „vnitřního nepřítele“ mohl zásadně zkomplikovat. Na druhé straně stál ohromný vliv příkladu Sovětského svazu, kde se

politické procesy již delší dobu interpretovaly v novém rámci. Sílu tohoto působení bychom velmi zjednodušili, kdybychom ji vnímali pouze jako důsledek administrativního tlaku Moskvy. Antonín Novotný trávil v SSSR významné množství času a se sovětským vedením byl v pravidelném kontaktu. Nevnímal tak pouze úzce zaměřenou československou

21 NA, f. 1261/o/11, sv. 72, a. j. 88, Schůze PB ÚV KSČ 21. 11. 1955, bod 16, Vyjádření Josefa Smrkovského, s. 1, a bod 17, Vyjádření Josefa Pavla, s. 1.

22 KAPLAN, Karel: *Dans les archives du Comité Central*, s. 219.

23 Tamtéž, s. 220.

24 Ve svých pamětech sepsaných Rudolfem Černým jí věnoval větší prostor než jakémukoliv jinému tématu. ČERNÝ, Rudolf: *Antonín Novotný: Vzpomínky prezidenta*. PolArt, Česká Kamenice 2008.

realitu, ale žil také problémy sovětského centra,²⁵ pojmávaného v tradiční funkcionářské mentalitě jako vzor a příklad. Není proto překvapivé, že plně uznával odtud vzešlá rozhodnutí a vztahoval je na domácí poměry. Přesně takto reagoval rovněž i na zúčtování prvního tajemníka KSSS Nikity Chruščova s dlouholetým vládcem sovětské Bezpečnosti Lavrentijem Berijou, který byl v roce 1953 zatčen a popraven. Sám Novotný byl nepochybně přesvědčen o Slánského „vině“, sovětský vzor na něj však hluboce působil. Právě na pozadí těchto dvou tendencí je možno rekonstruovat specifický způsob, jakým přistupoval k dědictví politických procesů s vedoucími komunisty.

Obrys pro novou interpretaci nabídl vojenský soud, jenž proběhl v SSSR ve dnech 14.–19. prosince 1954 nad poslední šestičlennou skupinou takzvaných Berijových přísluhovačů. Hlavní odsouzený v procesu Viktor Abakumov měl být jako ministr státní bezpečnosti „přímým spoluúčastníkem zločinné spiklenecké skupiny a vykonával nepřátelské úkoly Beriji, namířené proti komunistické straně a sovětské vládě“.²⁶ Jeho jednání bylo vylíčeno následovně: „Abakumov uměle vyvolával řízení proti jednotlivým pracovníkům stranického a sovětského aparátu a zástupcům sovětské inteligence, potom tyto osoby věznil a s použitím zločinných vyšetřovacích metod, zakázaných sovětským zákonem, se svými společníky Leonovem, Komarovem a Lichačevem vymáhal na uvězněných pomocí falšovaných důkazů přiznání k těžkým státním zločinům.“²⁷

Dlouholetý šéf sovětské Bezpečnosti zodpovědný za masové represe v SSSR Lavrentij Berija (1899–1953). Po Stalinově smrti byl sesazen z funkce, odsouzen k hrdelnímu trestu a popraven. (foto: ČTK)

V rozsudku se poukazovalo jak na existenci nespravedlivě vězněných, tak na machinace vyšetřovacích orgánů Bezpečnosti, které toho byly příčinou.

Vzhledem k časové blízkosti procesu s takzvanou Abakumovovou skupinou a vzniku Barákovy komise můžeme sovětskou inspiraci pro československé vedení považovat za zásadní. Je však výmluvné, že zpráva o procesu se objevila v *Rudém právu* až týden po vynesení rozsudku, 25. prosince, a to na poslední, šesté straně. Dokládá to přetrvávající zdrženlivost vedoucích představitelů

KSČ, v prvé řadě Baráka a Novotného. Přesto to byli právě oni, kdo výklad o „zločincích“ Berijovi přejali do československých realit a našli „zločince“ vlastního – popraveného generálního tajemníka Rudolfa Slánského.²⁸ S touto interpretací vystoupil první tajemník Novotný na schůzi politického byra ÚV KSČ 28. prosince 1955. Berija i Slánský podle ní usilovali o identické cíle za použití identických prostředků, aniž by mezi nimi existovalo jakékoliv spojení. Je nanejvýš důležité, co z tohoto poznatku vedení vyvozovalo: „Není tedy důvodu mluvit o berijovštině, když máme co činit se zlem domácího původu.“²⁹

Jedná se o tezi, která byla v nové interpretaci všudypřítomná. Slánského takzvaná zločinecká aktivita a její úspěšné potření měly být prezentovány jako výhradně místní záležitost Československa. Veškeré skutečnosti, jež se dostaly do rozporu s tímto tvrzením, bylo třeba zatlačit do pozadí. Tak bylo kupříkladu nakládáno s otázkou sovětských poradců. Novotný je ve svém výkladu vůbec nezmiňuje, což souhlasně přijal i zbytek stranického vedení. Vypovídající je poznámka předsedy vlády Viliama Širokého: „Jsem toho názoru, že činnost sovětských poradců nemáme do této dávat. Souhlasím s tím, že sovětské soudruzi s tím sami přijdou.“³⁰ Obdobně i zmínka o Československu v procesu s bývalým ministrem zahraničí Lászlo Rajkem, jemuž připadla úloha „nepřítele“ v Maďarsku, neměla být v roce 1949 do protokolu vložena na podnět maďarských soudruhů. Zodpovědným za

25 Tento rozměr velmi dobře postihla historička Lilly Marcou v knize věnované období tzv. komunistických konferencí, které nahradily v roce 1956 rozpuštěné Informační byro. Platný byl samozřejmě i dříve. MARCOU, Lilly: *L'Internationale après Staline*. Grasset, Paris 1979.

26 Rozsudek nejvyššího soudu SSSR ve věci V. S. Abakumova a jeho společníků. *Rudé právo*, 25. 12. 1954, s. 6.

27 Tamtéž.

28 Je zde určitá paralela s případem Rumunska. Ústřední tajemník Rumunské dělnické strany (Partidul Muncitoresc Român, PMR) Gheorghe Gheorghiu-Dej po XX. sjezdu KSSS na rozšířeném zasedání Ústředního výboru PMR 23. března 1956 zastřeně obviňoval z předchozí „zločinné“ politiky komunistické představitele perzekvované již v roce 1952 (Ana Pauker, Vasile Luca, Teohari Georgescu). IONESCU, Ghita: *Communism in Rumania 1944–1962*. Oxford University Press, London 1964, s. 259.

29 NA, f. 1261/0/11, sv. 77–78, a. j. 94, Schůze PB ÚV KSČ 28. 12. 1955, bod 3, Téze referátu s. Antonína Novotného na zasedání ÚV KSČ, s. 20.

30 Tamtéž, s. 44.

ni byl učiněn tehdejší náměstek ministra Bezpečnosti, Slánského údajný kumpán Karel Šváb, který se soudu v Budapešti účastnil.³¹ A soudružské komunistické strany nejen že neměly mít zásadní podíl na Slánského aféře, ale bylo jim zapovězeno se k ní i vyjadřovat. Když první tajemník Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) Walter Ulbricht na jednom zasedání východoněmeckého ÚV učinil rovnítko mezi procesy Slánského a Rajka, vedení KSČ se důsledně ohradilo. Ulbricht ihned ustoupil a plně se ztotožnil s linií, považující popraveného generálního tajemníka za „nositele berijovských metod“.³² Zahraniční vlivy na vypracovávání nové interpretace se programově minimalizovaly. Slánského proces

měl být místní záležitostí, řešenou místní komunistickou stranou.

Tato nová interpretace nebyla sdílena pouze v politickém byru KSČ. Podpora pro ni se našla i u některých perzekvovaných komunistů. Příznačné je vyjádření Josefa Smrkovského, vysoce postaveného

Josef Smrkovský se stylizoval do role Slánského zásadního odpůrce

komunistického činitele, odsouzeného v tajném procesu na počátku srpna 1954. Jeho prohlášení o vztahu k bývalému generálnímu tajemníkovi začínalo prostě: „Osobně jsem Slánského neměl rád nikdy.“³³ Smrkovský se zde stylizoval do role jeho zásadního odpůrce, který se s ním dostal

do vyostřeného konfliktu. „Od té doby byla pak proti mně vedena soustavná štvanič z ústředního sekretariátu, řízená Slánským.“³⁴ Ta ho nakonec přivedla až do vězení. „Po mém zatčení [29. března 1951] jsem poznal odkud vše proti mně jde. Slánský si denně dával předkládat zprávy, jak pokračuje výslech se mnou, a takřka denně posílal do Ruzyně nová a nová obvinění proti mně, jedno nesmyslnější druhého.“³⁵ O zločinné činnosti Slánského se Smrkovský snažil přesvědčit i jednoho vyšetřovatele. Údajně mu tehdy sdělil: „Chcete odhalit protistátní spiknutí. Hledáte nepřátele strany a oni sedí v ústředním sekretariátu strany. Generální sekretář strany Rudolf Slánský se připravuje na uchopení moci.“³⁶ Po celou dobu věznění i po svém propuštění se Smrkovský důsledně ohrazoval proti tomu, aby „byl dáván dohromady se Slánským“,³⁷ jehož vnímal jako skutečného viníka svého neštěstí.³⁸

Podobné prohlášení poskytl také bývalý náměstek ministra vnitra Josef Pavel, kterého postihl totožný úděl. Detailně popsal, jak se postupně zhoršoval jeho poměr ke generálnímu tajemníkovi. „Poměrně dobrá spolupráce se Slánským byla nahrazena od léta 1948 nervositou a měl jsem stále dojem, že se mě Slánský snaží zbavit jako ne dost spolehlivého.“³⁹ Pavel podle vlastních slov totiž bojoval proti jeho snahám ovládnout Bezpečnost

Josef Smrkovský řeční 24. srpna 1947 u památníku sedláků popravených v roce 1775 po potlačení selského povstání u Chlumce nad Cidlinou (foto: Iljič Holoubek / ČTK)

31 Tamtéž, s. 22 a 51.

32 NA, f. 1261/0/11, sv. 72, a. j. 88, Schůze PB ÚV KSČ 21. 11. 1955, bod 10, Zpráva o vystoupení E. Ulbrichta k procesu se Slánským, s. 2.

33 Tamtéž, bod 16, Vyjádření Josefa Smrkovského, s. 3.

34 Tamtéž, s. 4.

35 Tamtéž, s. 8.

36 Tamtéž.

37 Tamtéž, s. 9.

38 Tamtéž, s. 40–41.

39 NA, f. 1261/0/11, sv. 72, a. j. 88, Schůze PB ÚV KSČ 21. 11. 1955, bod 17, Vyjádření Josefa Pavla, s. 22.

Bývalý náměstek ministra vnitra Josef Pavel (uprostřed v uniformě plukovníka SNB, vpravo francouzský komunista André Marty) podpořil oficiální linii, podle níž byl Slánský vinen ze zneužití moci (foto: Věněk Švorčík / ČTK)

vytvořením zvláštního, výhradně jemu podřízeného aparátu.⁴⁰ Jednou z jeho obětí se nakonec měl stát i on sám. Kruté vyšetřování a strašlivé životní podmínky ho pouze utvrdily v tom, kdo za tím vším stojí. Koncem léta roku 1952 Pavel ve výpovědi obvinil Slánského a Švába (v té době už oba zatčeni), že „si vytvořili samostatnou státní bezpečnost a že spojili

státní a stranický aparát a zavedli do stranického aparátu policejní metody“.⁴¹ Svým postojem Josef Pavel stejně jako Smrkovský plně dokazuje, že uvěznění komunisté vůbec nemuseli zpochybňovat Slánského vinu. Právě naopak.

Dalším činitelem, který ovlivňoval věrohodnost nové interpretace politických procesů, byla veřejná

reputace samotného Slánského. Bývalý generální tajemník čelil od svého zatčení v listopadu 1951 soustavné agresivní kampani, v jejímž důsledku přestal být vnímán jako skutečná lidská bytost a proměnil se v archetyp zla.⁴² Tento jeho obraz byl vedením KSČ propagován i v následujících letech a zakořenil ve stranické veřejnosti, především funkcionářském sboru. Slánského takzvaná zločinná činnost byla úzce spojena s údajnou zásluhou strany na jejím odhalení a tvořila významný prvek nově konstituované stranické identity. To ji učinilo nezpochybnitelnou bez ohledu na důkazy dosvědčující opak. Nejvýstižněji tento stav vyjádřil prezident Antonín Zápotocký: „Ať to bylo, jak to bylo, nezviklává ve mně nic to, zda byl Slánský vinen či nevinen. Byl to zločinec a bojoval o uchopení moci.“⁴³ Trvalo dlouhá léta, než bylo toto sveřepé přesvědčení veřejně zásadně zpochybněno.⁴⁴

ODHALENÍ STALINOVÝCH ZLOČINŮ

Rok 1956 představuje v dějinách východního bloku zlomové časové údobí. Tajný projev Nikity Chruščova proslovený na XX. sjezdu KSSS, jenž vykreslil Stalina jako masového vraha a zločince, problematizoval celou dosavadní minulost Sovětského svazu i jeho satelitů. V Polsku a Maďarsku rostly nespokojené nálady, které nakonec v případech druhého státu vyústily až v otevřenou lidovou vzpouru. Poměry ve východní Evropě dosáhly kritického bodu. Oproti tomu v Československu se k Stalinovu tíživému odkazu přistupovalo nanejvýš

40 Tamtéž, s. 24.

41 Tamtéž, s. 15.

42 Už kampaň spojená se Slánského zatčením byla v tomto ohledu nanejvýš úspěšná. Vypovídající je nález historika Václava Brabce: „V 2 355 rezolucích, dopisech a telegramech, které ústřední výbor obdržel do 19. prosince 1951, se nikde neobjevují pochybnosti o vině Slánského a o existenci spiknutí.“ BRABEC, Václav: KSČ a veřejnost k politickým procesům na počátku padesátých let. *Revue dějin socialismu*, 1968, roč. 9, č. 3, s. 367. Slánského diabolizaci potom dovršil samotný proces v listopadu 1952. Ve zprávách o ohlasu procesu lze číst: „Ženy plakaly a křičely při označení Slánského, že je uřadem, který chtěl zavraždit našeho milovaného soudruha Gottwalda a žádaly Slánského oběsit.“ Tamtéž, s. 368.

43 NA, f. 1261/0/11, sv. 77–78, a. j. 94, Schůze PB ÚV KSČ 28. 12. 1955, bod 3, Téze referátu s. Antonína Novotného na zasedání ÚV KSČ, s. 41.

44 CHADIMA, Jan: *Rudolf Slánský*. Vyšehrad, Praha 2022, s. 380–394.

delikátně. Převažovala snaha o jeho vybalancovaný výklad, aby způsobený otřes byl co nejmenší. Signifikantní je v tomto směru úryvek věnovaný Stalinovi v *Rudém právu* 7. března 1956, v němž byly především oceňovány jeho „velké dějinné zásluhy“ a spíše na okraj zmíněno, že se „dopustil řady chyb, v jeho práci se objevily nedostatky, jako na příklad v principu kolektivního vedení, které se pochopitelně promítly do života [sovětské komunistické] strany a odrazilily se i u nás“.⁴⁵ Od přehnané eskalace kritiky Stalina měla chránit i výstraha před svody západní propagandy.⁴⁶ Rámec pro nové zhodnocení byl tedy výrazně omezený. Nezdálo se, že by problematizování Stalinova odkazu mělo v československém prostředí sehrát zásadnější úlohu.

Přesto však již na začátku jara vystoupil první tajemník KSČ Antonín Novotný s projevem, jenž o zločinech Josifa Stalina hovořil velmi podrobně. Stalo se tak na zasedání ústředního výboru strany 29.–30. března 1956; opis řeči byl následně předčítán na schůzích napříč stranickou strukturou. Touto cestou pronikl ke všem členům KSČ. Novotný při hodnocení zesnulého sovětského diktátora do velké míry vycházel z Chruščovova tajného proslovu, který dokonce několikrát přímo citoval. Stalina zde líčil jako osobu, jež přes své nepochybné zásluhy postupně podlehla svým vrozeným špatným sklonům, které ho dovedly až k bezdůvodnému užívání nejbrutálnějších represálií:

„Kdo se bránil nebo se snažil dokazovat svůj názor, svou pravdu, ten byl odsouzen k vyloučení z vedoucího kolektivu a potom k morálnímu a fyzickému ničení.“⁴⁷ Zločinnost Stalinova jednání Novotný doložil množstvím konkrétních obětí, výhradně z řad sovětské stranické elity.⁴⁸ Držel se při tom Chruščovovy dikce. Hlavní příčinu Stalinova teroru spatřoval v potlačení kolektivnosti vedení: „Proč se masové represálie proti aktivu začaly zesilovat po XVII. sjezdu strany? Proto-

Jeden rozčilený straník žádal o vyškrtnutí ze strany, protože nesouhlasil s obviněním Stalina

že se Stalin v té době natolik povznese nad stranu a lid, že úplně přehlížel ústřední výbor i stranu.“⁴⁹ Těžce se tak prohřešil vůči svému předchůdci Vladimíru Iljiči Leninovi, jenž postupoval daleko prozíravěji i lidštěji.⁵⁰ Neustálá srovnávání těchto dvou mužů se vinula jako červená niť celým výkladem Stalinových zločinů. Byla zde jasně patrná snaha vyzdvihnout Leninův odkaz nad krvavé dílo jeho nástupce a z toho vyplývající nedvojsmyslná výzva, aby se k němu komunistické hnutí navrátilo. V tom spatřoval Novotný hlavní smysl celého Chruščovova úsilí: „XX. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu zdůraznil nesmírný význam obnovení leninských zásad a norem stranického života, především zásady kolektivnosti vedení, vyhlásil nesmiřitelný boj všem

projevům kultu osobnosti.“⁵¹ Odhalení Stalinových zločinů mělo především umožnit, aby k tomu došlo „náležitým způsobem“, bez možnosti recidivy.

Dopad Novotného projevu na stranickou veřejnost byl drtivý. Stalinova osobnost pro ni měla příliš velký význam na to, aby dokázala s chladnou hlavou přijmout její znesvěcení. Nesouhlasné názory byly tehdy v KSČ univerzálně rozšířené,⁵² občas vedly až k vyhroceným situacím. Například jeden rozčilený straník „žádal o vyškrtnutí ze strany, protože nesouhlasil s obviněním Stalina [...] mrtvému, který tolik udělal pro pracující lid celého světa, se má dát pokoj. Já nejsem schopn změnit svůj názor o Stalinovi, a proto nemohu být členem strany.“⁵³ Podrážděné nálady brzy zaznamenali i nejvyšší funkcionáři, včetně Novotného. Ten je umírněně reflektoval ve svém dalším projevu na zasedání ÚV 19.–20. dubna: „Velmi mnoho je diskutováno ke kultu osobnosti, v první řadě kultu Stalina, a vše, co bylo s kultem osobnosti Stalina neoprávněně spácháno. Pro členy strany je toto odhalení překvapením a jistě těžkým pro plné pochopení, vzhledem k úloze Stalina v Komunistické straně Sovětského svazu a mezi dělnickým hnutím.“ Celkovou míru rozrušení ve stranické základně odmítal přeceňovat. „Většina členů [strany] chápe, že kritické zhodnocení práce Stalina je nutné proto, aby se již nikdy neopakovalo porušování kolektivního vedení a pěstování kultu osobnosti.“⁵⁴ Nicméně existovalo mnoho komunistů, kteří zvolený postup

45 Výsledky a poučení XX. sjezdu KSSS proměňme v nové úspěchy našeho boje za socialismus a mír. *Rudé právo*, 7. 3. 1956, s. 2.

46 Tamtéž.

47 NA, f. Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného (1945) 1951–1967 (1968), 1. část (1261/0/43), k. 69, inv. č. 104, Zasedání v r. 1956, Zasedání ÚV KSČ 29.–30. 3., Antonín Novotný, Projev na zasedání ÚV KSČ 29.–30. 3. 1956, s. 75–76.

48 Tamtéž, s. 101–102.

49 Tamtéž, s. 95.

50 Tamtéž, s. 81–82.

51 Tamtéž, s. 65.

52 Karel Kaplan sestavil ve své práci kompilaci zaznamenaných reakcí straníků, funkcionářů i řadových členů na odhalení Stalinových zločinů. Kritické odezvy podle něho jasně převažovaly nad těmi souhlasnými. KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956*. Barrister & Principal, Brno 2005, s. 383–385, 390–395. Pro potvrzení viz KOLÁŘ, Pavel: *Soudruzi a jejich svět. Sociálně myšlenková tvářnost komunismu*. ÚSTR – Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2019, s. 41

53 KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956*, s. 392.

54 NA, f. 1261/0/43, k. 69, inv. č. 104, Zasedání v r. 1956, 19.–20. 4. 1956, Projev Antonína Novotného, s. 10–11.

Přestože první tajemník ÚV KSČ Antonín Novotný na jaře 1956 hovořil o Stalinovi velmi kriticky – líčil ho jako člověka, který přes své nepochybné zásluhy postupně podlehl svým vrozeným špatným sklonům, jež ho dovedly až k bezdůvodnému rozpoutání teroru –, ke zbourání diktátora pomníku v Praze, který byl dokončen o rok dříve, došlo až o šest let později, v listopadu 1962 (foto: Evžen Beran / ČTK)

zavrhovali. O revizi Stalinova odkazu nejevili zájem, či ji dokonce otevřeně odmítali. Z toho lze vyvodit důležitý poznatek: Stranická základna nebyla jednotnou masou a vykazovala pluralitu názorových postojů, nelze ji brát především jako činitele nekompromisního zúčtování s minulostí. Řada straníků naopak lpěla na tom, aby významná součást minulé

doby zůstala neposkvrněna. Když se nový oficiální výklad odchyloval od jejich představ, byli proti němu ochotni hlasitě vystoupit.⁵⁵

Po opadnutí šokové vlny začalo propírání Stalinových zločinů pomalu ustupovat do pozadí. Na konferenci KSČ 11.–15. června 1956 se první tajemník Novotný spokojil již pouze s kritikou „chybných Stalinových

thesí o tom, že v průběhu socialistické výstavby se třídní boj zostřuje tím více, čím větší jsou naše úspěchy při budování socialismu“.⁵⁶ Při následném hodnocení konference potom zůstala už jen u obligátních odkazů na snahy „nepřátel komunismu“: „ÚV KSČ předvídal, že se nepřátelé komunismu pokusí využít kritiku kultu osobnosti J. V. Stalina a odhalení jeho škodlivých

55 BÍLÝ, Matěj – LÓŽI, Marián – ŠLOUF, Jakub: *Nervová vlákna diktatury. Regionální elity a komunikace uvnitř KSČ v letech 1945–1956*. ÚSTR – Karolinum, Praha 2019, s. 264–265.

56 Celostátní konference komunistické strany Československa. *Nová mysl. Teoretický a politický časopis ÚV KSČ*, zvláštní číslo, červen 1956, s. 15.

důsledků k tomu, aby ji změnili v senzacii a využili k útokům proti politice komunistické strany, k pomluvám komunismu a provokacím.⁵⁷ Vzhledem k silným proslalinským sentimentům mezi členy KSČ nelze předpokládat, že tento posun vzbudil u stranické veřejnosti zásadnější odpor. Naopak je možné formulovat hypotézu, že ho tlak zdola do určité míry vyvolal.

Odhalení Stalinových zločinů se samovolně propojovalo s reinterpretací Slánského.⁵⁸ Docházelo dokonce ke spontánnímu srovnávání obou mužů, kterého se dopouštěli i krajší funkcionáři.⁵⁹ Nicméně výklad o Slánském a jeho přijetí se vyvinuly naprosto odlišným způsobem než ve Stalinově případě.

„ZNOVUODHALENÍ“ ZLOČINŮ SLÁNSKÉHO

Stranické vedení se rozhodlo otázku Slánského veřejně projednat ve stejnou dobu jako zločiny Josifa Stalina. Rozsáhlý projev Antonína Novotného na březnovém zasedání ÚV rozšířil také novou interpretaci Slánského činnosti, jež tak poprvé opustila zasvěcené prostředí aparátnických struktur. Avšak zatímco Stalin byl řešen v kontextu výsledků XX. sjezdu KSSS, odkazu popraveného generálního tajemníka KSČ se nejnovější sovětské impulzy téměř nedotkly. Novotný o něm nadále hovořil v úzkém rámci řešícím porušování socialistické zákonnosti a povyšování Bezpečnosti nad komunistickou stranu, ze kterých ho obviňoval.⁶⁰ Uvedl řadu konkrétních případů, při nichž odhalil, jakým způsobem tehdy bezpečnostní složky pracovaly: „Docházelo k falšování různých dokumentů,

První tajemník ÚV KSSS Nikita Sergejevič Chruščov a ministr vnitra Rudolf Barák na Náměstí republiky v Plzni, 15. července 1957 (foto: ČTK)

nebyla připuštěna ani ta nejelementárnější obhajoba obviněných. Mnozí byli odsouzeni jen na základě vlastního ‚doznání‘, vynuceného násilím.⁶¹ Dokonce se pozitivně zmínil o chování některých obětí bezpečnostní zvěle, především Josefa Pavla.⁶² Odmítnutí spolupráce s vyšetřovacími orgány bylo poprvé veřejně podáno jako

„záslužný čin“. Přesto však Novotný ponechal na mnoha uvězněných komunistech alespoň část původní viny. Například bývalé zástupkyni generálního tajemníka Marii Švermové nadále vyčítal její úzký vztah s jedním z odsouzených v Slánském procesu, bývalým vedoucím tajemníkem KV KSČ v Brně Otto Šlingem:

57 NA, f. 1261/0/11, sv. 107, a. j. 125, Schůze PB ÚV KSČ 2. 7. 1956, bod 13, Hodnocení druhé celostátní konference KSČ, s. 13.

58 V členské základně se ojediněle objevily hlasy, aby první tajemník Novotný přiznal svou roli v procesu se Slánským. BÍLÝ, Matěj - LÓŽI, Marián - ŠLOUF, Jakub: *Nervová vládna diktatury*, s. 264-265.

59 NA, f. 1261/0/11, sv. 107, a. j. 125, Schůze PB ÚV KSČ 19. 3. 1956, bod 7, Zpráva o průběhu kampaně po XX. sjezdu KSSS, s. 10.

60 NA, f. 1261/0/43, k. 69, inv. č. 104, Zasedání v r. 1956, Zasedání ÚV KSČ 29.-30. 3., Antonín Novotný, Projev na zasedání ÚV KSČ 29.-30. 3. 1956, s. 188.

61 Tamtéž, s. 189-190.

62 Tamtéž, s. 197.

„Švermová má vinu na tom, že Šling mohl tak volně a tak dlouho řídit na Brněnsku a po celé republice, sledovat své zájmy a rozprávět své sítě. Švermová o jeho spádech věděla a kryla je.“⁶³ Novotného popis Šlingovy „činnosti“ potom ukazuje, že někteří odsouzení komunističtí funkcionáři měli nadále zůstat stejnými zločinci, jakými byli v době vlastního Slánského procesu.

Dne 12. dubna 1956 se o zločinné činnosti popraveného generálního tajemníka Slánského psalo přímo na stránkách *Rudého práva*. Avšak i tady se plně uplatnila interpretace, na které se politické byro KSČ dohodlo již v prosinci předchozího roku. Nechyběl ani obligátní odkaz na „třídního nepřítele“ Lavrentije Beriju.⁶⁴ Paralela mezi ním a Rudolfem Slánským byla zřejmá.

Jen o týden dříve byla vytvořena již druhá revizní komise, jež se tentokrát měla zabývat výhradně samotným Slánského procesem. Jejím vedoucím se stal opět Rudolf Barák. Zbylími členy potom dlouholetí komunističtí funkcionáři Čeněk Hruška, Květoslav Innemann, Michal Bakula a Stanislav Mlejnek. Každému z nich byl přiřazen jeden spolupracovník, se kterým měli zpracovat návrh zpráv k jednotlivým odsouzeným. Při jejich faktické zaneprázdněnosti to byli právě tito spolupracovníci, jež odváděli vlastní práci komise. Neměli však možnost zásadněji ovlivňovat její závěry.⁶⁵ Komise při svém rozhodování opět zohledňovala zájmy nejužšího vedení KSČ. Proto se místo vytváření nové interpretace činnosti Slánského skupiny snažila podepřít tu, která již byla oficiálně hlásaná.

Jeden z popravených, Otto Šling. I v druhé polovině padesátých let byl obviňován z toho, že díky Marii Švermové mohl „řídit na Brněnsku“. (foto: ČTK)

To plně prokazuje zpráva komise, předložená 7. června 1956 politickému byru strany. Z konstrukce Slánského procesu odstranila takřka celý mezinárodní aspekt, který původně tvořil jeho vůbec nejdůležitější náplň. Kvůli postupu zemí východního bloku

Naprostu nezměněny zůstaly poukazy na Slánského zlé úmysly a jeho nepřátelskou kádrovou politiku

a především SSSR byl totiž dokonale zastaralý. To se vztahovalo hlavně na roli Jugoslávie v celé aféře, jež měla být vytvořena uměle. Zpráva také rehabilitovala poslance labouristické strany Konniho Zilliaci a bratry Fieldovy.⁶⁶ Vyšla tak vstříc představě vedení KSČ, které usilovalo pojímat Slánského činnost jako záležitost omezenou na československý prostor.

Zdánlivě zásadnější bylo odmítnutí teorie protistátního spikleneckého centra. Avšak na hodnocení Slánského a jeho údajných kompliců nemělo toto rozhodnutí větší vliv. Vyjádření zprávy revizní komise je jednoznačné: „Ve snaze docílit co největší senzačnosti, byla žaloba postavena na spiknutí, i když z žádným faktem doloženo a prokázáno nebylo. Naopak je po prověrce materiálů zcela jasné, že šlo o bezprincipiální skupinu lidí, které nemusel Slánský jako generální tajemník strany vtahovat do nějakého spiknutí, ale které mohl ze své funkce používat a využívat ke svým kariéristickým a straně nepřátelským cílům.“⁶⁷ Naprostu nezměněny zůstaly poukazy na Slánského zlé úmysly a jeho nepřátelskou kádrovou politiku. Plně v intencích Novotného březnového projevu učinila zpráva z Rudolfa Slánského také hlavního propagátora šikany a nezákonného vyšetřování vysoce postavených komunistů.⁶⁸

Se zprávou revizní komise se politické byro plně ztotožnilo a první tajemník z ní vycházel při svém projevu na červnové mimořádné konferenci KSČ. Ostatně oproti jeho březnovému výkladu se odlišovala pouze v detailech a rafinovanější argumentaci. V roce 1956 se tedy řadoví členové mohli s novou interpretací Slánského procesu seznámit ve značně šíři a dokonce opakovaně. O to více překvapí absence jakékoliv reakce. Pokud odhalení Stalinových zločinů způsobilo ve stranických řadách skutečný otřes, nová formulace zločinů Slánského vyvolala minimální odezvu. Samozřejmě byli otevřeně kritizováni pracovníci Bezpečnosti a mnoho z nich bylo obviňováno

63 Tamtéž, s. 193–194.

64 Přísně střežit socialistickou zákonnost. *Rudé právo*, 12. 4. 1956, s. 2.

65 „Slánský nebyl československý Rajk, ale československý Berija“, s. 140.

66 NA, f. 1261/0/11, sv. 105, a. j. 122, Schůze PB ÚV KSČ 7. 6. 1956, bod 2, Zpráva komise pověřené prověřením případu Slánský a spol., s. 6. Konni Ziliaci byl ve čtyřicátých letech vůdcem labouristické levice; Noel Haviland Field byl americkým diplomatem a agentem sovětských zpravodajských služeb, jeho bratr Hermann Field byl pracovníkem Českého svěřeneckého fondu pro uprchlíky. Všichni tři byli v Slánského procesu vykresleni jako imperialističtí agenti, kteří protistátnímu spikleneckému centru předávali příkazy západních špiónážních služeb.

67 Tamtéž, s. 6–7.

68 Tamtéž, s. 7–8.

Klement Gottwald zůstal dál pro komunisty nekritizovatelný. Generální tajemník KSČ Rudolf Slánský, prezident republiky Klement Gottwald a předseda vlády Antonín Zápotocký na zasedání Ústředního výboru KSČ, 24. února 1950. (foto: Rostislav Novák / ČTK)

z toho, že došlo k odsouzení nevinných lidí.⁶⁹ Nikdo však zásadně nezpochybil konstrukci, jež hlavní vinu za nezákonnosti kladla na bedra popraveného generálního tajemníka. Alespoň stranický aparát takovou formu kritiky nezaznamenal. Lze tedy předpokládat, že v prostředí KSČ došla obecného souhlasu. Obě revizní komise z ní tak mohly nadále vycházet. Samotné vedení ji potom používalo, kdykoliv uznalo za vhodné.

Připomínání Slánského nepřátelské činnosti nemělo vést než k referenci na její slavné překonání. Podněty XX. sjezdu KSSS a především Chruščovova tajná řeč se tedy v tomto směru zásadně neprojeví. Přesto však je možné postřehnout alespoň na počátku jisté formulace, které naznačovaly snahu začlenit otázku Slánského do širšího výkladového rámce. Takto kupříkladu Novotný popisoval ve svém březnovém projevu jednu

z příčin, proč mohl generální tajemník Slánský ve svých rukou koncentrovat tolik moci: „Bylo to možné proto, že i u nás nebyly dodržovány zásady kolektivního vedení a rozhodování, že i záležitosti bezpečnosti nebyly v předsednictvu Ústředního výboru [KSČ] projednávány a rozhodování soustředěno v rukách jednotlivců a tím vyloučena jakákoliv kontrola stranických orgánů nad její činností.“⁷⁰ O dva týdny později se toto vysvětlení objevilo také v *Rudém právu*.⁷¹ Nelze přehlédnout, že tak byla do československých podmínek přenesena v daném období stěžejní témata kolektivnosti rozhodování a s ní úzce související kritiky kultu osobnosti. V tomto kontextu by se problém Slánského rázem ocitl v podřízeném postavení, jako pouhý příznak daleko rozsáhlejší stranické nemoci. Avšak tato širší perspektiva byla velmi záhy opět opuštěna. Zpráva druhé revizní komise ji naprosto opomíjela a stejně tak Novotného projev na červnové konferenci. Interpretaci procesu se Slánským tedy nakonec přece jen neovlivnila.

NENADÁVAT NA SOUDRUHA GOTTWALDA

Klíčovou roli v roce 1956 sehrálo vysvětlení, jak kult osobnosti v Československu vlastně zakořenil. V SSSR byl jeho vznik přičítán Josifu Stalinovi. Pokud by vedení KSČ chtělo být opravdovým následovníkem sovětského vzoru, muselo by ze stejného skutku nařknout někoho, kdo by se mírou prestiže zesnulému sovětskému diktátorovi alespoň přiblížoval. Mezi živými československými komunistickými hodnostáři nikdo takový neexistoval. Nabízela se pouze jediná osobnost – strůjce Velkého února a první dělnický prezident Klement Gottwald. Jeho mimořádné postavení ho do úlohy hlavního československého nositele kultu osobnosti přímo

69 KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956*, s. 382–383.

70 NA, f. 1261/0/43, k. 69, inv. č. 104, Zasedání v r. 1956, Zasedání ÚV KSČ 29.–30. 3., Antonín Novotný, Projev na zasedání ÚV KSČ 29.–30. 3. 1956, s. 188.

71 *Přísně střežit socialistickou zákonnost*, s. 2.

předurčovalo. Této velmi jednoduché logice brzy po odhalení Stalinových zločinů porozuměli také někteří členové strany. Jejich reakce nebyla přívětivá. Doklad o tom podává dopis jedné komunistky, ve kterém psala, „že nedovede pochopit, jak ÚV KSSS stírá Stalina [...]. To je zase jednou ostuda. Jenom s hrůzou čekám, kdy u nás začne někdo nadávat na soudruha Gottwalda. Pak bych určitě někomu rozbila hubu.“⁷²

Lze tedy předpokládat, že případná dehonestační strategie vedení osoby by u mnoha straníků způsobila přinejmenším velmi vážné znepokojení.⁷³

Avšak ani vedení KSČ nebylo připraveno vydat se touto cestou. První tajemník Novotný ve svém projevu na březnovém ÚV okolo odpovědnosti mrtvého prezidenta doslova kličkoval. Jeho pokus o kritiku byl velmi krotký: „Při všech velkých zásluhách, které si soudruh Gottwald získal v boji za svržení kapitalismu, za vítězství socialismu a o nichž nikdo nepochybuje, je nutné říci, i při známé jeho skromnosti, že mu byly často přičítány i zásluhy, které patřily straně a masám. To vedlo k vytváření nedotknutelnosti kolem soudruha Gottwalda, k šíření názoru, že nás myslí soudruh Gottwald, k oslabování kolektivnosti vedení také v naší straně.“⁷⁴ Samotný zesnulý prezident se měl v KSČ nadále těšit nejlepší pověsti; až do šedesátých let postupně vycházely jeho sebrané spisy.⁷⁵

Rozdíl mezi zhodnocením odkazu Stalina a Gottwalda nemohl být kontrastnější. Zatímco jeden byl v roce 1956 líčen jako brutální tyran,

zodpovědný za smrt řady poctivých soudruhů, druhý si nadále zachovával postavení osvětleného stranického vůdce a státníka. Vedení KSČ se tak pokusilo vydat cestou kontinuity. Muselo však čelit nepříjemnému problému: Jak interpretovat už odhalené a veřejně odsouzené zločiny minulosti? Avšak ani zde nemuseli nejvýše postavení funkcionáři uhýbat

Výklad nedávné historie sloužil jako významný legitimizační pilíř, jehož narušení mohlo v řadách komunistů způsobit silnou krizi

z vytyčeného směru. Mohli se plně opřít o vysvětlení, které veškerou vinu svalovalo na činnost generálního tajemníka Rudolfa Slánského. Takto došlo také k omezení přesvědčovací moci, jakou potenciálně nesla kritika kultu osobnosti. V Sovětském svazu se opírala především o pranýřování „teroru“ a „masových represálií“. V československých podmínkách se však tyto praktiky svalily na bedra „nepřítele“ Slánského. Potenciál skrývajícím se v kritice kultu osobnosti byl tímto způsobem zásadně omezen a nepřekvapivě se rozměnil v drobných jednotlivostech. Oproti sousedním zemím, kde sehrál často stěžejní úlohu a destabilizoval celé komunistické strany, se s ním vládcové ČSR vypořádali relativně snadno. Význam tohoto rozdílu nelze přecenit. Nebezpečí kritiky kultu

osobnosti spočívalo v tom, že v nelichotivém světle převypravovala dosud výlučně oslavný výklad minulosti komunistického hnutí. Ten nebyl pouze prázdnou propagandou. Rozčilené reakce mnoha členů KSČ na odhalení Stalinových zločinů dokazují, že byl často brán naprosto vážně. Výklad nedávné historie sloužil jako významný legitimizační pilíř, jehož narušení mohlo v řadách komunistů způsobit silnou krizi a ochromit celou stranu. Tomu kontinuální strategie vedení zabránila. Politická elita zvolila postup v souladu s míněním velké části členů strany, která si zásadní přehodnocení evidentně nepřála. V tomto směru byla celá reinterpretace Slánského případu společným dílem a v turbulentním roce 1956 tvořila důležitou pojítka a jeden ze zdrojů stability.⁷⁶

MARIÁN LÓŽI (1987) pracuje jako historik v Ústavu pro studium totalitních režimů. Specializuje se na dějiny Komunistické strany Československa ve čtyřicátých a padesátých letech 20. století.

Společně s historikem Matějem Bílým a Jakubem Šloufem publikoval monografii *Nervová vlákna diktatury. Regionální elity a komunikace uvnitř KSČ v letech 1945–1956* (ÚSTR, Praha 2019).

72 KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa. Doba táni 1953–1956*, s. 384.

73 Podrobně viz BÍLÝ, Matěj – LÓŽI, Marián – ŠLOUF, Jakub: *Nervová vlákna diktatury*, s. 255–258.

74 NA, f. 1261/0/43, k. 69, inv. č. 104, Zasedání v r. 1956, Zasedání ÚV KSČ 29.–30. 3., Antonín Novotný, Projev na zasedání ÚV KSČ 29.–30. 3. 1956, s. 156–157.

75 V češtině vyšel poslední roku 1961. Viz GOTTWALD, Klement: *Spisy XV (1948–1949)*. SNPL, Praha 1961.

76 Zdrojů bylo jistě více. Za důležitý faktor považuji v souladu s historičkou Muriel Blaive ekonomickou situaci, která byla v Československu výrazně lepší než v Polsku či Maďarsku. BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost*, s. 302–307. Nepochybně se projevila i v menší ochotě straníků pouštět se do kritiky a zásadního zúčtování.

Ministr národní bezpečnosti Karol Bacilek předává 2. května 1953 zástavy
vybraným útvarům národní bezpečnosti. Poté byli vyznamenáni vybraní příslušníci.
(foto: Rostislav Novák / ČTK)

Z pověření strany

Vyšetřovatelé procesu Slánský a spol.

MILAN BÁRTA

Na přípravě takzvaného procesu s vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským se podílelo zhruba 130 vyšetřovatelů Státní bezpečnosti. O jaké lidi šlo, co je motivovalo a jaké byly jejich životní osudy?

 V sobotu 2. května 1953 proběhla v rámci květnových oslav na Strahovském stadionu v Praze přehlídka útvarů Ministerstva národní bezpečnosti (MNB), spojená se slavnostním předáním bojových zástav útvarům Pohraniční (PS) a Vnitřní stráže (VS) a s dekorováním nejlepších příslušníků řády a vyznamenáními.¹ Před zaplněným stadionem, kde nechyběli ani předseda vlády Viliam Široký a další vrcholní představitelé Komunistické strany Československa (KSČ) a vlády, defilovali motorizované součásti Pohraniční stráže i psovodi se svými čtyřnohými svěřenci, příslušníci

Státní bezpečnosti (StB) a Veřejné bezpečnosti (VB) i dalších součástí mohutného bezpečnostního aparátu. Vyznamenány byly zasloužilé útvary Pohraniční a Vnitřní stráže a dekorováno bylo více než 80 příslušníků bezpečnostních složek. Mezi nimi 55 příslušníků útvarů patřících ke Státní bezpečnosti. Podle ministra národní bezpečnosti Karola Bacílka šlo o „veřejné uznání těžké a odpovědné práce“, ale i o „závažný závazek, aby ještě více napnuli své síly v boji proti nepřátelům vlasti a lidově demokratického zřízení“.²

Pro vyznamenané se večer konalo slavnostní setkání (oficiálně společenská beseda) v Černínském paláci. Spolu s nimi se ho účastnili náčelníci a vybraní pracovníci součástí Hlavní správy i krajských správ Státní bezpečnosti. Všichni samozřejmě dorazili s manželkami a ve slavnostní uniformě bez opasku, ke které patřily vysoké černé boty, u důstojníků bílá košile (strážmistři měli barvu khaki) a hnědá vázanka. Přišel i prezident republiky Antonín Zápotocký a další elita společenského i politického života.³

Vyznamenaných příslušníků Státní bezpečnosti bylo ve skutečnosti 57. Z toho 2 se nemohli dostavit pro nemoc a další (paradoxně příslušník

Sboru nápravné výchovy, tedy vězeňské stráže) proto, že byl v té době ve vazbě.⁴ Udělen byl 1 Řád republiky, 12 Řádů práce, 1 vyznamenání *Za vynikající práci* a 43 vyznamenání *Za statečnost*. Celkem 35 vyznamenaných (včetně všech nositelů řádů) patřilo ke Správě vyšetřování, dalších 14 k útvaru DUB (věznice Státní bezpečnosti v Ruzyni) a jen 8 jich pocházelo z jiných útvarů Státní bezpečnosti.⁵ Pro většinu z nich tato událost představovala pomyslnou tečku za procesem s takzvaným protistátním spikleneckým centrem v čele s Rudolfem Slánským, a aniž to tušili, i vyvrcholení jejich kariéry.

Jak bylo uvedeno, jednalo se přitom o završení celého procesu. Již před tím proběhla – veřejnosti utajená – vlna finančního odměňování (částky se pohybovaly od 1 000 do 30 000 Kčs, přičemž v říjnu 1951 základní plat řadového vyšetřovatele začínal na 900 korunách, velitel vyšetřovacího sektoru a jeho zástupce brali 3 500 korun měsíčně, ale například zapisovatelky dostávaly od 300 do 900 Kčs) a povyšování, která se týkala mnoha desítek lidí z nejrůznějších útvarů Státní bezpečnosti z území celé republiky. Nejlépe na tom ovšem byli vyšetřovatelé z tehdejší Správy

1 Dne 9. května 1953, který byl v sovětské zóně vlivu slaven jako Den vítězství nad nacistickým Německem, proběhla velická přehlídka armády, Pohraniční stráže a vojsk Ministerstva vnitra na Letné. Rok předtím zde defilovaly i vybrané útvary Veřejné a Státní bezpečnosti. Nyní měli být přítomni nejlepší příslušníci, ale jen jako hosté na čestné tribuně.

2 *Archiv bezpečnostních složek (ABS)*, f. Velitelství Státní bezpečnosti (310), sign. 310-28-4, Zvláštní rozkaz ministra národní bezpečnosti. Slavnostní předání bojových zástav jednotkám MNB a jejich přehlídka – účast příslušníků MNB, nedatováno.

3 Přátelská beseda s příslušníky národní bezpečnosti. *Rudé právo*, 3. 5. 1953, s. 2.

4 Těmto třem byla vyznamenání zaslána na kmenové útvary, kde je měli převzít po uzdravení nebo po vyřešení případu. Oldřich Horáček si nakonec vyznamenání nepřevzal, byl totiž propuštěn.

Řád republiky a Řád práce

Oba řády byly založeny v dubnu 1951 a propůjčoval je prezident republiky. Řád republiky se uděloval „za mimořádné zásluhy o budování Československé republiky, zejména o její mírové budovatelské úsilí ve výrobě nebo při kulturní nebo vědecké činnosti, nebo o zvyšování schopnosti obrany státu“.

Řád práce zase „za významné pracovní výsledky na poli hospodářském, zejména v průmyslu, zemědělství, dopravě nebo obchodu, ve státní nebo jiné veřejné službě, za zvláštní úspěchy ve vědecké, výzkumné nebo jiné kulturní činnosti nebo za technická zlepšení a vynálezy velkého hospodářského významu anebo za zásluhy o zvýšení obranné schopnosti armády“.

Zdroj: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1951-30/zneni-0> (citováno k 1. 8. 2022). Všem vyšetřovatelům Státní bezpečnosti byly tyto řády o deset let později, v březnu 1963, odňaty.

státně-bezpečnostního vyšetřování MNB.

Generální tajemník Ústředního výboru (ÚV) KSČ a fakticky druhý muž ve státě Rudolf Slánský byl zatčen v listopadu 1951 a o rok později stanul společně s dalšími třinácti vysokými komunistickými funkcionáři před soudem. Na základě současného stavu bádání můžeme prohlásit, že vyšetřovacím útvarem ve věznici v Ruzyni v letech 1951–1953 prošlo přibližně 130 příslušníků SNB. Podle dochované struktury z října 1951 činil faktický stav 107 osob.⁵ K výraznějším změnám později nedocházelo, s určitou fluktuací je však třeba počítat.⁷ Podívejme se blíže na vyšetřovatele Rudolfa Slánského

a komunistických předáků, začleněných do jednoho z neznámějších politických procesů v Československu.

KÝM BYLI?

Podobně jako celá Státní bezpečnost prošlo i vyšetřování před rokem 1953 komplikovaným personálním vývojem, kdy hlavním předpokladem byly bezproblémový kádrový profil a s tím související oddanost komunistické straně a myšlenky takzvaného třídního boje. Většina z vyšetřovatelů zde sloužila pouze krátce, část z nich byla přeřazena z jiných součástí bezpečnostního aparátu, další přišli ze stranického aparátu, z politických škol nebo z Lidových milicí (LM).

K přijetí jim stačilo stranické doporučení, přičemž zpravidla ihned obdrželi poměrně vysoké hodnosti.

Všichni byli bez výjimky členy KSČ.⁸ V naprosté většině šlo o komunisty poválečné, ty, kdo do strany vstoupili ještě před rokem 1945, bychom spočítali na prstech jedné ruky. Kromě toho byli zpravidla členy i dalších organizací jako Revolučního odborového hnutí (ROH) či Svazu československo-sovětského přátelství (SČSP).

Většina z nich byla ve věku kolem třiceti let, dospívali tak za protektorátu ve válečných letech. Pravděpodobně nejstarším byl Jaroslav (někdy také uváděný jako Pravoslav) Janoušek, narozený v březnu 1904,⁹ naopak nejmladší Anna Kubielašová, které

5 ABS, f. 310, sign. 310-48-12, Seznam příslušníků složky STB, kteří budou dne 2. května vyznamenáni, 27. 4. 1953.

6 Tamtéž, sign. 310-9-4, Struktura vyšetřovacích sektorů VIA a VIB, říjen 1951.

7 Více viz BÁRTA, Milan: Z takové funkce v bezpečnosti se dobrovolně neodchází, nebo jen nohama dopředu. Vyšetřovatelé Státní bezpečnosti v letech 1950–1953. In: *Ztracené dvacetiletí 1938–1958*. UJEP, Ústí nad Labem, v tisku). Na počátku roku 1951 byl tehdejší VI. sektor (vyšetřovací) rozdělen na sektory VIA (v čele s Bohumilem Doubkem), jenž dostal na starost závažné politické případy, a VIB (vedený Milanem Moučkou), který měl řešit případy méně závažné. S přibývajícím počtem zatčených funkcionářů KSČ práce obou sektorů splývala, jejich kompetence navíc nebyly nikdy přesně vymezeny, pracovníky obou proto počítáme dohromady. V dubnu 1951 se označení sektory změnilo na odbory a v dubnu 1953 vznikla jednotná Správa státně-bezpečnostního vyšetřování MNB.

8 Jako podklady pro následná statistická čísla sloužily především evidenční karty a personální spisy příslušníků SNB, uložené v Archivu bezpečnostních složek. Výsledek může být částečně zkreslen nedostatkem relevantního materiálu, neboť personální spisy osob narozených před rokem 1910 byly téměř bez výjimky skartovány.

9 Janoušek byl původně ze služeb ministerstva vnitra propuštěn v květnu 1949 pro přílišnou brutalitu. Při bojích na východní frontě utrpěl zranění hlavy, čímž bývá někdy zdůvodňováno jeho extrémní chování. Tehdejší vedoucí funkcionáři údajně dokonce chtěli předat jeho případ k přešetření prokurátorovi. To se nakonec nestalo kvůli Janouškovým vojenským zásluhám z východní fronty a na přímělu sovětských poradců. Ti se postarali o to, že byl znovu přijat do služby a stal se členem komise shromažďující poznatky na vedoucího funkcionáře bezpečnostního aparátu. Po jejich zatčení potom řadu z nich, včetně těch, kteří ho propouštěli, vyšetřoval.

bylo v únoru 1950 při vstupu do služeb ministerstva vnitra osmnáct let.¹⁰ V naprosté většině se hlásili k české národnosti, což nejspíše odráželo odlišný vývoj bezpečnostních složek v obou částech státu po roce 1945 i nedůvěru, jakou v té době vedení resortu chovalo vůči Slovákům.

Někteří nedokončili ani základní školní docházku. Ti úspěšnější se zpravidla vyučili řemeslu a pracovali v nejrůznějších dělnických profesích. Vedle horníků, holičů nebo jejich pomocníků zde najdeme typografy a písmomalíře, úředníky a administrativní pracovníky (to se týkalo zejména žen), strojevodce, automechanika, malíře, učitele či obchodní příručí, ale i redaktora *Rudého práva*. Vyšší stupeň školy, zpravidla reálné gymnázium, dokončili jen zřídka. Několik jich nastoupilo na vysokou školu, většinou ji však nedostudovali.

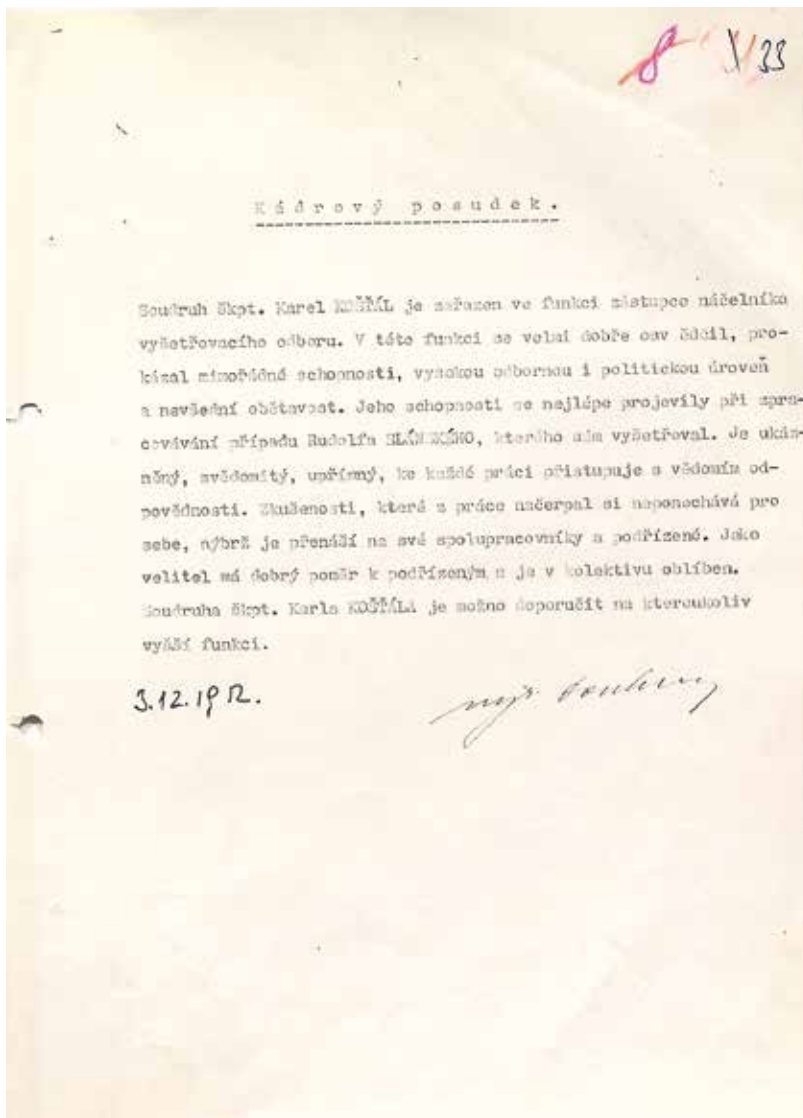
Vzhledem k relativně nízkému věku a politickému vývoji nejčastěji nestačili projít ani základní vojenskou službou nebo ji kvůli okupaci ukončili předčasně. Po válce potom někteří absolvovali alespoň zkrácenou vojenskou službu, další byli místo toho rovnou přijati ke službě ve Sboru národní bezpečnosti (SNB). V životopisech se tak nemohli pochlubit ani výraznějšími zkušenostmi z doby války. Odboje se aktivně zúčastnilo jen několik jedinců, více se jich potom různou měrou zapojilo na konci války do protinacistického povstání. Většina však neudávala žádnou odbojovou činnost.

Nově přijatí příslušníci SNB procházeli základním několikaměsíčním kurzem ve výcvikových střediscích.

¹⁰ Ženy ke Státní bezpečnosti nastupovaly po únoru 1948. Měly pomoci doplnit rychle narůstající počty, na konci listopadu 1950 čítala StB celkem 7 268 osob, z toho 6 356 mužů a 912 žen. Na vyšetřování představovaly více než 10 % početního stavu, sloužily hlavně jako sekretářky, telefonistky, stenografky či písárky. Účastnily se výslechů, byť se na jejich vedení aktivně nepodílely.

Výpomoc z krajů

Vedle centrálního vyšetřování (označovaného jako V., od října 1950 pak VI. sektor Velitelství StB) existovala oddělení vyšetřování (pátá, resp. šestá) i při krajských velitelstvích StB, jichž v té době bylo celkem devatenáct. Právě z regionů zamířila řada vybraných vyšetřovatelů „na výpomoc“ či „na zkušenou“ na centrálu. Po skončení velkých procesů se zpravidla vrátili zpět. Do vyšetřování politických procesů se ale na počátku padesátých let zapojila prakticky celá Státní bezpečnost.

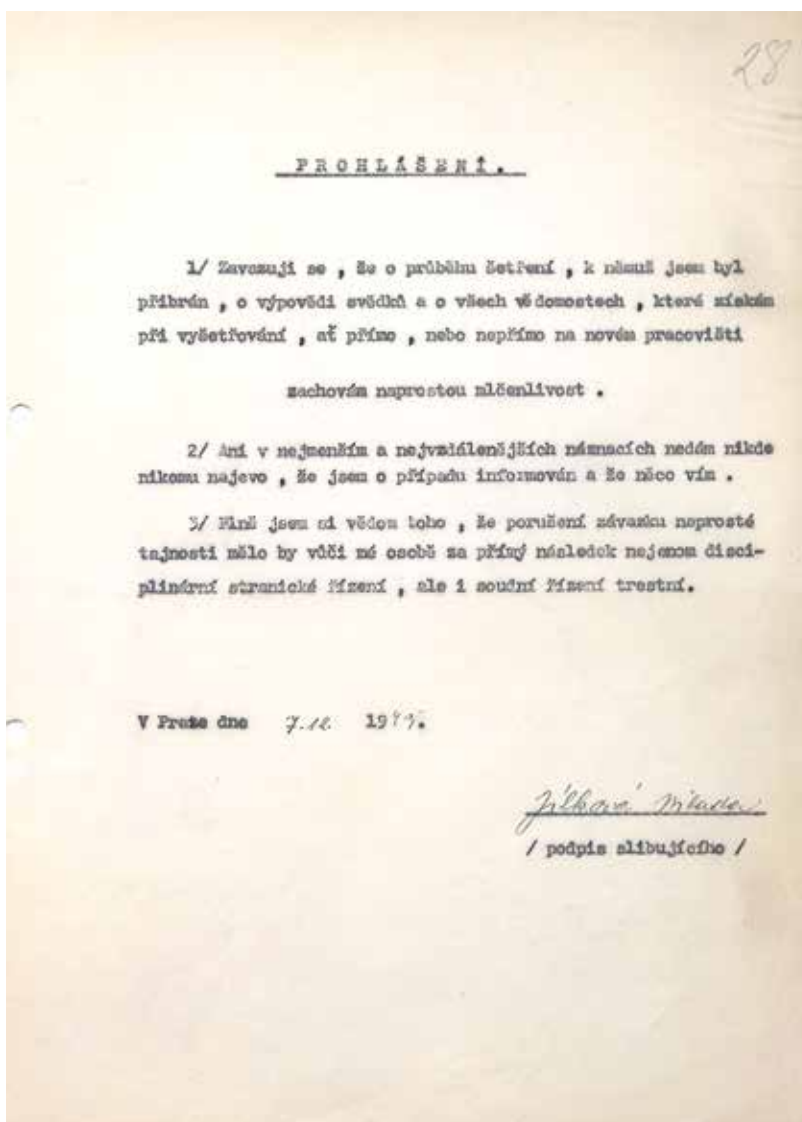
Karel Košťál vyšetřoval Otto Šlinga i Rudolfa Slánského. Schopnosti, které projevilo, ho vynesly na post náměstka ministra vnitra. Až do smrti v roce 2009 tvrdil, že se Slánský a spol. doznali dobrovolně a Státní bezpečnost neužívala násilí. (repro: ABS, Personální spis K. Košťála, ev. č. 5645/21)

Utajování bylo jednou ze základních podmínek práce v komunistické Státní bezpečnosti a ve vyšetřování zvláště. Milada Mejstříková (rozená Merenusová, první provdaná Jílková) byla v květnu 1951 přeložena na „méně důležitý úsek práce“ (kádrový a školní odbor MNB), neboť známým vyprávěla o tom, čeho byla svědkem při vyšetřování. (repro: ABS, Personální spis M. Mejstříkové, ev. č. 1439/28)

Pro tři stovky budoucích vyšetřovatelů StB bylo v polovině roku 1950 připraveno tříměsíční školení, jež probíhalo ve Veverské Bitýšce a v Lerchově ulici v Brně. Nejlepší z nich odtud zamířili do Ruzyně, ale těch byla jen malá část. Na kurzech přednášeli aktivní vyšetřovatelé, kteří jim předávali především své vlastní zkušenosti. Řada z nich se totiž podílela již na předchozích politických procesech s nekomunisty, včetně případu Milady Horákové a spol. Mezi příchozími z řad jiných útvarů StB bychom nezdědka našli pracovníky 6. oddělení (vyšetřovací) krajských velitelství, jimž také nechyběly zkušenosti.

Mnozí z těch, kdo byli přijati od konce roku 1950 (zpravidla šlo o lidi ze stranického aparátu vyslané k vyšetřování případů „nepřátel ve straně“), nedostali v podstatě žádnou odbornou přípravu a rovnou nastupovali na vyšetřování, kde se učili v praxi od služebně starších a zkušenějších „soudruhů“. Mezi nimi najdeme také několik předválečných policistů, mimo jiné některé z nejznámějších vyšetřovatelů, například Vladimíra Kohoutka či Aloise Jistebnického. Vznikl tak podivný mix lidí, kteří minimální odborné předpoklady a znalosti práva často nahrazovali takzvaným třídním přístupem.

Samozřejmě že ne všichni, kdo patřili k vyšetřovací centrále, se přímo podíleli na vyšetřování. Skupina měla sekretariát, kde byli soustředěni

lidé na „pomocných“ pozicích. Patřily sem všechny ženy, jež sloužily v rolích zapisovatelek a sekretářek, či překladatelé¹¹ a nezbytní političtí pracovníci. Bylo tu i studijní oddělení, které vyhodnocovalo poznatky získané výslechy a podílelo se na dalším směřování vyšetřování, či příslušníci zaměření na vedení vězeňské agentury, tj. cíleného nasazování tajných spolupracovníků na cely vybraných

vězňů. Není jasné, zda se všichni tyto lidé přímo podíleli na výsleších, byť u některých o tom informace máme.

Mezi vyšetřovateli, podobně jako v jiných součástech StB i v komunistické straně, existovala přísně dodržovaná hierarchie. Najdeme zde „elitní“ vyšetřovatele, nasazované na nejobtížnější a exponované případy, uplatnění ovšem našli i ti průměrní či méně inteligentní,

11 Více viz KALOUS, Jan: Ve službách sovětských poradců. Tlumočníci Jan (Ivan) Achremenko a Petr Bechyně. *Pamět a dějiny*, 2012, roč. 6, č. 4, s. 76–83.

využívání k plnění omezených úkolů, například k takzvaným udržovacím, pomocným nebo nočním výsledkům, jež měly vyšetřovance otupit a unavit, či jako náhradníci. Alespoň zpočátku tak vznikly rozpory mezi příslušníky StB, kteří již měli nějaké zkušenosti, a nově příchozími ze stranického aparátu. „Staří“ si stěžovali, že „noví“ jsou rychle povyšováni a využívají protekční přístup, naopak nováčci vyjadřovali nespokojenost s podceňováním a pověřováním „malými úkoly“, jako nosit jídlo, stát stráž nebo vyhodnocovat výsledky.¹² Navenek sice bylo a je vyšetřování vnímáno jako uzavřený monolitický útvar, ve skutečnosti uvnitř docházelo k tvrdým bojům o směřování a moc, jež byly někdy založeny i na osobních antipatiích (známý je například špatný vztah mezi vedoucími výsledkových odborů B. Doubkem a M. Moučkou). Nezřídka přitom byly používány nevybíravé metody. Krajní případ představuje dodnes nevyřešená údajná sebevražda Bořivoje Holveka.¹³ Velký vliv na tyto spory měly blízkost k vedení Ministerstva národní bezpečnosti i zasahování sovětských poradců.

ELITA ELITY

Vyšetřovatelé byli pod silným vlivem sovětských poradců. Ti pro ně představovali nezpochybnitelnou autoritu, jejich rady byly pokynem, vzorem, jejich slovo bylo rozhodující. Důvěřovali jim více než ministři, o kterém věděli, že sám bez souhlasu poradců nerozhodl žádnou důležitější záležitost. Jestliže toto tvrzení platilo za Ladislava Kopřivy, za Karola Bacílka (jenž se stal ministrem v lednu 1952) se ještě znásobilo.¹⁴ O roli a postavení

poradců, které byly mnohdy až demonizované, bylo již napsáno mnohé. Jejich věrnost patřila přirozeně především moskevské centrále, jež se dokonce některé informace dozvíдалa dříve než příslušné československé orgány.¹⁵

Přítomnost poradců a jejich chování měly obrovský vliv na myšlení vyšetřovatelů, výrazně posilovaly jejich sebevědomí, přesvědčení o výjimečnosti poslání i o výsadní pozici v Bezpečnosti, společnosti i v rámci

Bylo velice obtížné vzepřít se nastavenému systému. Našlo se jen málo těch, kdo se odmítli podílet na násilnostech.

komunistické strany. Poradci kolem sebe cíleně vytvářeli okruh „vyvolených“, které užívali k prosazování svých zájmů, čímž mezi vyšetřovateli současně záměrně podporovali rivalitu. Opakovaně zdůrazňovali, že mají přístup na nejvyšší místa, že vyšetřování je nejdůležitějším článkem státobezpečnostní práce a že své věrné mohou vyzdvihnout. Postavení a role vyšetřovatelů tak do značné míry na poradcích závisely.

Pocit výlučnosti vyšetřovatelů podporovali i jejich nadřazení, kteří opakovaně prohlašovali, že vyšetřováním je „pověřila strana“ a že mají její důvěru. O výsledky vyšetřování projevovali zájem nejvyšší funkcionáři Bezpečnosti i stranické vedení. Pocit výlučnosti podporovaly i vyšší platy, jež doplňovaly různé mimořádné příplatky a odměny, rychle dosažené hodnosti a v podstatě přímý styk s vedením ministerstva. Vše se spojovalo nejen v jejich pocity

nadřazenosti vůči vyšetřovaným osobám, ale i vůči Veřejné bezpečnosti a nezřídka i operativě StB, které byly během vyšetřování vnímány jako podřízené složky.¹⁶

Za této situace bylo velice obtížné vzepřít se nastavenému systému. Našlo se jen málo těch, kdo se odmítli podílet na násilnostech. Jejich žádosti o přeložení nebo propuštění však byly řešeny zdoluhavě, a navíc se dotyční stávali terčem posměchu „ostřílených“ spolupracovníků i nadřazených. Například Václav Kovařík a Josef Konrád, kteří přišli z ústřední školy KSČ, tak museli být nakonec z vyšetřování staženi a přesunuti na jiný úsek.¹⁷

I v době největších politických procesů tak docházelo k určité fluktuaci. Některé mladé ženy odešly na mateřskou dovolenou, část lidí potom opustila práci ze zdravotních důvodů. Výjimečně byli vyšetřovatelé propouštěni za politické nebo morální prohřešky. Alois Jistebnický byl za nedovolený intimní styk s vyšetřovanou vyloučen z KSČ a v únoru 1953 propuštěn s odnětím hodnosti, nové zaměstnání pak našel jako dělník v národním podniku (n. p.) Auto Praga.

Vyšetřování přitom mělo dopad na velkou část z nich. Práce, o níž nesměli nikde mluvit, psychické vypětí a dlouhodobé přesčasové výkony vedly u řady těchto osob k problémům v osobním životě. U lidí přicházejících z regionů se opakovaně ozývala nespokojenost s nedostatkem bytů v Praze a touha vrátit se zpět do kraje, kde měli rodiny. Těmto žádostem však nadřazení zpravidla nevěnovali pozornost s odkazem na důležitost úkolů „zadaných stranou“. Vědomí výlučnosti a důležitosti svěřeného

12 NA, f. Ústřední výbor Komunistické strany Československa - Komise II (Komise II), sv. 2, a. j. 14, Zpráva o průzkumu kádrových pracovníků por. Knotka, por. Zadrobílka, štrážm. Zámečnicka ve věci zařazení soudruhů z LM na VI. sektoru Vstb skupina A a B dne 2. 3. 1951; Tamtéž, sv. 4, a. j. 42, Záznam o pohovoru se soudruhem Josefem Michálkem, 4. 8. 1955.

13 K tomu např. NA, f. Komise II, sv. 7B, a. j. 129, Vyjádření L. Kopřivy, 13. 9. 1955.

14 Viz např. KAPLAN, Karel: *Sovětské poradci v Československu 1949–1956*. ÚSD AV ČR, Praha 1993, s. 8.

15 Jedná se např. o stěžejní informaci vedoucí ke Slánského zatčení, o dopis „Velkému metaři“. Viz KAPLAN, Karel: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka. Mladá fronta*, Praha 1992, s. 155.

16 NA, f. Komise II, sv. 1, a. j. 3, Dopis Antonína Prchala ministru Barákovi, 28. 11. 1955.

17 KAPLAN, Karel (ed.): *StB o sobě. Výpověď vyšetřovatele Bohumila Doubka*. ÚDV PČR, Praha 2002, s. 215–216.

úkolu na druhou stranu sehrálo negativní roli ve snaze získat z vyšetřovaných doznání k předpokládané trestné činnosti za každou cenu, tedy i za použití nejtvrděšího fyzického či psychického mučení.

OTÁZKA NÁSILÍ

Fyzické násilí patřilo již dříve do „arzenálu“ vyšetřovatelů Státní bezpečnosti, nyní však bylo dovedeno téměř k dokonalosti. Nově nastoupivším vyšetřovatelům prý bylo při nástupu řečeno, že k třídním nepřítelům je třeba přistupovat tvrdě a kdo není tvrdý (tj. sám nebije), není třídně uvědomělý.¹⁸

Bez ohledu na původ, vzdělání či zkušenosti totiž většinu vyšetřovatelů spojovalo užívání tvrdého fyzického násilí. Stejně se chovali muži se základním vzděláním, středoškoláci i vysokoškoláci. I zde se ovšem našly výjimky, například Vladimír Kohoutek, mající zkušenosti z doby první republiky, neužíval křik ani nadávky, ale velmi dobrých výsledků dosahoval psychologickým nátlakem, a patřil k oblíbeným sovětských poradců. Je ovšem třeba přiznat, že se k němu dostávali již „zpracovaní“ vězni, kteří si před tím prošli peklem s jinými vyšetřovateli a existence někoho, kdo nebil při první příležitosti, a naopak projevoval vězňům určité (byť hrané) porozumění, jim musela připadat jako malý zázrak.

Naskytá se otázka, proč se vyšetřovatelé chovali tak, jak se chovali. Nešlo přitom většinou o lidi s charakterovými vadami či sociálními poruchami. V podstatě to byli obyčejní jedinci, nijak nevyčnívajících z průměru. Výsledek je zřejmě souhrou mnoha vnějších okolností i osobních vlastností. Přicházeli s jasnými úkoly danými politickým vedením. Tehdy platilo, že kdo byl zatčen, musí být i vinen, a je pouze nutné získat z něj všemi prostředky přiznání a jména spoluvíniků. Určitou

Karel Košťál (vlevo) a Bohumil Doubek stáli v čele vyšetřování během procesu s Rudolfem Slánským. Oba byli odsouzeni za podíl na nezákonnostech, ve vězení ovšem strávili jen malou část trestu. (foto: Národní archiv)

roli nesporně sehrál nízký věk a s tím související nedostatek zkušeností, touha po kariéře, pocit nadvlády nad zatčenými, kombinovaný ovšem mnohdy s pocitem méněcennosti. Vedle toho neméně silně působily vnější faktory, jako tlak nadřízených

na rychlé výsledky, komunistický fanatismus, pokyny sovětských poradců, informace o procesech v zahraničí i praktická neexistence jakékoliv kontroly. Věřili, že poradci, popřípadě komunistická strana, vědí, co mají dělat, a co jim bylo řečeno,

18 NA, f. Komise II, sv. 4, a. j. 42, Záznam o pohovoru se soudruhům Karlem Majerem, 16. 8. 1955.

považovali za správné. Pochybnosti si proto nepřipouštěli a podřizovali se, i když možná vnitřně nesouhlasili.

Sami ovšem i později odmítali, že by se podíleli na nezákonnostech, a svou práci obhajovali. Mnohdy se přitom odvolávali na stranická rozhodnutí. Svědčí o tom například prohlášení Františka Homolky: „*Jednou trestnou činnost doznali a nyní každý honí omilostněně. [...] Jednou se o nich v centru hovořilo a nikdo s tím nehne.*“¹⁹ *Centrum bylo vysokými stranickými funkcionáři schváleno jako správné a nikdo nemá právo s tím něco dělat, což považují za zcela správné.*“²⁰

Pokud budeme číst jejich výpovědi, pořázené inspekcí ministra vnitra ve druhé polovině padesátých a v šedesátých letech, a porovnáme je se vzpomínkami jejich obětí, získáme dojem, že se každý z nich nacházel v úplně jiné realitě. Podmínky ve vězení byly podle nich dobré, sami je přitom museli znát, sídlili totiž ve věznicích v Ruzyni. Vesměs se shodovali v tom, že přiznání k protistátní činnosti dosahovali argumentací, především za pomoci výpovědí dalších zatčených osob. Vyšetřování se měli přiznávat pod tíhou důkazů, bez donucení, často spontánně a v podstatě dobrovolně. V krajním případě přiznávali pouze malé tresty, které ukládali především za „drzost“, neposlušnost či přílišný vzdor. Mělo jít maximálně o „pohlavek“, „pár facek“ nebo „ránu rákoskou“. Většinou se přitom těchto skutků měli dopouštět ostatní, ne oni sami. Svě jednání odůvodňovali nezkušeností, mládím a neznalostí zákonů a předpisů nebo i tím, že museli plnit pokyny a rozkazy nadřízených, případně svalovali vinu na sovětské poradce.²¹ Ve skutečnosti však k těžkému násilí docházelo již před jejich příchodem. Naopak řada svědectví potvrzuje, že se alespoň někteří poradci proti bezduchému užívání fyzického násilí

stavěli a dávali přednost propracovanějším výslechovým metodám.

ODCHOD Z VÝSLUNÍ

Po skončení éry velkých politických procesů v polovině padesátých let jen menší část vyšetřovatelů zůstala na Správě státně-bezpečnostního vyšetřování. Někteří zde přitom působili ještě na počátku sedmdesátých let, najdeme dokonce případy, kdy příslušníci působící v jiných složkách byli po násilném ukončení pražského jara reaktivováni a znovu se k vyšetřování vrátili (což jasně dokládá jejich politické názory). Velká část z nich se totiž špatně vyrovnávala se změnami, k nimž v Československu došlo v šedesátých letech. Objevilo se opatrné přehodnocování procesů s komunisty a s tím spojené „porušování socialistické zákonnosti“.

Minimálně pět z bývalých vyšetřovatelů se pokusilo o sebevraždu. Nejde ovšem určit, zda to souviselo s výkonem povolání, nebo ne.

Dílčí uvolnění a společenské změny se odrazily i v konzervativní Státní bezpečnosti. Již nestačily politické kurzy nebo školy a ti, kdo chtěli získat nebo udržet si pozice, museli získat odborné vzdělání. Absolvovali proto základní právnické kurzy, případně právnický kurz pro vyšetřující pracovníky (pamětníci vzpomínali, že šlo o nejhorší studenty, kteří ovšem museli „projít“), někteří si dodělali maturitu a nastoupili na vysoké školy, případně Večerní univerzitu marxismu-leninismu (VUML). Některým vyvoleným bylo dokonce dopřáno studovat v Moskvě na sovětských bezpečnostních školách. Pro resort se ovšem ukázali natolik nenahraditelní, že ještě ve druhé polovině

šedesátých let najdeme u velké části z nich v kariérních spisech zmínku o tom, že jim bylo prominuto středoškolské či vysokoškolské vzdělání vyžadované pro jimi zastávanou funkci.

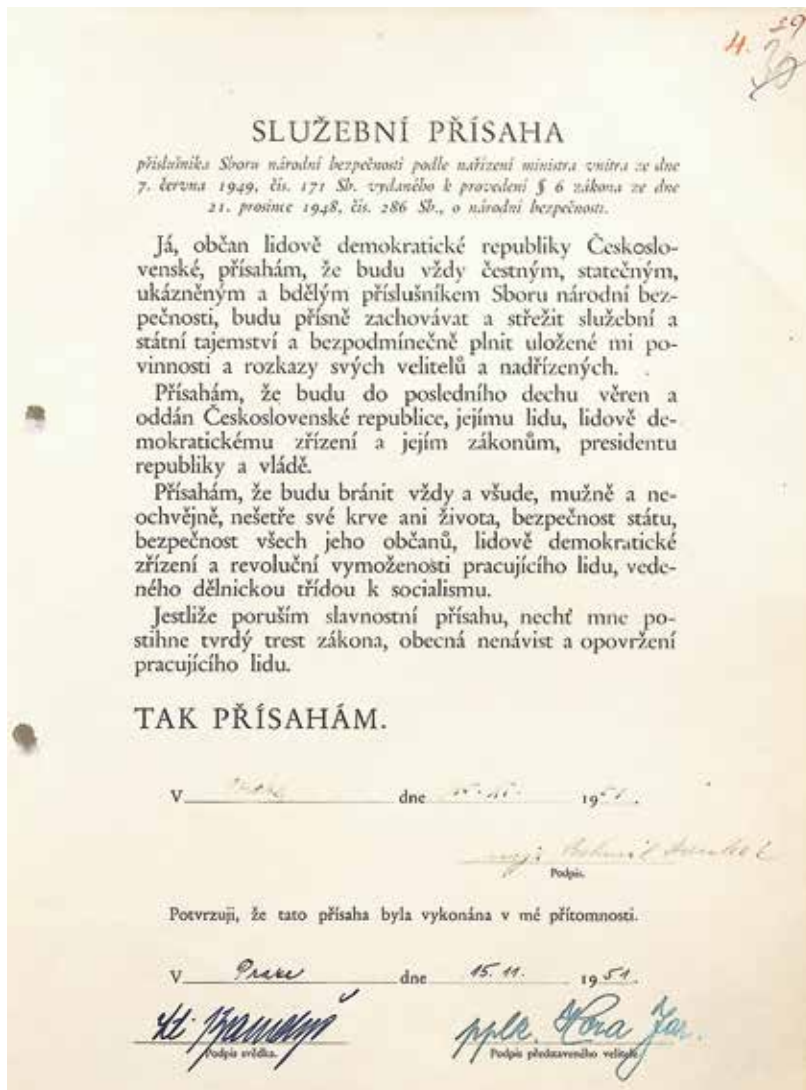
Někteří přestáli veškeré politické turbulence a odcházeli do starobního důchodu zpravidla na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Například František Kyselý to dotáhl až na zastupce náčelníka správy vyšetřování Státní bezpečnosti a do důchodu odešel s uznáním ministra na konci roku 1974. Jiní si i po odchodu do důchodu přivydělávali u ministerstva vnitra jako brigádníci. Další přešli k jiným součástem bezpečnostního resortu. Našli bychom je téměř všude, od zahraniční rozvědky přes stranický aparát na ministerstvu vnitra či bezpečnostní školství až po inspekční útvary ministerstva vnitra, kde se někteří paradoxně podíleli na přešetřování nezákonností padesátých let.

Část z nich odešla ze služeb ministerstva vnitra (jež koncem roku 1953 absorbovalo ministerstvo národní bezpečnosti) úplně. Do civilu předčasně odešlo na vlastní žádost či na lékařské doporučení přibližně deset procent vyšetřovatelů. Často k tomu došlo po dlouhodobém a opakovaném přerušení služby kvůli zdravotním komplikacím nebo kvůli osobním problémům (alkoholu propadl i Bohumil Doubek). Řada z těchto případů se týkala zhoršeného psychického stavu. Minimálně pět z bývalých vyšetřovatelů se pokusilo o sebevraždu (neúspěšně František Homolka v březnu 1963 a Petr Bechyň v listopadu 1966, úspěchem své pokusy zakončili Jan Oláh v září 1954, Josef Kříž v dubnu 1968 a Jiří Uher v prosinci 1970). V naprosté většině těchto případů ovšem nejde určit, zda uvedené souviselo s výkonem povolání nebo ne.²² Nemáme bohužel k dispozici relevantní srovnávací statistický materiál z jiných součástí

19 Myšleno je tzv. protistátní spiklenecké centrum v čele s Rudolfem Slánským.

20 NA, f. Komise II, sv. 4, a. j. 42, Záznam Františka Mastného, 19. 4. 1955.

21 KAPLAN, Karel: *Druhý proces. Milada Horáková a spol. – rehabilitační řízení 1968–1990*. Karolinum, Praha 2008, s. 470–492.

Vyšetřovatelé Státní bezpečnosti brali slib obrany „revolučních vymožeností“ a „cesty k socialismu“ vážně. Neuvědomovali si, že současně porušují slib o dodržování zákonů. (repro: ABS, Personální spis B. Doubka, ev. č. 3745/19)

sledovaného stavu) posláno do výslužby a následně propuštěno. Není třeba se široce rozepisovat o tom, že to brali jako křivdu. Vždyť jen „plnili“ stranické pokyny a „jejich“ strana je nyní z jejich pohledu zradila.

Na základě výsledků provedeného archivního výzkumu lze konstatovat, že naprostá většina vyšetřovatelů z počátku padesátých let ničím zvláštním nevynikala, naopak šlo o průměrné, a někdy i podprůměrné osoby, které by asi v jiném povolání nevynikly. Rozhodující podnět pro vznik a fungování takového systému dalo komunistické vedení, jež fakticky předem určilo očekávaný výsledek. Politická situace a jasné zadání jim umožnily projevit nejménější stránky lidské povahy. Viděno jejich očima, ocitli se „ve správný čas na správném místě“.²³ Z hlediska historie a dnešního úhlu pohledu ovšem v nesprávný čas na nesprávném místě.

MILAN BÁRTA (1976) studoval na Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Od roku 2008 působí jako historik v Ústavu pro studium

totalitních režimů. Specializuje se na problematiku dějin státní bezpečnosti, pražského jara a událostí let 1968 a 1969. Je autorem řady studií, nejnověji vydal knihu *Josef Pavel. Život a doba* (ÚSTR – FF UJEP, Praha – Ústí nad Labem 2021).

bezpečnostního aparátu, který by umožnil doložit, do jaké míry se tento počet vymyká z průměru.

Negativně na ně muselo působit přešetřování politických procesů. Bohumil Doubek a Vladimír Kohoutek byli zatčeni již v roce 1955 a o dva roky později odsouzeni – Doubek na devět a Kohoutek na sedm let odnětí

svobody. Záhy však byli propuštěni. Několik dalších případů se prošetřovalo ještě ve druhé polovině padesátých let, žádný z uložených trestů již nebyl tak vysoký. Na počátku šedesátých let se však vyšetřovatelé ocitli ve větším ohrožení. Především na přelomu let 1962 a 1963 jich bylo zhruba 40 (což je asi 30 % z námi

22 V některých případech o tom informování jsme. Např. Karel Majer se během vyšetřování bývalého náměstka ministra financí Otto Fischla nervově zhroutil a léčil se. NA, f. Komise II, sv. 4, a. j. 42, Záznam o pohovoru se soudr. Karlem Majerem, 28. 5. 1955.

23 KALOUS, Jan: Vyšetřovatel Jozef Kubinec – sonda do života příslušníka Státní bezpečnosti. In: *Policajná história I. Zborník z 1. konferencie policajných historikov*. Slovenská policajno-historická spoločnosť – vydavateľstvo Hlbiny, Bratislava 2016, s. 205.

24 Doubkovo hodnocení a vzpomínky pocházejí z knihy *StB o sobě*.

Vyšetřovali Slánského

Vybrání vyšetřovatelé mají společnou řadu věcí. Pocházeli z dělnického prostředí, dosáhli pouze základního vzdělání (až na Doubka, jenž absolvoval reálné gymnázium a nastoupil na lékařskou fakultu UK, kterou kvůli okupaci nedokončil), krátce po válce vstoupili do komunistické strany, jež je do SNB vyslala.²⁴ Bohumil Doubek představuje jejich vedoucího a je nejznámějším z nich; Karla Košťála účast na vyšetřování vynesla nejvýše – až na post náměstka ministra vnitra; František Blažek patřil k pověstným „bijcům“; František Škorpiš po skončení éry velkých procesů přešel k inspekci ministra vnitra, kde se podílel na šetření pochybení příslušníků SNB; u Františka Homolky vedlo pravděpodobně propuštění za podíl na nezákonnostech k psychickým problémům končícím pokusem o sebevraždu a Milada Bernášková zde reprezentuje ženy (není ovšem typickým příkladem, zatímco ostatní jsou označovány většinou jako písařky, ona jako referent, popřípadě vyhodnocovatel, tedy pracovník, podílející se na vyšetřování).

Bohumil Doubek

(nar. 14. 10. 1919), v květnu 1945 vstoupil do KSČ, pracoval v sekretariátu ÚV KSČ. V listopadu 1949 mu Karel Šváb přidělil vyšetřování případů majících vztah ke komunistické straně. Již tehdy se stal svědkem násilných metod. V lednu 1950 byl vyslán do MV s hodností kapitána. V březnu 1950 byl postaven do čela sektoru VIA, pověřeného vyšetřováním nejtěžších protistátních případů, fakticky zatčených vedoucích funkcionářů KSČ. Sehrál jednu z klíčových rolí při přípravě procesu s Rudolfem Slánským. Věděl o fyzickém i psychickém mučení, o porušování zákonů. V případech pochybností prý chodil za sovětskými poradci, jejichž slovo pro něj bylo rozhodující. Podle svědectví byl během vyšetřování o všem informován, vše řídil a fakticky nepodléhal žádné kontrole. Měl přístup k nejvyšším funkcionářům KSČ. Po skončení procesu se Slánským obdržel odměnu 30 000 Kčs, Řád republiky a povýšení na podplukovníka. Zanedlouho se pokusil odejít z vyšetřování. Proti se postavili jeho nadřízení i sovětsí poradci, kteří prohlásili, že „z *takové funkce v bezpečnosti se dobrovolně neodchází, nebo jen nohama dopředu*“. Útěchu našel v alkoholu, což se projevilo na jeho práci. V listopadu 1953 byl přeložen ke Správě

nápravných zařízení, vzhledem k přetrvávajícím problémům byl v říjnu 1954 propuštěn. V červnu 1955 byl zatčen, vyloučen z KSČ a v květnu 1957 odsouzen k devíti letům odnětí svobody. Propuštěn byl již několik měsíců po procesu. Zemřel v roce 1975.

Karel Košťál

(nar. 28. 2. 1921), vyučil se modelářem a tuto práci potom vykonával. V červnu 1945 vstoupil do KSČ. Z Ústřední politické školy byl v lednu 1950 přeložen do Ruzyně, kde se stal zástupcem Bohumila Doubka. Ten o něm psal, že znal a dělal všechno, co on sám. Stali se blízkými přáteli. Někdy prý pochybovali o tom, co dělali, sovětsí poradci je však vždy utvrdili v tom, že se jedná o správnou a důležitou věc. Každopádně ani jeden z nich oficiálně ani v nejmenším neprotestoval, ač znali celé zákulisí vyšetřování, včetně užívaného násilí. Košťál se podílel na nejdůležitějších případech, vyšetřoval přímo Rudolfa Slánského. Po procesu s takzvaným velezrádným spiklencským centrem obdržel Řád republiky, 30 000 Kčs a byl povýšen na majora. V říjnu 1953 se stal náměstkem ministra vnitra, v dubnu 1956 byl odvolán z funkce a v červnu propuštěn z MV. V prosinci 1962 byl zatčen a v červenci následujícího roku za nezákonnosti odsouzen k sedmi letům odnětí

svobody. Propuštěn byl v říjnu 1964. Vydal knihu *Svědectví plukovníka. Fakta o politických procesech pohledem bývalého náměstka ministra vnitra* (Orego, Praha 2003), ve které obhajoval svou činnost v padesátých letech. Zemřel v roce 2009.

František Blažek

(nar. 21. 4. 1911), pracoval jako dělník. V lednu 1950 byl přijat k MV, prošel

kurzem v Lerchově ulici v Brně. Podílel se na vyšetřování takzvaných trockistů, interbrigadistů, vedoucích funkcionářů Bezpečnosti atd. Byl postaven do čela skupiny vyšetřovatelů, docházel k výslechům a zde podřízeným „názorně ukazoval, jak mají pracovat“. Základním způsobem jeho práce bylo bití. Bohumil Doubek uváděl, že v jednom případě musel dokonce zasáhnout a přerušit výslech, protože na tom byl vyšetřovaný velmi zle. Také vězni vzpomínali na Blažkovu brutalitu. Sám ovšem v polovině padesátých let tvrdil (tak jako tehdy i později mnozí další), že ve vězení byla dobrá strava, dostatek spánku a že jen ojediněle uhodil, a to z dobrých příčin... Za proces se Slánským si vysloužil povýšení na kapitána, odměnu 10 000 Kčs a vyznamenání Za statečnost. V březnu 1954 byl propuštěn z MV pro nemorální život (odstěhoval se od manželky k milence) a v listopadu 1956 zemřel.

František Škorpík

(nar. 9. 8. 1919), v červnu 1945 vstoupil do KSČ, k SNB byl přijat v listopadu 1949. Prošel kurzem ve Veverské Bitýšce, na základě výsledků byl vybrán do Ruzyně, kam nastoupil v červnu 1950. Nejprve se podílel na výsleších, pak onemocněl a po návratu dostal na starosti takzvanou vězeňskou agenturu, tedy spolupracovníky StB nasazené do cel vyšetřovaných osob i odposlechy v celách. Díky tomu byl důkladně seznámen se všemi okolnostmi vyšetřování, úzce spolupracoval s Doubkem. Po procesu se Slánským byl povýšen na kapitána, obdržel odměnu 10 000 Kčs a vyznamenání Za statečnost. V roce 1953 byl zařazen k inspekci ministra vnitra. V šedesátých letech si doplnil právnické vzdělání. Po invazi vojsk se v roce 1969 podílel na přešetřování události pražského jara na MV. V prosinci 1974 odešel do důchodu, o dva roky později se na ministerstvo nakrátko vrátil jako brigádník.

František Homolka

(nar. 27. 1. 1910), pracoval jako dělník,

do KSČ vstoupil již v listopadu 1929. V roce 1949 byl jmenován kádrovým referentem, prošel dvoutýdenní krajskou politickou školou a v únoru 1950 byl vyslán do Ruzyně. Zapojil se aktivně do řady případů. Podle Doubka neměl dostatek trpělivosti, chyběla mu samostatnost a nevyvíjel vlastní iniciativu. Na druhou stranu byl pečlivý a precizní. I on si v případě, že nevěděl jak dál, pomáhal křikem, temnicí a fyzickým nátlakem. V roce 1953 byl jmenován zástupcem náčelníka oddělení. Po skončení procesu s takzvaným spikleneckým centrem byl povýšen na kapitána, obdržel Řád práce a odměnu 10 000 Kčs. V srpnu 1956 přešel k I. správě MV (zahraniční rozvědka), kde pracoval v archivu. V lednu 1963 byl spolu s dalšími propuštěn za užívání nezákonných metod během vyšetřování. Jeho psychické problémy vyvrcholily v březnu téhož roku neúspěšným pokusem o sebevraždu.

Milada Bernášková, rozená Miňovská

(nar. 16. 7. 1916), před válkou byla členkou Svazu komunistické mládeže, v červnu 1945 vstoupila do KSČ. V listopadu 1949 nastoupila k MV, u vyšetřování pracovala původně jako sociální referentka, pak byla využívána k obsluze odposlechové kontroly z cel. Podle Bohumila Doubka k ní měli vyšetřovatelé důvěru a konzultovali s ní své případy. Uvedl také, že ženy, které se jako zapisovatelky účastnily výslechů, se k vyšetřování otevřeně nevyjadřovaly (v případě své sekretářky dokonce dodal, že nejspíše ani neměla vlastní názor). V roce 1954 přešla Bernášková k I. zvláštnímu odboru MV, kde se věnovala cenzuře korespondence. Uvedenou problematikou se zabývala až do odchodu do důchodu v červenci 1970. Tehdy obdržela od ministra vnitra uznání za dlouholeté, obětavé a svědomité plnění služebních úkolů.

Foto: Doubek, ABS, Personální spis ev. č. 3745/19; Košťál, ABS, Personální spis ev. č. 5645/21; Blažek, ABS, Personální spis ev. č. 3759/11; Škorpík, ABS, Personální spis ev. č. 3759/19; Homolka, ABS, Personální spis ev. č. 3119/10; Bernášková, ABS, Personální spis ev. č. 1717/16

Slánský, Židé a mccarthismus

Pražský proces přispěl k vystřízlivění západních levicových židovských aktivistů

JAN ADAMEC

Proces s Rudolfem Slánským a třinácti jeho vykonstruovanými spiklenci měl významnou souvislost s neméně krvavým procesem s židovskými intelektuály v moskevské Lubjance. Antisemitská vlna, jež procesy doprovázela, ovlivnila pohled západních Židů na Sovětský svaz, který se do té doby těšil pověsti prvního státu, kde Židé nemusí čelit žádným ústrkům.

Studium vykonstruovaných procesů na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století v SSSR a východním bloku, a především toho s takzvaným protistátním spikleneckým centrem v Československu na podzim 1952 (pražský proces) se v posledních letech soustředilo na jeho protižidovské zaměření a například na otázky, jak se Komunistická strana Československa (KSČ) snažila definovat antisionismus a oddělit jej od antisemitismu, jehož nečekanou lidovou vlnu zdola tento proces vyvolal.¹ Antisemitský rozměr procesu je třeba zařadit do kontextu poválečného vnitropolitického dění v SSSR i situace mezi západními židovskými komunisty především

v USA. Ti před válkou a během ní navázali kontakty se sovětskými institucemi i jednotlivci, ať již v naději na vznik autonomního židovského osídlení v SSSR, nebo v zájmu společného boje proti Hitlerovi. Konec válečné koalice a rostoucí poválečné americko-sovětské napětí však tyto sítě a organizace vystavily velkému tlaku a vedly k poklesu jejich vlivu či přímo rozpadu, a v případě jejich představitelů i k perzekuci, trestnímu stíhání a někdy i smrti.

V USA docházelo v případě levicových a komunistických židovských organizací spíše ke společenské ostrakizaci a byrokratické šikaně, které se navíc bylo možné bránit u nezávislých soudů. Příčinou bylo

v kontextu sílícího antikomunismu primárně jejich levicové směřování, programová či personální provázanost s Komunistickou stranou USA (The Communist Party of the United States of America, CPUSA) a otevřené sympatie k SSSR a jeho institucím; antisemitismus hrál až sekundární roli, pokud vůbec.

Naproti tomu v pozdně stalinském SSSR zprvu defenzivní mobilizační kampaně proti Západu a jeho vlivu získaly otevřeně antisemitský ráz a svojí brutalitou již současníkům připomínaly období Velkého teroru z let 1936 až 1938. Typickými oběťmi – především v procesu se členy Židovského antifašistického výboru (Jevrejskij antifašistickij komitět, EAK) v srpnu 1952 – se stali právě ti občané SSSR židovského původu, kteří měli nějaké osobní či pracovní vazby se Západem z války nebo i z doby před ní.² Tato antisemitská, v dobovém slovníku anti-sionistická kampaň se jako vzor „přelila“ i pod vlivem sovětských poradců do moskevských satelitů, v nichž bezpečnostní orgány již intenzivně vyhledávaly údajné nepřátele režimu mimo i uvnitř komunistických stran. Sionismus

1 Např. ČERNÍKOVÁ, Sára: Ohlas na proces s „protistátním spikleneckým centrem“. *Paměť a dějiny*, 2020, roč. 14, č. 3, s. 67–82. Dále KUBÁTOVÁ, Hana – LÁNÍČEK, Jan: *The Jew in Czech and Slovak imagination, 1938–89. Antisemitism, the Holocaust, and Zionism*. Brill, Leiden – Boston 2018. Též McDERMOTT, Kevin: *Communist Czechoslovakia, 1945–89*. Palgrave, London 2015.

2 SREBRNIK, Henry Felix: *Dreams of Nationhood. American Jewish Communists and the Soviet Birobidzhan Project, 1924–1951*. Academic Studies Press, Brookline, Massachusetts 2010, s. 231.

Zlomený Rudolf Slánský na lavici obžalovaných, listopad 1952 (foto: ČTK)

se tak vedle titoismu, buržoazního nacionalismu či kosmopolitismu stal dalším zločinem, na který byly „orientovány“ výsledky zatčených a s nimiž pracovala propaganda.

ŠOK A DEZILUZE

Na opačné straně Atlantiku zase procesy s EAK či s Rudolfem Slánským způsobily židovskému komunistickému „ekosystému“ velký šok a deziluzi, neboť otrásly, byť ještě ne u všech, jejich přesvědčením o SSSR jako jediné hrázi proti antisemitismu ve světě. Od konce 19. století hledali Židé řešení problému, jak a kde se konstituovat jako moderní národ. Vedle sionismu vykrytalizoval i židovský radikální socialismus, kombinující

marxistický univerzalizmus s židovským nacionalismem.³ Jeho zastánci svou etnickou identitu propojovali s internacionalismem a třídní politikou, boj za lepší svět s osvobozením Židů jako národa. V období let 1917 až 1956 tak v židovské diaspoře od Evropy přes Severní a Jižní Ameriku až po Austrálii vznikla podle historika Matthewa Hoffmana a politologa Henryho Srebrnika jakási „komunisticky orientovaná subkultura“. Jazyk jidiš jim umožňoval komunikovat do značné míry nezávisle na ostatních komunistech. Oficiálně byli součástí světového komunistického hnutí, ale inspirovali se i židovskou tradicí. V SSSR jako mnohonárodnostní federaci viděli začátek nové éry a předzvěst konce pronásledování

a marginalizace a upnuli se na něj jako na jedinou zemi, kde Židé již netrpí a antisemitismus je nezákonný.⁴ Navenek to tak vypadalo. Jak dodává historik Gennadij Kostyrčenko, mezi předními bolševiky bylo mnoho lidí židovského původu a v komunistické straně existovala historická averze vůči antisemitismu spojenému s carským režimem – o to větší šok pak zvláště mezi sovětskou elitou způsobila jeho poválečná, státem i stranou posvěcená vlna.⁵

Velkou nadějí vzbuzovaly i projekty autonomních židovských oblastí, především židovské socialistické republiky Birobidžan na Dálném východě nedaleko hranic s Čínou. Finančně i politicky je podporovalo v roce 1924 v USA založené Sdružení pro židovskou kolonizaci v Sovětském svazu (Gezelschaft far Yidische Kolonizatsye in Ratn-Farband, ICOR), později spojené s Americkým výborem pro osídlení Židů v Birobidžanu (Ambidžan), založeným v roce 1934.⁶ Obě instituce byly personálně propojeny s CPUSA, a neminulo je tak poválečné vyšetřování ze strany amerických úřadů. V roce 1951 se rozpustily.⁷

Procesy s EAK a takzvaným protistátním spikleneckým centrem si byly podobné nejen svým antisemitickým směřováním a načasováním (květen až srpen, respektive listopad až prosinec 1952), ale i šokujícím počtem popravených v jednom procesu (13 z 15 obviněných, respektive 11 z 14). V moskevském procesu byli popraveni básníci Icik Fefer (1900 až 1952), Perec Markiš (1895–1952), David Hofštajn (1889–1952) a Leib Kvitko (1890–1952), novinářka Emilia Teuminová (1905–1952), lékař Boris Šimeljovič (1892–1952), politik a diplomat Solomon Lozovskij (1878–1952),

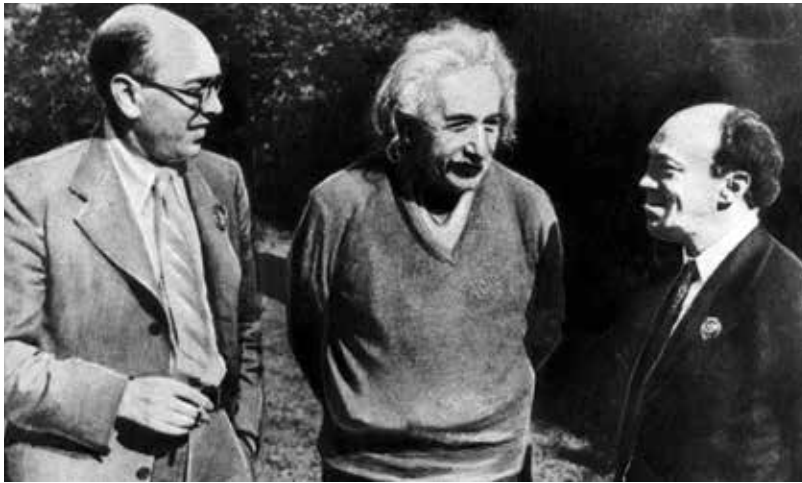
3 HOFFMAN, Matthew – SREBRNIK, Henry: Introduction. In: HOFFMAN, Matthew B. – SREBRNIK, Henry F. (eds.): *A Vanished Ideology. Essays on the Jewish Communist Movement in the English-Speaking World in the Twentieth Century*. SUNY Press, Albany, New York 2016, s. 4.

4 Tamtéž, s. 1, 2, 5.

5 KOSTYRČENKO, Gennadij Vasiljevič (ed.): *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR. Ot načala do kulminacii 1938–1953*. Meždunarodnyj fond „Děmokratija“, Moskva 2005, s. 6.

6 HOFFMAN, Matthew – SREBRNIK, Henry: Introduction, s. 7–8.

7 Tamtéž.

Icik Fefer (zleva), Albert Einstein a Solomon Michoels v roce 1943 během propagačního turné sovětských židovských intelektuálů po Spojených státech (foto: Wikipedia.org)

historik Josef Juzefovič (1890–1952), spisovatel David Bergelson (1884 až 1952) a divadelník Benjamin Zuskin (1899–1952). Absolutnímu trestu unikli pouze lékařka a první členka Ruské akademie věd Lina Šternová (1875–1968) a také politik a diplomat Solomon Bregman (1895–1953) – ten

ovšem jen kvůli tomu, že již během vyšetřování upadl do kómatu a zemřel krátce po procesu. O život přišli také překladatelé a novináři Leon Talmy (1893–1952) a Ilja Vatenberg (1887–1952) a jeho žena, překladatelka Chaike Ostrovská-Vatenbergová (1901–1952). Právě poslední tři

propojovali sovětský a americký svět židovského komunismu. Vatenberg byl tajemníkem ICOR, do SSSR emigroval s Chaike v roce 1933 a oba pak během války pracovali pro EAK. Tajemníkem ICOR byl i člen CPUSA Talmy, jenž do SSSR přijel se svou ženou Soňou, jednou ze zakládajících členek CPUSA, o rok dříve. Jak dodává Srebrnik, právě léta strávená v USA je učinila mimořádně zranitelnými vůči obviněním ze špionáže proti SSSR.⁸

Oba světy ale propojovali i další popravení. V jidiš píšící básník Icik Fefer společně se známým sovětským divadelníkem Solomonem Michoelsem procestovali od června do prosince 1943 Spojené státy jako reprezentanti EAK, který od března 1942 operoval pod vedením náměstka lidového komisaře zahraničních věcí Solomona Lozovského.⁹ Měl získávat peníze a politickou podporu na Západě a podporovat spojenectví mezi oběma zeměmi.¹⁰ Vyslanci Stalinovy říše se setkávali se zástupci vlivných židovských organizací, z nichž některé je vítaly s nadšením, jiné, jak dodává historik Joshua Rubenstein, si od EAK jako komunistické organizace držely odstup.¹¹ Vrcholem Feferovy a Michoelsovy tour bylo shromáždění v Polo Grounds v New Yorku 8. července 1943, kde se z úst sovětských i amerických řečníků v jidiš linula chvála na Stalina a SSSR jako první zemi světa, která zakázala antisemitismus.¹² Oba vyslanci se setkávali se známými vědci a umělci

Mezi západními Židy vzbuzoval velké naděje sovětský projekt židovské socialistické republiky Birobidžan na Dálném východě u hranic s Čínou (sedmiramenný svícen před nádražím v Birobidžanu) (foto: Wikipedia.org)

8 SREBRNIK, Henry Felix: *Dreams of Nationhood*, s. 231–232.

9 RUBENSTEIN, Joshua: Introduction. In: RUBENSTEIN, Joshua – NAUMOV, Vladimir P. – WOLFSON, Laura Esther (eds.): *Stalin's Secret Pogrom. The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*. Yale University Press, New Haven 2001, s. 7.

10 Tamtéž, s. 10, 11.

11 Tamtéž, s. 15.

12 Tamtéž, s. 15, 16.

jako Theodorem Dreiserem či Charliem Chaplinem a také s intelektuály hlásícími se k levici jako zpěvákem a aktivistou Paulem Robesonem (1898–1976) či spisovatelem Howardem Fastem (1914–2003), jenž v tu dobu pracoval pro americký Úřad válečných informací (United States Office of War Information) a v roce 1943 vstoupil do CPUSA.

Fefer i Fast byli sekulární Židé a komunisté, kteří věřili, že mezi těmito dvěma identitami není rozpor.¹³ Druhý jmenovaný byl členem Společného antifašistického výboru pro uprchlíky (Joint Anti-Fascist Refugee Committee, JAFRC), což byla organizace v něčem podobná EAK. U jejího zrodu stál lékař Edward Barsky, jenž v roce 1935 vstoupil do CPUSA a jako lékař interbrigadista bojoval ve španělské občanské válce. Po Frankově vítězství v roce 1939 začal společně s dalšími lékaři shromažďovat finanční prostředky na lékařskou péči pro přeživší republikány přímo ve Španělsku či v uprchlických táborech ve Francii a severní Africe.¹⁴ JAFRC zaštil prezident F. D. Roosevelt a finančně mu přispívala i jeho manželka Eleonora stejně jako například Leonard Bernstein, Albert Einstein či Orson Welles.¹⁵

„RUDÉ NEBEZPEČÍ“

Americká společnost po válce neunikla podle historičky Laury McEnaneyové totalitním tendencím – zvýšené moci exekutivy, omezování svobody slova, hledání obětí či kampaní proti skrytému nepříteli. Typickým rysem, později dohnaným do extrému během tažení

Dětské knihy zastřeleného básníka Lajba Kvitka (1890–1952) vycházely i v českých překladech. Obálka knihy *Od jara do jara*, kterou přebásnil Josef Hiršal a ilustroval Vladimír Fuka. (Svět Sovětů, Praha 1962) (repro: PaD)

senátora Josepha McCarthyho, byla resuscitace boje proti „rudému nebezpečí“ z meziválečné doby, jež ovšem měla částečně své opodstatnění v rostoucím počtu odhalení sovětských špiónů a jejich spolupracovníků uvnitř

americké administrativy či citlivých výzkumných či obranných projektů.¹⁶

Situace se brzy začala měnit i pro JAFRC, který se již na konci roku 1945 stal terčem pro něj nečekaného útoku ze strany Sněmovního výboru pro

13 DEERY, Phillip: Finding His Kronstadt. Howard Fast, 1956 and American Communism. *Australian Journal of Politics and History*, 2012, roč. 58, č. 2, s. 181–202, konkrétně na s. 189.

14 SORIN, Gerald: *Howard Fast. Life and Literature in the Left Lane*. Indiana University Press, Bloomington 2012, s. 110. Též HEINS, Marjorie: *Priests of Our Democracy. The Supreme Court, Academic Freedom, and the Anti-Communist Purge*. New York University Press, New York 2013, s. 105.

15 DEERY, Phillip: “A blot upon liberty”. McCarthyism, Dr. Barsky and the Joint Anti-Fascist Refugee Committee. *American Communist History*, 2009, roč. 8, č. 2, s. 167–196, konkrétně na s. 171–172.

16 MCENANEY, Laura: Cold War mobilization and domestic politics the United States. In: LEFFLER, Melwyn P. – WESTAD, Odd Arne (eds.): *The Cambridge History of the Cold War*. Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 422–423.

neamerickou činnost (House Un-American Activities Committee, HUAC) v čele s kongresmanem za New Jersey J. Parnellem Thomasem.¹⁷ Dne 10. prosince 1945 si HUAC předvolal Barského a dalších 16 členů představenstva JAFRC včetně Fasta do Washingtonu, aby předložili účetní knihy a korespondenci, obsahující například 30 000 jmen těch, kteří pomoc poskytovali i přijímali.¹⁸ Představenstvo JAFRC se rozhodlo neuposlechnout s tím, že požadavky HUAC jsou „neoprávněné a neopodstatněné“ a mohly by ohrozit bezpečnost uprchlíků.¹⁹ HUAC kontroval tím, že JAFRC označil za „přední komunistickou organizaci současnosti“ a 16. března 1946 jeho představenstvo obvinil z pohrdání Kongresem.²⁰ A Kongres dal svému výboru hlasováním 339 ku 4 hlasům za pravdu, byť odpůrci tohoto rozhodnutí tvrdili, že tím Kongres rezignoval na „americký způsob fair play“ a postupoval „protiústavně“.²¹ Fast a další členové představenstva JAFRC pak čekali celý rok, než je soud v červnu 1947 odsoudil k trestu odnětí svobody na tři až šest měsíců a pokutě 500 dolarů.²² Odvolali se a čekalo je nové kolo právní bitvy.²³ Právě v první polovině roku 1947 vznikaly v USA komise pro přezkum loajality vládních zaměstnanců na základě seznamů takzvaných podvratných, „totalitních, fašistických, komunistických“ organizací, včetně JAFRC.²⁴

Vzhledem k nejasným pravomocím HUAC se ale postižené organizace odvolávaly až k Nejvyššímu soudu s tím, že HUAC zasahuje do sféry chráněné Prvním dodatkem.²⁵ I zástupci JAFRC reagovali na své odsouzení v roce

Senátor Joseph McCarthy při projevu v roce 1954 (foto: Bob Schutz / ČTK / AP)

1948 žalobou, v níž tvrdili, že jsou výhradně humanitární organizací. Zařazením na seznam podvratných organizací jim mělo být odňato právo na spravedlivý proces a také

způsobena finanční újma.²⁶ V srpnu 1949 ale odvolací soud rozsudek soudu nižší instance potvrdil s tím, že JAFRC nebyl poškozen a HUAC ústavní pravomoci nepřekročil.²⁷

17 HEINS, Marjorie: *Priests of Our Democracy*, s. 105.

18 DEERY, Phillip: „A blot upon liberty“, s. 173, 178.

19 Tamtéž, s. 173 (překlady z angličtiny pořídil autor textu).

20 HEINS, Marjorie: *Priests of Our Democracy*, s. 105.

21 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 7, 113.

22 DEERY, Phillip: „A blot upon liberty“, s. 183-184.

23 Tamtéž.

24 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 124.

25 HEINS, Marjorie: *Priests of Our Democracy*, s. 104-105.

26 DEERY, Phillip: „A blot upon liberty“, s. 186

27 Tamtéž, s. 185-186.

Disentní posudek soudce Henryho Edgertona nicméně opět kritizoval postup HUAC s tím, že „stigmatizuje nepopulární názory [...] vystavuje lidi urážkám, ostrakismu, či dokonce ztrátě zaměstnání, a tím vytváří mocný odstrašující prvek pro svobodu slova“.²⁸ Když 29. května 1950 i Nejvyšší soud USA odmítl přezkoumat dvě odvolání JAFRC,²⁹ museli Barsky i Fast nastoupit výkon trestu.³⁰

Po svém propuštění z vězení Barsky v lednu 1951 rezignoval na funkci v JAFRC, který jako „podratná a neamerická organizace“ čelil od roku 1952 žalobě ministerstva financí kvůli dlužným daním a v roce 1954 jej jeho představitelé rozpustili.³¹ Barsky, jehož spisovatel Ernest Hemingway označil přímo za světce, ztratil po svém propuštění licenci k výkonu lékařské praxe.³² Na svůj aktivismus ale nerezignoval a v šedesátých letech například spoluzakládal výbor pomáhající s lékařskou péčí aktivistům za občanská práva.³³

Vedle JAFRC byly takto postiženy i jiné organizace, jako například v roce 1930 založený levicový a s CPUSA spjatý Bratrský řád židovského lidu (Jewish People's Fraternal Order, JPFO) s 50 000 členy nebo také Mezinárodní dělnický řád (The International Workers Order, IWO), který poskytoval zdravotní a životní pojištění svým téměř 200 000 členů a jehož pro jeho kontakty s CPUSA také vyšetřovaly americké orgány.³⁴

„VŠAK VY VÍTE...“

Poválečné období se v Sovětském svazu podle historičky Juliane Fűrstové vyznačovalo ideologickými kampaněmi, s jejichž pomocí si chtěl režim „udělat pořádek“ v poválečném ideologickém „zmatku“.³⁵ Stále více se prosazoval velkoruský nacionalismus s protizápadním podtextem, zaměřený proti zahraničním nepřítelům i skupinám a národům uvnitř SSSR.³⁶ Jak uvádějí literární historici

Sovětský aparátčík a ideolog Michail Andrejevič Suslov (1902–1982) (foto: ČTK)

Konstantin Azadovskij a Boris Jěgorov, pro účely rodící se studené války podezřívavost vůči sousedům a přízrak nepřítel Stalinovi vyhovovaly. Umělci a vědci studující cizí země, literatury nebo jazyky byli považováni za podezřelé, zvláště pokud vyznávali údajný „liberalismus, formalismus a kosmopolitismus“ či „znevažovali Rusko na úkor cizinců“.³⁷ V pozadí se podle Fűrstové rýsovala i obava stranického vedení, že lidé nejsou na blížící se konflikt se Západem ideologicky připraveni.³⁸ Zakázány byly například i sňatky s cizinci.³⁹

Pozornost stranických a bezpečnostních orgánů se začala brzy upínat i na EAK, jenž byl, jak dodává historička Sheila Fitzpatricková, v sovětských poměrech v mnoha ohledech anomálií. Úspěšně získával peníze v zahraničí, ale i doma v očích sovětských Židů převzal funkci „reprezentanta jejich zájmů“.⁴⁰ EAK byl i proto v srpnu 1946 převeden z ministerstva zahraničí pod zahraniční oddělení ÚV KSSS a začal na něj dohlížet stalinistický ideolog Michail Suslov. Ve své zprávě z listopadu 1946 označil činnost EAK, údajně zaujímavějšího nacionalistické a sionistické postoje a bojujícího za „reakční myšlenku“ jednoho jediného židovského národa, za „politicky škodlivou“ a navrhol výbor zrušit.⁴¹

To ale Stalin, který právě podporou rodícího se Izraele rozehrával svoji protibritskou hru na Blízkém

28 HEINS, Marjorie: *Priests of Our Democracy*, s. 105–106.

29 DEERY, Phillip: „A blot upon liberty“, s. 186

30 Tamtéž, s. 167, 187.

31 Tamtéž, s. 188–191.

32 Tamtéž, s. 167. Též SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 124–125.

33 DEERY, Phillip: „A blot upon liberty“, s. 196.

34 YOUNG, Jennifer: The Scorched Melting Pot. The Jewish People's Fraternal Order and the Making of American Jewish Communism, 1930–1950. In: HOFFMAN, Matthew B. – SREBRNIK, Henry F. (eds.): *A Vanished Ideology*, s. 47, 64.

35 FűRST, Juliane: Introduction. In: FűRST, Juliane (ed.): *Late Stalinist Russia. Society between Reconstruction and Reinvention*. Routledge, Abingdon 2006, s. 8.

36 AZADOVSKII, Konstantin – EGOROV, Boris: From Anti-Westernism to Anti-Semitism. *Journal of Cold War Studies*, 2002, roč. 4, č. 1, s. 66–80.

37 Tamtéž.

38 FűRST, Juliane: *Introduction*, s. 8.

39 FIGES, Orlando: *Revolutionary Russia, 1891–1991. A Pelican Introduction*. Pelican Books, London 2014, s. 241, 242.

40 FITZPATRICK, Sheila: Conclusion. In: FűRST, Juliane (ed.): *Late Stalinist Russia. Society between Reconstruction and Reinvention*, s. 272.

41 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 31.

První izraelská vyslankyně v SSSR Golda Meirová byla v roce 1948 v Moskvě spontánně vítána ruskými Židy, což Stalina rozzuřilo (foto: Wikipedia.org)

východě, považoval ještě za předčasné.⁴² Sovětské Židy však dlouhodobě podezřívá z toho, že by jej v případě války s USA neváhali zradit, a přál si tento „židovský vliv“ eliminovat.⁴³ Zvláště nebezpečný se mu v tomto světle jevil starší a neuskutečněný plán EAK vybudovat na Krymu s pomocí americké organizace Joint (American Jewish Joint Distribution Committee, JDC) židovské osídlení.⁴⁴

Probíhající kampaně tak získávaly stále otevřenější antisionistický charakter, jenž se na nižších úrovních

sovětské společnosti proměňoval v antisemitismus „zdola“. Inkubátorem antisemitských nálad byla podle historika Marka Edeleho armáda, což si někteří vysvětlovali jako důsledek kontaktu vojáků s nacistickou propagandou či jejich přesvědčením o údajné absenci Židů na frontě či jejich neviditelnosti v oficiálních zprávách o hrdinství.⁴⁵ Jak dodává Fitzpatricková, mnozí se domnívali, že Židé „proseděli válku v Taškentu“, zatímco Rusové umírali na frontě. Potvrzovalo jim to nejen údajné odcizení Židů sovětskému lidu, ale zároveň i jejich privilegované postavení uvnitř společnosti.⁴⁶ Rezovaly tu i frustrace z tíživých sociálních podmínek, které se někde přetavily i do pogromistických incidentů jako například v Rubcovsku a Kyjevě v červenci, respektive září 1945. Jako silný „generátor“ státního antisemitismu působilo podle Kostyrčenka i mocné kádrové oddělení ÚV VKS(b) pod vedením Grigorije Malenkova.⁴⁷ Jak ale upozorňuje historik Tamás Kende, antisemitismus byl v poválečném SSSR specifickým „kulturním kódem“, jehož prostřednictvím bylo možné pojmenovat určitá tabu, především rozdělení sovětské společnosti na my a oni.⁴⁸ Přídomek „kosmopolité“, dodává Edele, nutně neznamenal pouze „Židé“, ale i lidé „bez kořenů“, od jazzových fanoušků až po ty, kdo se zajímali o vše cizí a zahraniční.⁴⁹

V lednu 1948 byl v Minsku na Stalinův příkaz gangstersky zavražděn Michoels. I když jeho smrt souvisela

spíše s osobními motivy (Stalin byl přesvědčen, že se vetřel do jeho rodinného okruhu a vynášel odtud informace), všechny, kdo se s tímto předním představitelem EAK stýkali, jeho smrt vyděsila a oprávněně předpokládali, že se něco chystá. Sovětského generalissima totiž stále více popuzovalo neskrývané a nevyucené nadšení sovětských Židů pro izraelský projekt.⁵⁰ Tisíce z nich na podzim 1948 spontánně v Moskvě vítaly první izraelskou ambasadorku Izraele Goldu Meyersonovou (Goldu Meirovou). To bylo něco, na co Stalin nebyl zvyklý, zvláště když toto nadšení proniklo i do jeho nejbližšího

Stále zjevnější odpor Izraele stát se pro-sovětským satelitem hatil Stalinovy geopolitické plány

okruhu – přátelské vztahy s Meirovou i sympatie k izraelskému projektu pak vynesly manželce ministra zahraničí Vjačeslava Molotova Polině Žemčužinové v roce 1949 obvinění ze sionismu, zatčení a deportaci.⁵¹ Z Židů jako národnostní menšiny bez vazeb na zahraničí se v Stalinových očích stala skupina potenciálně loajální k jinému státu.⁵² Navíc stále zjevnější odpor Izraele stát se pro-sovětským satelitem hatil jeho geopolitické plány a sovětskou diplomacii kormidloval spíše antisionistickým směrem.⁵³ Izrael byl stále častěji označován za

42 Tamtéž, s. 31–32.

43 Tamtéž, s. 35. Též AZADOVSKII, Konstantin – EGOROV, Boris: *From Anti-Westernism to Anti-Semitism*, s. 66–80.

44 SREBRNIK, Henry Felix: *Dreams of Nationhood*, s. 231.

45 EDELE, Mark: More than just Stalinists. In: FÜRST, Juliane (ed.): *Late Stalinist Russia. Society between Reconstruction and Reinvention*, s. 172.

46 FITZPATRICK, Sheila: *Conclusion*, s. 272.

47 KOSTYRČENKO, Gennadij Vasiljevič (ed.): *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, s. 6.

48 KENDE, Tamás: Anti-Semitism and inner fronts in the USSR during World War II. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 2019, roč. 26, č. 6, s. 963–976, konkrétně na s. 963.

49 EDELE, Mark: *More than just Stalinists*, s. 173.

50 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 40.

51 EDELE, Mark: *The Soviet Union. A Short History*. Wiley-Blackwell, Hoboken, New Jersey 2018, s. 155.

52 Tamtéž, s. 156.

53 FITZPATRICK, Sheila: *Conclusion*, s. 272.

satelit západního imperialismu, zejména poté, co se v korejské válce postavil na stranu USA.⁵⁴ Po výbuchu bomby 12. února 1953 poblíž sovětského vyslanectví v Tel Avivu s ním pak Moskva přerušila diplomatické vztahy.⁵⁵

Také sovětská bezpečnost EAK dlouhodobě sledovala. V říjnu 1948 předložil ministr státní bezpečnosti Viktor Abakumov nejvyššímu stranickému a státnímu vedení zprávu o „*nacionalistických projevech některých pracovníků EAK*“.⁵⁶ I proto se 20. listopadu 1948 stranické vedení rozhodlo pro podezření z protisovětské propagandy a spolupráce s cizími rozvědkami výbor rozpustit a začít vytvářet „případ“.⁵⁷ Ovšem již 16. září 1948 byl v Kyjevě zatčen David Hofštejn, jenž měl údajně stát v čele místní „*židovské nacionalistické skupiny*“. Icik Fefer ještě na svobodě spolupracoval s vyšetřujícími orgány a doprovázel policisty do Michoelsova bytu, aby tam získali jeho korespondenci se zahraničím. Zatčen byl 24. prosince 1948, následně pak 13. ledna 1949 uvěznil Šimeljoviče a Juzefoviče. Následovali Bergelson, Kvitko, Bregman, Teuminová, Markiš, Šternová, Lozovskij a Vatenbergovi.⁵⁸

Pod kotlem začala přikládat i stranická propaganda. Na konci prosince 1948 na zasedání Svazu sovětských spisovatelů zaútočil jeho předseda Alexandr Fadějev na údajně antipatriotickou skupinu divadelních kritiků, kterou tvořili především intelektuálové židovského původu.⁵⁹ V lednu 1949 pak stranický tisk *Pravda* začal

Předseda Svazu spisovatelů Alexandr Alexandrovič Fadějev neunesl výčitky svých pronásledovaných kolegů a přátel, že je spoluzodpovědný za jejich osud (foto: ČTK)

„vrhat“ do veřejného prostoru spojení jako „*kosmopolité bez kořenů*“, „*osoby bez identity*“ a „*poutníci bez pasu*“ jako synonyma pro Židy.⁶⁰ Jak dodává Fürstová, ačkoliv kampaň nebyla schválena jako otevřeně antisemitská, rychle se proměnila v hon na Židy v privilegovaném postavení.⁶¹

V červnu 1950 podepsal Stalin tajný výnos politbyra *O opatřeních k odstranění nedostatků při výběru a výchově kádrů*, který podle Kostyrčenko vnesl do dosud spontánní protizidovské perzekuce systematickosti a mimo jiné legitimizoval

protizidovské čistky i v hospodářství, zdravotnictví, školství a justici.⁶² Lidé byli ovšem propouštěni z práce pouze na základě ústních pokynů shora – stačilo říci: „*Vždyť víte, o co jde*.“⁶³ Některým šlo o krk. V moskevském Stalinově automobilovém závodě bezpečnost odhalila v roce 1950 údajně „*sionistické podzemí*“ a zatčeno bylo několik desítek osob, z nichž 14 jich bylo později zastřeleno.⁶⁴

Paralelně s antizápadní a antisionistickou kampaní probíhaly i čistky spojené s vnitrostranickým bojem o moc a také s neustálou Stalinovou snahou udržovat své podřízené ve vzájemném nepřátelství, soupeření a strachu z toho, že se chystá nová vlna Velkého teroru, jež starou generaci vůdců nahradí novou. Jak dodává historik Martin Malia, Stalin se možná domníval, že jeho spolupracovníci již ztratili potřebnou bolševickou ostražitost. Na druhou stranu jejich dlouhodobá vzájemná spolupráce mezi nimi vytvořila i určitou sebezáchovnou solidaritu, a tedy i skrytý odpor k Stalinovým krokům.⁶⁵

Za prvními kampaněmi proti „*západním tendencím v umění a vědě*“, jako byly například útoky na časopisy *Zvezda* a *Leningrad* a literární práce Michaila Zoščenko a Anny Achmatovové ze srpna 1946, proti „*formalismu*“ a dalším „*dekadentním západním vlivům*“ v sovětské hudbě či proti *Dějinám evropské filozofie* (1946) z pera vedoucího oddělení agitace a propagandy ÚV VKS(b) Georgije Alexandrova, který byl obviněn

54 SREBRNIK, Henry Felix: *Dreams of Nationhood*, s. 231.

55 SUNY, Ronald Grigor: *The Soviet Experiment. Russia, the USSR, and the Successor States*. Oxford University Press, New York 2011, s. 400.

56 Tamtéž, s. 399.

57 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 41, 43.

58 Tamtéž, s. 42-44.

59 AZADOVSKII, Konstantin – EGOROV, Boris: *From Anti-Westernism to Anti-Semitism*, s. 66-80.

60 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 48.

61 FÜRST, Juliane: *Introduction*, s. 8.

62 KOSTYRČENKO, Gennadij Vasiljevič (ed.): *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, s. 9.

63 Tamtéž, s. 10.

64 Tamtéž.

65 HOSKING, Geoffrey: *A History of the Soviet Union*. HarperCollins Pub, London 1992, s. 315.

z podcenění ruského přínosu západní filozofii, stál Andrej Ždanov.⁶⁶ Po jeho náhlé smrti v roce 1948 Stalin zdemoloval sebevědomou a ambiciózní leningradskou stranickou organizaci, jejichž šest vůdců nechal popravit.⁶⁷

Stalin také mocensky odstavil své dosud nejbližší spolupracovníky, Vjačeslava Molotova, Klimenta Vorošilova a Anastase Mikojana, naopak z Kyjeva do Moskvy povoláním Nikitou Chruščovem se snažil vyvážit silný vliv hlavního „kádrováka strany“ Georgije Malenkova.⁶⁸ Moc Lavrentije Beriji zase „rozředit“ rozdělením jeho impéria na ministerstvo vnitra a ministerstvo státní bezpečnosti,⁶⁹ do jehož čela dosadil své lidi, Viktora Abakumova a pak Semjona Ignatjeva.⁷⁰ Předzvěst velké čistky dával tušit i neobvyklý průběh XIX. sjezdu strany ÚV VKS(b)/KSSS v říjnu 1952, na kterém se Stalin pokusil pomocí organizačních rošád mladými kádry doplnit a nakonec zřejmě i nahradit starou gardu. Ta se ale začala, byť ne otevřeně, bránit.⁷¹

PŘÁTELÉ

Zmizení tolika známých intelektuálů z veřejného života vyvolalo znepokojení i na Západě, i když o rozpuštění EAK v lednu 1949 informoval *Hlas Ameriky* bez upřesnění, co se stalo s jeho činiteli.⁷² V březnu 1949 navštívil Fadějev Vědeckou a kulturní konferenci za světový mír, na jejíž organizaci se v newyorském hotelu Waldorf-Astoria podílel i Fast. Tentýž

Nikita Chruščov (uprostřed) se díky Stalinovi na počátku padesátých let dostal do centra sovětské moci (na snímku ze září 1948 na kyjevském nádraží spolu s Klementem Gottwaldem a generálem Andrejem Antonovičem Grečkem) (foto: ČTK)

Fadějev, na něhož se po Feferově zatčení obrátila jeho manželka a jenž ji nejen odmítl přijmout, ale na schodech budovy Svazu spisovatelů se ji údajně snažil i fyzicky odehnat, nyní americkému publiku tvrdil, že Fefera nedávno viděl a že je v pořádku.⁷³

V dubnu 1949 se v Paříži konal Světový mírový kongres a sovětskou delegaci znovu vedl Fadějev. Opět tu byl i Fast, jehož pověřili významní činitelé židovské sekce newyorské oblasti CPUSA, redaktor komunistického listu v jidiš *Morgen Freiheit*

Paul Novick a tajemník židovské sekce CPUSA Chaim Šuller,⁷⁴ aby se sovětských delegátů přímo zeptal na Feferův osud.⁷⁵ Jak dodává historik Gerald Sorin, Fast tuto misi později prezentoval tak, že měl Fadějevovi přednést jménem CPUSA oficiální obvinění z antisemitismu v SSSR. CPUSA by si ale podle Sorina něco takového vůči Moskvě v době, kdy byla pod enormním tlakem amerických úřadů, stěžejí dovolila.⁷⁶ Fast se s Fadějevem soukromě setkal a po stereotypních odpovědích, že „v SSSR

66 FIGES, Orlando: *Revolutionary Russia, 1891–1991*, s. 240–241.

67 BUSHKOVITCH, Paul: *A Concise History of Russia*. Cambridge University Press, Cambridge 2011, s. 395–396. Též HOSKING, Geoffrey: *A History of the Soviet Union*, s. 314.

68 MALIA, Martin E.: *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. Free Press, New York 1994, s. 223.

69 HOSKING, Geoffrey: *A History of the Soviet Union*, s. 314.

70 Tamtéž, s. 315.

71 MALIA, Martin E.: *The Soviet Tragedy*, s. 223. Též BUSHKOVITCH, Paul: *A Concise History of Russia*, s. 395–396 a HOSKING, Geoffrey: *A History of the Soviet Union*, s. 315.

72 ESTRAIKH, Gennady: *Transatlantic Russian Jewishness. Ideological Voyages of the Yiddish Daily Forverts in the First Half of the Twentieth Century*. Academic Studies Press, Boston 2020, s. 285.

73 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 43, 47.

74 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 175.

75 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 47–48. Též DEERY, Phillip: *Finding His Kronstadt*, s. 189.

76 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 175.

Zpěvák a levicový aktivista Paul Robeson o tom, co zažil v Moskvě, řekl jen svému synovi s tím, že to může zveřejnit až po jeho smrti (foto: ČTK)

žádný antisemitismus není“, nakonec viditelně podrážděný Fadějev Feferovo zatčení přiznal. Fefer se totiž podle něj stal hlavou „rozsáhlého spiknutí proti socialismu“, Michoels ale podle Fadějeva Feferovu údajnou zradu odhalil, a básník ho proto zavraždil. V soukromých dopisech napsaných po svém odchodu z CPUSA v roce 1957 Fast tvrdil, že po návratu z Paříže vše sdělil i Novickovi a Šullerovi. Nikdo z nich ale nebyl dostatečně ochotný ani odvážný tyto informace zveřejnit. Fast to odůvodňoval tím, že by s tím CPUSA nesouhlasila, neboť s Fadějevem mluvil jako „disciplinovaný člen strany“.⁷⁷

Feferovým i Michoelsovým přítelem byl i zpěvák Paul Robeson, jenž vystupoval i na masovém shromáždění v newyorském Polo Grounds 8. července 1943.⁷⁸ Robeson v americké politické kultuře propojoval afroamerický a židovský levicový aktivismus a spolupráci obou komunit v boji za občanská nebo pracovní práva a proti diskriminaci zvláště na americkém Jihu.⁷⁹

Ačkoli Robeson nikdy nebyl formálně členem CPUSA, vždy Sovětský svaz hájil.⁸⁰ Když v červnu 1949 navštívil Moskvu, zaznamenal „temné historky o antisemitismu a pohřešovaných básnících“.⁸¹ Trval proto na setkání s Feferem i poté, co mu Sověti sdělili, že je na „dovolené“.⁸² Pro sovětskou propagandu byl ovšem Robeson

příliš důležitý, aby ho Sověti jen tak odbyli, a proto Feferu přivezli z vězení do Robesonova odposlouchávaného hotelového pokoje. Fefer mu dal posunky najevo, že mu hrozí poprava a nabádal ho, aby o jejich rozhovoru nic nezveřejňoval.⁸³

Robeson své turné nezrušil, nicméně na rozlučkovém koncertu si

dovolil připomenout mrtvého Michoelsona a také se zmínil o tom, že se právě setkal s Feferem – což bylo v případě takto „zmizelé osoby“ něco na sovětské poměry neslýchaného. Navíc, za překvapeně nadšeného potlesku publika, zazpíval v jidiš píseň židovských partyzánů *Zog nit kayn'mol* (Nikdy neříkej, že je to konec).

77 Tamtéž, s. 176–178.

78 TZOULIADIS, Tim: *The Forsaken. An American Tragedy in Stalin's Russia*. The Penguin Press, New York 2008, s. 300.

79 GREENBERG, Cheryl: Negotiating Coalition. Black and Jewish Civil Rights Agencies in the Twentieth Century. In: SALZMAN, Jack – WEST, Cornel (eds.): *Struggles in the Promised Land. Towards a History of Black-Jewish Relations in the United States*. Oxford University Press, New York 1997, s. 161.

80 ARNESEN, Eric: Civil Rights and the Cold War At Home. Postwar Activism, Anticommunism, and the Decline of the Left. *American Communist History*, 2012, roč. 11, č. 1, s. 5–44, konkrétně na s. 23.

81 Tamtéž. Též SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 178.

82 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 48.

83 DUBERMAN, Martin: *Paul Robeson. A Biography*. Open Road Media, Newburyport 2014, s. 352–354.

Vystoupení bylo živě vysíláno po celém Sovětském svazu, záznam byl ale zničen.⁸⁴ Když se Robeson vrátil do USA, jakékoliv zvěsti o antisemitismu v SSSR popřel, neinformoval ani o schůzce s Feferem, a nepokusil se jej tak ani tajně, ani veřejně zachránit.⁸⁵ O tom, co v Moskvě zažil, řekl jen svému synovi, jehož přiměl k slibu, že to může zveřejnit až dlouho po jeho smrti. Jak tvrdí jeho životopisec a historik Martin Duberman, zpěvák by možná urychlil Feferovu popravu, kdyby se ozval. Jeho mlčení ale spíše odpovídalo jeho přesvědčení o nekritizovatelnosti země sovětů.⁸⁶

ODVOLANÁ DOZNÁNÍ

Proces s EAK nebyl normální vykonstruovaný proces.⁸⁷ Když byl na jaře 1952 zahájen, ve vězení již sedělo několik původních vyšetřovatelů případu, včetně bývalého Stalina oblíbence Abakumova.⁸⁸ Poté, co měl přípravu procesu údajně zbytečně protahovat a nedokázal jej propojit s novým případem takzvaného spiknutí lékařů, byl odstaven a zatčen.⁸⁹ Teprve 5. března 1952 byl totiž dokončen seznam 15 obviněných a následně stranické vedení určilo, že všichni obvinění, s výjimkou Lisy Šternové, budou popraveni.⁹⁰ Neveřejný proces bez obhájců začal 8. května přímo v moskevském sídle bezpečnosti

Lubjanka. Někteří obvinění ale začali své výpovědi nečekaně odvolávat a zpochybňovali původní Feferova svědectví.⁹¹ Jak dodává Rubenstein, zvláště Lozovskij podle svých slov čekal právě na soudní řízení, aby se mohl svobodně obhájit.⁹² Zaváhal i hlavní soudce Alexandr Čepcov. Přestože byl pod neustálým

Jedenáct mužů a dvě ženy byli 12. srpna 1952 popraveni bez jakékoliv zmínky v tisku

tlakem, aby proces rychle uzavřel, žádal stranické vedení i obžalobu, aby vyšetřování obnovily. Klíčovým důkazem totiž mělo být přiznání – a to nyní chybělo.⁹³ Čepcov se nakonec podvolil a 18. července 1952 vynesl požadovaný verdikt, odmítl ale nechat rozsudky smrti okamžitě vykonat a umožnil odsouzeným podat žádost o milost. Marně. Jedenáct mužů a dvě ženy byli 12. srpna 1952 popraveni bez jakékoliv zmínky v tisku.⁹⁴ Nebyli ovšem poslední – 18. září 1952 byli na základě rozsudku Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR zastřeleni čtyři údajní „židovští nacionalisté“, jinak zaměstnanci Kuzněckého metalurgického závodu ve Stalinsku (Novokuzněcku) v Kemerovské oblasti.⁹⁵

MÝTUS O ŽIDOVSKÉM SPIKNUTÍ

Ve stejnou dobu vrcholil podobně protahovaný pražský proces, jehož s tím z Lubjanky spojovali a jako poradci antisionisticky směřovali sovětští vyšetřovatelé Viktor Komarov a Michail Lichačev.⁹⁶ Na rozdíl od neveřejného procesu s EAK vyvolal širokou odezvu na Západě. Podle čerstvé zvoleného prezidenta Dwighta D. Eisenhowera byl „výsměchem civilizovaným a humanitárním hodnotám“.⁹⁷ Ozývaly se obavy, že je předejrou možných pogromů, padaly příklady s „rudou verzí Protokolů sionských mudrců“ a „mýtem o židovském spiknutí“.⁹⁸ Jak podotýká historička Helaine Blumentalová, kritické hlasy nevyjadřovaly ani tak soucit se Slánským, jako spíše obavy o osud Židů za železnou oponou.⁹⁹ Americký židovský výbor (The American Jewish Committee, AJC) chtěl proces využít k tomu, aby Židy „probudil do reality komunistické totality“, v očích nežidovské veřejnosti je „oddělil od komunismu“ a ukázal, že to jsou „oběti, nikoliv strůjci komunismu“.¹⁰⁰

Pražský proces přiměl mnoho Židů k přehodnocení jejich postojů k levici a Sovětskému svazu. Ne však všechny. Jak dodává Blumentalová, u těch, kteří předtím odmítali sionismus, jejich oddanost komunismu ještě více posílil.¹⁰¹ Komunistický tisk

84 Tamtéž.

85 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 49.

86 DUBERMAN, Martin: *Paul Robeson*, s. 352–354.

87 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 53.

88 Tamtéž, s. 53–54.

89 Tamtéž, s. 54.

90 Tamtéž, s. 54, 55.

91 Tamtéž, s. 56, 57.

92 Tamtéž, s. 58, 59.

93 Tamtéž, s. 59, 60.

94 Tamtéž, s. 60.

95 KOSTYRČENKO, Gennadij Vasiljevič (ed.): *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, s. 10.

96 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 61. Též McDERMOTT, Kevin: *Communist Czechoslovakia, 1945–89*, s. 68.

97 BLUMENTHAL, Helaine: *Communism on Trial. The Slansky Affair and Anti-Semitism in Post-WWII Europe, 2009*, s. 28 – Viz další komentář <https://escholarship.org/uc/item/4wr2g4kf> (citováno k 12. 9. 2022).

98 Tamtéž, s. 11, 12, 16, 17.

99 Tamtéž, s. 17.

100 Tamtéž, s. 26–27.

101 Tamtéž, s. 23.

Spisovatel Howard Fast na shromáždění za mír v New Yorku v roce 1950 (foto: ČTK)

Fast o Slánském spíše mlčel, ale jak dodává Sorin, později se svěřil svému příteli, že jedním z důvodů jeho pozdějšího rozchodu s komunistickou stranou byl právě proces se Slánským a spol.¹⁰⁵ Ten zpočátku obhajoval i organizátor židovského byra Komunistické strany Velké Británie (Communist Party of Great Britain, CPGB) profesor Hyman Levy.¹⁰⁶ Také Komunistická strana Austrálie (Communist Party of Australia, CPA) prostřednictvím svého týdeníku *Tribune* obhajovala oficiální verzi pražského procesu a později i takzvaného spiknutí lékařů.¹⁰⁷ Přední činitel CPA Jack Blake si však stěžoval, že někteří židovští členové strany nebyli schopni správně rozlišovat mezi komunismem a sionismem, jenž byl podle něj stejně jako antisemitismus neslučitelný s členstvím ve straně. Jak se však ukázalo například na schůzi židovských členů CPA 2. února 1953 v Sydney, řada z nich byla vývojem v Sovětském svazu znepokojena. Vedení strany se jim snažilo vysvětlit důvody „spravedlivých procesů s vraždícími lékaři“, některé z nich však tato stranická linie natolik šokovala, že ze strany vystoupili nebo se přestali aktivně angažovat.¹⁰⁸

Ve Francii vedení Svazu Židů pro odboj a vzájemnou pomoc (L'Union des Juifs pour la résistance et l'entraide, UJRE) hájilo po válce tezi o SSSR jako o největší záštitě proti fašismu a antisemitismu.¹⁰⁹ Když ale na

na Západě se podle nich v případech tohoto procesu jen snažil vyvážit „každodenní hysterii protisovětské propagandy“.¹⁰² Například redaktor židovského, v USA vydávaného socialistického měsíčníku *The Jewish Life* Louis Harap považoval antisemitismus a antisemitismus za odlišné ideologie, z nichž komunista hájí

první a odsuzuje druhou. Jako mnozí jeho soupuťníci věřil výpovědím obviněných: „Přiznali se, protože byli konfrontováni s nezvratnými důkazy o své vině.“¹⁰³ Radikálně levicový novinář a ortodoxní rabín Abraham Bick proces také obhajoval a odmítal jako „zvolné lži“ to, že tito „nepřátelé lidu“ byli souzeni proto, že byli Židé.¹⁰⁴

102 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 254.

103 BLUMENTHAL, Helaine: *Communism on Trial*, s. 24.

104 SREBRNIK, Henry Felix: *Dreams of Nationhood*, s. 233.

105 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 254.

106 MENDES, Philip: American, Australian, and other Western Jewish Communists and Soviet Anti-Semitism. Responses to the Slansky Trial and the Doctors plot 1952-1953. *American Communist History*, 2011, roč. 10, č. 2, s. 151-168, konkrétně na s. 164-165.

107 Tamtéž, s. 163.

108 Tamtéž, s. 164.

109 GRUMBERG, Zoé: 'L'antisémitisme est l'auxiliaire obligatoire du fascisme'. *Jewish Communists, Antifascism and Antisemitism in France, 1944-1960s*. *Fascism*, 2020, roč. 9, č. 1-2, s. 75-97.

začátku padesátých let nekomunističtí Židé žádali židovské komunisty, aby antisemitismus v SSSR odsoudili, ti druzí to odmítali s tím, že obvinění v procesu s Rudolfem Slánským jsou zrádci a jejich trest je zasloužený.¹¹⁰

Pražský proces i takzvané spiknutí lékařů byly zlomovými body i v izraelsko-sovětských vztazích a přiměly mnoho Izraelců k přehodnocení svých postojů k Sovětskému svazu a socialismu obecně.¹¹¹ Procesy také zasadily těžkou ránu izraelské levici a zvláště izraelské Sjednocené straně pracujících (Mifleget ha-Poalim ha-Meuchedet, MAPAM), jež vsadila na možnou koexistenci sionismu a komunismu. Nemálo Židů totiž doufalo, že by tyto dvě ideologie mohly najít své zhmotnění v novém Státu Izrael.¹¹² MAPAM se po pražském procesu rozdělila na dvě frakce a jeden z jejich klíčových politiků, Moše Sne, se přidal k té, která nebyla ochotna vzdát se své věrnosti Moskvě. Později přestoupil do Komunistické strany Izraele (HaMiflaga HaKomunistit HaYisra'elit, MAKI).¹¹³

FINÁLE

Na přelomu let 1952 a 1953 byli rodiče, manželé, sourozenci a nejméně dvě malé děti popravených členů EAK jako příbuzní zrádců vlasti deportováni na deset let na Sibiř a do Kazachstánu. O osudu svých blízkých stále nic nevěděli. Ještě dva dny před Slánského popravou

1. prosince 1952 Stalin na zasedání politbyra prohlásil, že „každý židovský nacionalista je agentem americké tajné služby“, a zlověstně dodal, že mnoho jich je i mezi lékaři, kteří podle něj zavraždili i Ždanova.¹¹⁴

Třináctého ledna 1953 *Pravda* informovala o zatčení několika lékařů, jež spojovala s americkým a sionistickým spiknutím, EAK a také zesnulým

Židé byli zatýkáni, propouštěni ze zaměstnání a deportováni z měst. Šířily se zvěsti o nových pracovních táborech.

Michoelsem, který byl nyní veřejně odhalen jako „buržoazní židovský nacionalista“ a „agent americké rozvědky“. Pro ni měla přes americkou organizaci Joint pracovat i většina zatčených lékařů.¹¹⁵ Přestože lékaři, jejichž cílem měla být likvidace předních sovětských osobností včetně Stalina, nebyli označeni za Židy, byla uváděna jejich plná jména, takže o jejich etnické příslušnosti měli čtenáři jasno.¹¹⁶

V zemi se šířila hysterie, a jak připomíná historik Orlando Figes, zdálo se, že se v zemi vrací atmosféra roku 1937. Židé byli zatýkáni, propouštěni ze zaměstnání a deportováni z měst. Šířily se zvěsti o nových pracovních táborech a židovských lékařích, kteří údajně zabíjeli děti. Lidé psali do novin a vyzývali úřady, aby se „očistily“ od „parazitů a svinů“.¹¹⁷

Promoření antisemitismem již podle Kostyrčenka postoupilo natolik, že byl zavržen princip gradualismu z dřívějších čistek.¹¹⁸ Rozsah protizidovských opatření byl podle něj důsledkem nejen Stalinovy paranoidní senility, ale i jeho závislosti na šovinistickém populismu, jenž se stal jeho poslední zbraní, díky které se držel u moci.¹¹⁹ Podle Edeleho ale jen takticky využil lidového antisemitismu k přípravě další čistky mezi elitami.¹²⁰ To, že Židé v nich měli významné postavení, bylo v tomto kontextu pro něj výhodou.¹²¹ Stalinův vnímavý okruh kampaň ovšem znepokojila, neboť navazovala na jeho předchozí útoky proti svým nejbližším spolupracovníkům. Začali se bát i o svůj krk.¹²²

TEN „JINÝ PROCES“

Západ, především ten pro-komunistický, ale právě bojoval za jiné oběti, atomové špiony Julia a Ethel Rosenbergovy.¹²³ Kampaň, jež měla tento manželský pár vykreslit jako oběti vládní lži, zprvu vedli jen levicoví aktivisté a novináři, kteří v listopadu 1951 založili Národní výbor pro zajištění spravedlnosti v případě Rosenbergových (National Committee to Secure Justice in the Rosenberg Case, NCSJRC).¹²⁴ CPUSA se držela zpátky z obavy z nařčení ze špionáže a do případu se vložila až poté, co si byla jistá tím, že Rosenbergovi nebudou spolupracovat

110 Tamtéž.

111 BLUMENTHAL, Helaine: *Communism on Trial*, s. 22.

112 Tamtéž, s. 21-22.

113 Tamtéž, s. 22.

114 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 263. Též RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 62.

115 SUNY, Ronald Grigor: *The Soviet Experiment*, s. 400.

116 FITZPATRICK, Sheila: *The Shortest History of the Soviet Union*. Columbia University Press, New York 2022, s. 107.

117 FIGES, Orlando: *Revolutionary Russia, 1891-1991*, s. 243.

118 KOSTYRČENKO, Gennadij Vasiljevič (ed.): *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, s. 10-11.

119 Tamtéž.

120 EDELE, Mark: *The Soviet Union*, s. 156.

121 Tamtéž.

122 Tamtéž.

123 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 263.

124 HAYNES, John Earl - KLEHR, Harvey: *Early Cold War Spies. The Espionage Trials that Shaped American Politics*. Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 175.

s obžalobou a neodhalí své vazby na ni.¹²⁵ Podle historika Deeryho NCSJRC nebyl CPUSA podřízen, ale spojovaly je společné zájmy.¹²⁶

Na jaře 1951 se s kritikou rozsudku smrti začaly přidávat stranické časopisy *The Daily Worker*, *Freiheit* a *The Jewish Life*.¹²⁷ Zájem mezinárodního komunistického hnutí o případ se během roku 1951 úměrně zvyšoval tím víc, čím víc zpráv se objevovalo o pozadí antisemitských čistek v sovětském bloku.¹²⁸ Byla to totiž vítaná příležitost jak odvrátit pozornost.¹²⁹ Zvláště rozsudek trestu smrti nad Ethel Rosenbergovou byl pro sovětskou propagandu, pracující s ekvivalencí „my máme špiónské procesy, ale vy také“, doslova „darem z nebes“.¹³⁰ Rosenbergovi, hlásal 9. prosince 1952 přední francouzský komunističtí Jacques Duclos, byli odsouzeni k trestu smrti, protože byli Židé, zatímco Slánský proto, že byl zrádce.¹³¹ Stovky vědců a umělců vyzývaly k milosti, protestovali Jean Cocteau, Frida Kahlo, Diego Rivera či Pablo Picasso, jenž Rosenbergovy zvěčnil podepsanými litografiemi jejich tváří. Jak ironicky dodává Sorin, portrét Rudolfa Slánského ale nenakreslil.¹³²

Komunisté chtěli Rosenbergovy vykreslit jako obyčejné apolitické Židy, kteří byli odsouzeni k smrti pro výstrahu každému, kdo by chtěl pracovat ve prospěch „světového míru“.¹³³ Americká vláda byla podle nich ovládána antisemitským spiknutím

Komunisté chtěli Rosenbergovy vykreslit jako obyčejné apolitické Židy, kteří byli odsouzeni k smrti pro výstrahu každému, kdo by chtěl pracovat ve prospěch „světového míru“ (foto: ČTK)

s cílem vyhladit americké Židy - a odsouzení Rosenbergových k tomu mělo být předehrou.¹³⁴ V únoru 1952 deník *The Daily Worker* napsal, že jejich případ byl veden tak, aby otevřel dveře „násilí, antisemitismu a soudnímu lynčování zastánců míru“.¹³⁵

Angažoval se i Paul Robeson s tím, že „moji lidé vědí, co mohou od soudů této země očekávat“.¹³⁶ Také Howard Fast přispěl svým článkem v komunistické *L'Humanité* z listopadu 1952 k aktivizaci hnutí.¹³⁷ Trumana i Eisenhowera přirovnával k Hitlerovi

125 Tamtéž. Viz též RADOSH, Ronald: *Being Red, by Howard Fast. Commentary*, březen 1991 - viz <https://www.commentary.org/articles/ronald-radosh/being-red-by-howard-fast/> (citováno k 12. 9. 2022).

126 DEERY, Phillip: "Never Losing Faith". An Analysis of the National Committee to Secure Justice in the Rosenberg Case, 1951-1953. *American Communist History*, 2014, roč. 12, č. 3, s. 163-191, konkrétně na s. 178.

127 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 252.

128 Tamtéž, s. 253.

129 MENDES, Philip: *The Melbourne Jewish Left, Communism and the Cold War*, s. 514. Též DEERY, Phillip: "Never Losing Faith", s. 177.

130 FALK, Barbara J.: The Saga of the Rosenbergs. The Trial That Keeps on Giving. *American Communist History*, 2013, roč. 12, č. 3, s. 283-298, konkrétně na s. 285.

131 DEERY, Phillip: "Never Losing Faith", s. 176.

132 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 254.

133 HAYNES, John Earl - KLEHR, Harvey: *Early Cold War Spies*, s. 175-176.

134 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 252-253.

135 Tamtéž, s. 252.

136 DUBERMAN, Martin: *Paul Robeson*, s. 352-354.

137 DEERY, Phillip: "Never Losing Faith", s. 178.

a mezi popravou Rosenbergových a antisemitismem byla podle něj přímá souvislost.¹³⁸ Odmítl se také podepsat pod rezoluci z února 1952, jež upozorňovala veřejnost na sovětský antisemitismus, a zdůvodnil to tím, že nemůže přijmout antisionismus jako synonymum antisemitismu.¹³⁹

Někteří Američané si ale podle politoložky a historičky Barbary Falkové svůj tradiční antisemitismus propojovali s antikomunismem, a proto například více podporovali trest smrti pro Rosenbergovy.¹⁴⁰ Jak dodává Deery, ještě než se do kampaně zapojili komunisté jako Fast, poukazovali na nebezpečí resuscitace amerického antisemitismu právě aktivisté bojující za Rosenbergovy.¹⁴¹ Američtí Židé byli v tomto období obzvláště zranitelní vůči obviněním z radikalismu a příznak mccarthismu a poprav Rosenbergových pak pronásledoval celou generaci židovských levicových aktivistů.¹⁴²

POKÁNÍ

Feferův život odrážel podle Rubensteina tragédii sovětských Židů. Revoluční odhodlání a idealismus jej připoutaly k systému, jehož se nemohl či nechtěl zříci. Měl-li pochybnosti, nechával si je pro sebe, a dál mu sloužil. S vyšetřovateli spolupracoval ještě před svým zatčením

a jako hlavní postava procesu pak usvědčoval ostatní. Vyhnul se tak mučení a marně věřil, že tím ušetří život svůj i svých příbuzných.¹⁴³

Po Stalinově smrti se nové sovětské vedení dostalo pod tlak, aby odhalilo, co se stalo se stále nezvestnými židovskými intelektuály. Ještě dlouho však mlžilo, a teprve v listopadu 1955 se rodiny dozvěděly o smrti svých příbuzných.¹⁴⁴ V únoru 1956 se první tajemník ÚV KSSS Nikita Chruščov ve svém tajném projevu na XX. sjezdu KSSS zmínil o tom, že

Příznak mccarthismu a poprav Rosenbergových pak pronásledoval celou generaci židovských levicových aktivistů

v letech 1952–1953 se obětí spiknutí stali i Židé.¹⁴⁵ Novinář Léon Krystal z newyorského deníku *Forverts* pak s pomocí informací od izraelské ambasády v Moskvě zveřejnil první detaily onoho krvavého srpnového dne roku 1952.¹⁴⁶

Krystal pak ve Varšavě svá zjištění sdělil redaktorovi polského jidiš časopisu *Folks-shtime* (*Hlas lidu*) Hershi Smolarovi, který se rozhodl po souhlasu polských oficiálních míst informace otisknout, ovšem s tím, že likvidaci EAK spojil v rámci

chruščovovské „minimalizace škod“ s takzvaným Berijovým gangem.¹⁴⁷ Informace pak převzala Novickova *Morgen Freiheit*. Jestliže američtí židovští komunisté nevěřili nekomunistickému *Forverts*u, pak *Folks-shtime* již pro ně byl dostatečnou autoritou.¹⁴⁸ Zveřejnění vyvolalo v židovských prosovětských kruzích rozruch.¹⁴⁹

V terminálním stadiu byl v té době i pro někoho od počátku „potěmkinovský“ projekt stále ještě formálně existující židovské autonomní republiky v Birobidžanu.¹⁵⁰ Když ji v červnu 1954 navštívil šéf moskevské redakce *The New York Times* Harrison Salisbury, dříve nadějně centrum židovského osídlení se podle něj proměnilo v nehostinnou enklávu a součást sovětského vězeňského systému.¹⁵¹ V západním komunistickém prostředí nastával obrat.¹⁵² Jak dodávají historik Hoffman s politologem Srebrnikem, židovské komunistické hnutí již nemohlo podporovat stát, který nejenže nedokázal vyřešit dilemata židovské politické existence, ale životní podmínky pro své židovské občany spíše zhoršil.¹⁵³

Někteří komunisté se omlouvali za svou předchozí obhajobu pražského procesu či takzvaného spiknutí lékařů a s tím spojené útoky na údajné sionisty uvnitř svých stran.¹⁵⁴ V časopisu *The Jewish Life* vyšla oficiální

138 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 253, 261–262.

139 Tamtéž, s. 252–253 a 263–264.

140 FALK, Barbara J.: *The Saga of the Rosenbergs*, s. 285.

141 DEERY, Phillip: *“Never Losing Faith”*, s. 178.

142 SHALLER, Lori – ROSENBAUM, Judith: *Jewish Radicalism and the Red Scare: Introductory Essay* – viz <https://jwa.org/teach/livingthelegacy/jewish-radicalism-and-red-scare-introductory-essay> (citováno k 12. 9. 2022).

143 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 63.

144 Tamtéž.

145 GRUMBERG, Zoé: *‘L’antisémitisme est l’auxiliaire obligatoire du fascisme’*.

146 EISTRAKH, Gennady: *Transatlantic Russian Jewishness*, s. 285–286.

147 TÝŽ: Paul Novick, a Standard-Bearer of Yiddish Communism. In: HOFFMAN, Matthew B. – SREBRNIK, Henry F. (eds.): *A Vanished Ideology*, s. 77–100, konkrétně na s. 79.

148 Tamtéž. Dále též DEERY, Phillip: *Finding His Kronstadt*, s. 190.

149 ESTRAIKH, Gennady: *Paul Novick, a Standard-Bearer of Yiddish Communism*, s. 79.

150 HOFFMAN, Matthew B. – SREBRNIK, Henry F.: *Introduction*, s. 13.

151 SREBRNIK, Henry Felix: *Dreams of Nationhood*, s. 233.

152 GRUMBERG, Zoé: *‘L’antisémitisme est l’auxiliaire obligatoire du fascisme’*.

153 HOFFMAN, Matthew B. – SREBRNIK, Henry F.: *Introduction*, s. 13.

154 MENDES, Philip: *American, Australian, and other Western Jewish Communists and Soviet Anti-Semitism*, s. 166.

omluva redakce za to, že proti anti-semitismu v SSSR neprotestovala.¹⁵⁵ Židovská sekce Komunistické strany Francie (Parti communiste français, PCF) se ocitla v krizi a strana jako taková nebyla podle historičky Zoé Grumbergové schopna sovětský anti-semitismus teoreticky ani prakticky reflektovat. Vedení navíc kritizovalo své židovské soudruhy za to, že jsou „posedlí specificky židovskými otázkami“ a že mezi nimi vládne „velký zmatek ohledně otázky Židů v SSSR a problémů v Izraeli“.¹⁵⁶

Howard Fast získal v roce 1953 Stalinovu cenu míru. Až do roku 1956 zůstal disciplinovaným členem komunistické strany a veškerou kritiku Sovětského svazu veřejně odmítal jako lži a pomluvy.¹⁵⁷ „Fašistická Amerika“ jej sice „utlačovala“, ale nechala mu i slušně vydělat. Ještě během výkonu trestu ve federální věznicí Mill Point začal psát román *Spartakus*, podle něhož pak Stanley Kubrick natočil v roce 1960 stejnojmenný kasovní trháč s Kirkem Douglasem v hlavní roli. S komunistickou stranou se Fast rozešel až po Chruščovově projevu v autobiografii *The Naked God* (1957).¹⁵⁸ Pro Moskvu se pak stal „dezertérem“ a autorem „protisovětských pomluv“.¹⁵⁹

Bylo tím posledním impulzem zklamání z toho, že mu jeho sověští přátelé lhali, jak to třeba vyčítal Borisi Polevému? „Proč jsi nám, Borisi, v New Yorku [v roce 1955] řekl, že spisovatel Kvitko je živý a zdravý, když již byl dávno mrtvý? Proč jsi musel lhát?“¹⁶⁰ Anebo ve Fastově rozpolcené duši převážila v neprospěch komunismu výčitka, kterou mu adresoval na

V roce 1960 natočil Stanley Kubrick kasovní trháč *Spartakus* podle stejnojmenného románu, který Howard Fast začal psát ještě ve vězení (repro: PaD)

diplomatické recepci na sovětském konzulátu v New Yorku v roce 1956 zpravodaj sovětské *Pravdy*: „Howarde, proč toho tolik naděláš kolem Židů? Pořád jen Židé, Židé. To je všechno, co od tebe slyšíme! Myslíš si, že Stalin nevráždil nikoho jiného než Židy?“¹⁶¹

Paul Robeson zůstal po zbytek života komunismu věrný. Poté, co si v *The New York Times* přečetl celý text Chruščovova projevu o Stalinových zločinech, neřekl údajně ani slovo. Jak vzpomínal jeho syn, jeho otec věděl, že je to pravda, ale „až do své smrti se k tomu nikdy veřejně ani v soukromí nevyjádřil“.¹⁶² Nevyhnul

se ale společně s Fastem výčítkám. „Kdybyste pozvedli hlas v roce 1949, Fefer by dnes žil,“ vyčítal Fastovi zahraniční redaktor *The Daily Worker* Joseph Clark v lednu 1957.¹⁶³ Pocit viny si s sebou nesl i v amerických prosovětských kruzích stále vlivný hlas židovské komunity Paul Novick, jenž v roce 1959 odcestoval do Moskvy a navštívil vdovu Bergelsonovou. Jak uvádí Rubenstein, padl před ní na kolena, rozplakal se a prosil o odpuštění, neboť se domníval, že za Bergelsonův osud může i on.¹⁶⁴ „Nevidím žádnou možnost, jak žít dál. Umění, jemuž jsem zasvětil svůj život, bylo zničeno samolibým a ignorantským vedením strany,“ napsal ve svém dopisu na rozloučenou spisovatel Alexandr Fadějev předtím, než se 13. května 1956 na své dače v Peredělkinu zastřelil. Podle jiných svědectví ale hlavně neunesl výčitky navrátnějších se z gulagu, kteří jej měli za spoluviníka jejich tragédií, a někteří z nich naznačovali, že prosebné dopisy, jež mu psali, aby se za ně přimluvil, nezřídka končily na stole jejich vyšetřovatelů.

JAN ADAMEC (1978) vystudoval historii a politologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a historii na Central European University v Budapešti. Zabývá se moderními dějinami Maďarska, Sovětského svazu a zahraniční politikou Československa. V současnosti působí jako lektor na Vyšší odborné škole publicistiky v Praze. V nakladatelství FF UK mu vyšla publikace *Od Principa k Trumpovi. Texty k historickým výročím 2002–2018* (FF UK, Praha 2020).

155 DEERY, Phillip: *Finding His Kronstadt*, s. 190.

156 GRUMBERG, Zoé: *L'antisémitisme est l'auxiliaire obligatoire du fascisme*.

157 SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 178.

158 Tamtéž, s. 179.

159 ESTRAIKH, Gennady: *Paul Novick, a Standard-Bearer of Yiddish Communism*, s. 82.

160 DEERY, Phillip: *Finding His Kronstadt*, s. 190.

161 ESTRAIKH, Gennady: *Paul Novick, a Standard-Bearer of Yiddish Communism*, s. 81. Též FAST, Howard: *The Naked God. The Writer and the Communist Party*. Frederick A. Praeger, New York 1957, s. 93.

162 DUBERMAN, Martin: *Paul Robeson*, s. 352–354.

163 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 49. Též SORIN, Gerald: *Howard Fast*, s. 179.

164 RUBENSTEIN, Joshua: *Introduction*, s. 63.

Strážci Brány amerického Západu

Z kdysi početné české komunity v Saint Louis zbylo po druhé světové válce jen několik stovek rodin

MARTIN NEKOLA

České vystěhovalectví do Ameriky v 19. století stále patří mezi témata, jež nabízejí široké možnosti výzkumu. Krajané, odcházející z habsburského područí za oceán s vidinou zbohatnutí a svobodného života, se usazovali v liduprázdných prériích i rozrůstajících se velkoměstech. Patřilo k nim i pulzující Saint Louis ve státě Missouri, které už v roce 1900 bylo domovem pro více jak 5 000 Čechů. Přesto zůstává poněkud ve stínu jiných metropolí.

● Původní osadu založila roku 1764 trojice francouzských průzkumníků a obchodníků s kožešinami. Pojmenovali ji po Ludvíku IX., panovníkovi z 13. století, který se pro zavedení četných reforem a života plného odříkání dočkal svatořečení. Význam moderního Saint Louis (dále jen St. Louis) nejen pro historii čechoamerické komunity, ale ostatně celých USA rozhodně nelze podceňovat. Konaly se tu olympijské hry i světová výstava, proslavilo se rytmy bluesové hudby znějícími v ulicích, místní baseballový tým Cardinals celkem jedenáctkrát zvítězil ve Světové sérii. Především však město díky své strategické poloze na křižovatce

obchodních tras získalo přívlastek Brána na Západ (Gateway to the West). Byl hlavním městem a sídlem většiny úřadů je sto mil vzdálené Jefferson City, skutečnou metropolí Missouri, které vstoupilo do Unie jako čtyřicetý stát v pořadí v srpnu 1821, vždy bývalo St. Louis. Obchodní, průmyslové i kulturní centrum státu leží na hranicích se sousedním Illinois a je důležitým dopravním uzlem. Hlavní nádraží Union Station bylo ostatně svého času největší železniční stanicí na světě. Nákladní příplouvající po Mississippi se překládal na vlakové soupravy a rozvážel do všech směrů.

První čeští přistěhovalci přišli do města v polovině 19. století přes

přístav New Orleans, kam dorazili po několikátýdenní plavbě z Evropy. Seznali, že tamní klima je příliš horké, a vydali se na sever podél Mississippi. Většina mířila do Ioway, Wisconsinu a Michiganu, aby tam začali farmařit. Řada z nich se však usadila na půli cesty, v rychle rostoucím a prosperujícím St. Louis, kde již tehdy žilo přes 100 000 lidí.¹ Tím vůbec prvním pionýrem byl zřejmě Šimon Polák (1814–1903), pocházející z Domažlic. Po studiích v Praze a Vídni se v roce 1837 odstěhoval do New Yorku a vykonával tam lékařskou praxi. O sedm let později se přesunul do St. Louis, kde se specializoval na oční vady, založil dokonce vlastní kliniku pro slabozraké.²

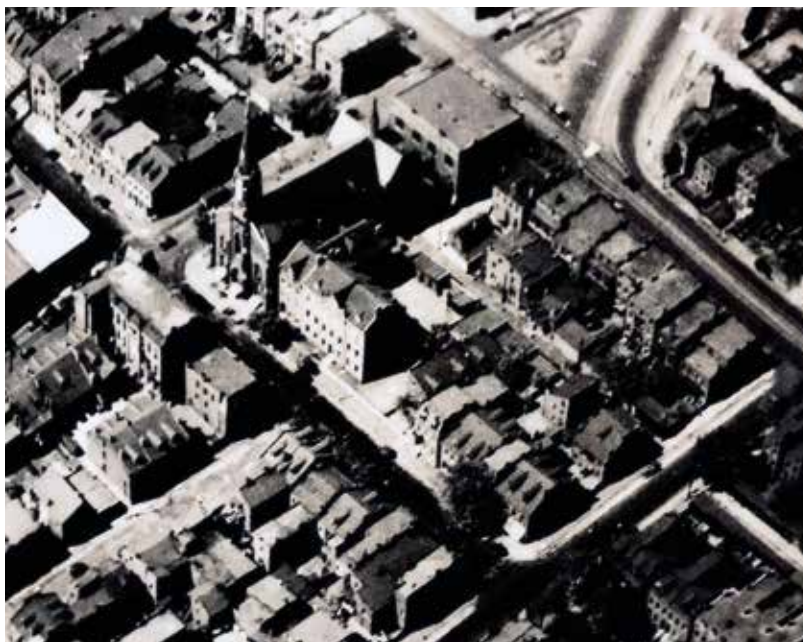
1 Ze 74 000 obyvatel v roce 1850 došlo za pouhé jedno desetiletí k velkému skoku na 160 000. Srov. SOMMER, June (ed.): *History of the Czechs in Missouri (1845–1904)*. St. Louis Genealogical Society, St. Louis 1988, s. 1.

2 RECHČÍGL, Miloslav ml.: *Tam za tím mořem piva*. Univerzita Palackého, Olomouc 2019, s. 46.

Období občanské války zbrzdilo vývoj města, neboť leželo přesně na hranici bojující Unie a Konfederace a říční obchodní trasy byly blokovány. Po skončení války zůstávalo St. Louis poloprázdné a pozemky byly k máni za přijatelné ceny, což přilákalo početnou skupinu krajanů. Zároveň tu ve stejnou dobu vinou přetrvávajících úděsných hygienických podmínek propukla epidemie cholery. Zákonnodárný sbor Missouri se pokoušel ve druhé polovině šedesátých let 19. století přilákat evropské přistěhovalce. Byla zřízena Státní rada pro imigraci, v níž zasedl také pražský rodák Isidor Bush (1822–1898), vážený obchodník a bankéř. Toto těleso vysílalo agenty až do Brém a Hamburku, aby vybaveni propagačními materiály přesvědčovali pasažéry, nastupující na zaoceánské lodě s cílem usadit se natrvalo v Americe, že právě válkou zpustošený stát na Středozápadě bude nejvhodnější finální destinací jejich dlouhé cesty.³

Dle sčítání z roku 1870 tvořili Němci plnou polovinu všech přistěhovalců v St. Louis a rovněž Čechů povážlivě přibývalo. Měli pověst zručných řemeslníků, krejčích, tesařů, obuvníků, pekařů, řezníků či zedníků a rychle v těchto a řadě jiných oborů našli uplatnění. Brány otevřelo mnoho velkých podniků, nabízejících tisíce pracovních míst, kupříkladu továrna na bavlnu St. Louis Cotton Factory nebo tabákový závod Liggat a dále četné pivovary, obuvnické a textilní továrny, slévárny a výroby železničních vagonů.⁴

Češi se zabydleli především na Decatur a Soulard Street v jižním cípu města, tehdy nazývaném French Town.⁵ Ceny nemovitostí a pozemků

Letecký pohled na Bohemian Hill po první světové válce (foto: Missouri State Archives)

v samotném obchodním centru byly již příliš vysoké. Naopak jižní čtvrt poskytovala dostatek činžovních domů, prostých jedno až dvoupatrových cihlových budov. Vyvýšená čtvrt vešla ve známost jako Bohemian Hill a stala se pulzujícím srdcem českého žilvu v celém státě.⁶

BLÍŽE K BOHU

První Češi ve městě se scházeli v německém katolickém kostele svatého Petra a Pavla na Fulton Street. Bohoslužby zde konal i Jindřich Lipovský z Lipovic u Sedlčan, který vyměnil vojenskou kariéru v rakouském

vojsku za kněžský talár. Krajané přišli s požadavkem, zda by pro ně nemohl sloužit mše v rodném jazyce. Od toho vedla přímá cesta k touze českých katolíků po vlastním svatozástánku. Jejich úsilí podpořilo i biskupství a roku 1854 přispělo na stavbu skromného dřevěného kostelíka sv. Jana Nepomuckého, kolem něhož se v dalších letech utvořila početná kongregace, byť příslušnost k ní s sebou nesla i značné výdaje na provoz kostela a později také církevní školy.⁷ Protikatoličtí krajané, kteří ve většině oceňovali, že se vymanili z pevných otěží organizované církve ve staré vlasti, vlastní protestantský

3 Tamtéž, s. 47.

4 MIKŠIČKA, Stanislav: „St. Louis a jeho Čechové“. In: *Amerikán - Národní kalendář*, roč. 2. August Geringer, Chicago 1879, s. 140–142.

5 Blíže CORZINE, Jay - DABROWSKI, Irene: „The Ethnic Factor and Neighborhood Stability: the Czechs in Soulard and St. Louis“. In: *Missouri Historical Society Bulletin*, No. 33. Missouri Historical Society, St. Louis 1983, s. 77–93.

6 Další, o poznání méně početné krajané komunity se nacházely v Jefferson City, Kansas City, Calhoun, Bourdon, Aurora, Corder, Marionville, Cainesville, Owensville, Millwood, Hawk Point, House Springs, Cole Camp, Wellsville, a zejména v osadách Mashek a Karlin, založených samotnými Čechy na zelené louce.

7 HOUŠŤ, Antonín P.: *České katolické osady v Americe 1865–1890*. Hlas, St. Louis 1890, s. 5–6.

kostel nezaložili, ale soustředili se na činnost v Česko-slovanském podporujícím spolku (Č.S.P.S.) s klubovnou v penzionu Jacoba Mottla.⁸

Nesmíme zapomínat ani na Židy. Patrně jako první se v roce 1816 v St. Louis usadil Wolf Bloch ze Švihova. Pozměnil své příjmení na Block a stal se patriarchou rozvětveného rodu, který vlastnil několik prosperujících podniků. Jejich kapitál posloužil k založení pobočky B'nai B'rith.⁹ Další představitel rodu, Eleazer Block, vykonával ve městě vůbec první advokátní praxi. Také členové prominentní, původem pražské rodiny Taussigových se prosadili jako právníci, lékaři, obchodníci i lokální politici.¹⁰

Skutečný rozkvět farnosti sv. Jana Nepomuckého nastal roku 1865 s příchodem Josefa Hessouna (1830–1906), kněze původem z Českých Budějovic, jenž získal díky svým neutuchajícím aktivitám ve prospěch krajanů přízvisko „apoštol amerických Čechů“. Získal finance pro stavbu první české cihlové školy v Americe. Po dokončení v roce 1869 měla dvě patra a čtyři učebny, ale postupem času se několikrát rozrostla a zajišťovala vzdělání až pro 465 dětí. Původní dřevěný kostel pochopitelně přestával dostačovat potřebám farnosti. Nový zděný svatostánek v gotickém stylu s charakteristickou špičatou věží, bohatě zdobeným interiérem a 600 místy k sezení byl postaven na místě starého a vysvěcen 27. listopadu 1870. Náklady ve výši 30 000 dolarů dokázal Hessoun sehnat od katolických osad po celé zemi. Mladý kněz stál za vznikem řady duchovních

Kostel sv. Jana Nepomuckého dnes (foto: archiv autora)

8 Česko-slovanský podporující spolek vznikl 4. 3. 1854 v St. Louis s cílem poskytovat pojišťovací služby novým přistěhovalcům v Americe. Úvodní vklad dolar dvacet pět centů a měsíční poplatky ve výši padesáti centů zajišťovaly členům finanční podporu v případě nemoci, včetně vážných dětských onemocnění, úrazu, invalidity či smrti. Aktivity spolku se rozšířily i na oblast sociální (péče o sirotky, přestárlé) a kulturní (divadelní, hudební soubory). Počátkem 20. století měl spolek už přes 20 000 členů a lóže Č.S.P.S. fungovaly prakticky v každém městě s českou komunitou. Roku 1897 se kvůli rozporům navíc část členské základny odtrhla a založila vlastní organizaci, Západní česko-bratrskou jednotu (Z.Č.B.J.), která po skončení druhé světové války čítala přes 55 000 členů a vydávala měsíčník *Bratský věstník (Fraternal Herald)*. Blíže k historii SOMMER, June (ed.): *History of the Czechs in Missouri (1845–1904)*, s. 23–31.

9 B'nai B'rith (Synové smlouvy) je nejstarší mezinárodní židovská organizace, věnující se zejména humanitární a sociální činnosti, podpoře vědy a umění. Založena byla 13. října 1843 jako bratrský řád v New Yorku.

10 RECHCÍGL, Miloslav ml.: *Postavy naší Ameriky*. Pražská edice, Praha 2000, s. 265–267.

a dobročinných spolků, roku 1868 začal vydávat *Katolické noviny*, vyšlo však pouze jediné číslo. Mnohem úspěšněji skončil jeho druhý pokus, farní list *Hlas*, který se zařadil mezi nejdéle vycházející česká periodika v Americe.¹¹ V kostele měl neocenitelného pomocníka v Josefu Stanovském, jenž přes padesát let vykonával funkci varhaníka a vedl kostelní sbor.

Druhý katolický kostel, zasvěcený svatému Václavu (St. Wenceslaus), byl postaven na jaře 1895 na rohu Arsenal a Oregon Street, asi tři kilometry jihozápadně od sv. Jana Nepomuckého. Dne 27. května 1896 se St. Louis prohnalo silné tornádo, které za sebou zanechalo přes 12 000 poničených budov, 500 mrtvých a tisíce zraněných. Zkáza se nevyhnula ani kostelu. Vítr strhl věž i obvodové zdi a sv. Jan Nepomucký musel být vystavěn znovu takřka od základů.

NA KRÍDLECH SOKOLA

Do zámoří se brzy donesla zpráva o založení tělocvičné jednoty Sokol 16. února 1862 v Praze a o jejím významu pro povznesení českého národního ducha v nelehkých časech. O pouhé tři roky později byla v St. Louis ustavena vůbec první jednotka na americkém kontinentu a dala vzniknout dlouhé a slavné sokolské tradici, k níž se hlásily desítky tisíc lidí od Nové Anglie po Kalifornii.¹² Začátky byly více než skromné. Trojice zapálených vlastenců Jan Erben, Jaroslav Vostrovský a Karel Procházka svolala na 14. února 1865 schůzi do klubovny na 10. ulici. Budova vyrostla krátce předtím a poskytovala zázemí pro divadlo a taneční zábavy. Sešla se skupina pětadesáti krajanů, kteří slavnostně podepsali listiny o založení Sokola v St. Louis a rovnou

Kostel sv. Jana Nepomuckého poničený tornádem (foto: State Historical Society of Missouri)

stanovili 22. duben coby den prvního cvičení chlapců a mužů všeho věku, spojeného s kulturním programem.

Sláva se nakonec musela odložit z důvodu zavraždění prezidenta Abrahama Lincolna o pouhý týden dříve. Členská základna během pár týdnů překročila stovku, nicméně trvalo dvě desetiletí, než se organizace plně etablovala. Kvůli vnitřním rozepřím několikrát změnila název (Česká Omladina Sokol, Sokol Slovanská lípa, Sokol St. Louis), původní klubovna se ukázala jako nevyhovující pro cvičení z důvodu příliš nízkého stropu. Na čas si pronajímali prostor v Turner Halle od německých cvičenců, než byl roku 1889 ve spolupráci s Č.S.P.S. a dalšími deseti spolky položen základní kámen třípatrové České národní budovy (Bohemian

National Hall) na rohu Dolman Street a Allen Avenue.¹³ Sokolové doufali, že zde budou moci využívat velký sál s balkonem, ale ten nakonec sloužil pro schůze a společenská setkání a jim připadly opět nevyhovující přízemní místnosti.

Na jaře 1894 se podařilo vybrat dostatek financí, aby si mohli dlouhodobě pronajmout vlastní budovu jen pár bloků odtud. Ta se stala skutečným domovem, kde probíhala cvičení, minimálně jednou za dva měsíce divadelní představení nebo taneční zábavy. Nechyběla tu ani kuchyň, jídelna a výčep. Dne 27. května 1896 byla budova vážně poškozena tornádem, ale z finančních darů členů se jí podařilo rychle opravit. V roce 1902 přibyla jižněji od města další sokolská jednota s názvem Mount

11 Blíže o Hessounovi viz *Centennial of St. John Nepomuk Church, First Czech Catholic Church in America*. St. John Nepomuk, St. Louis 1954, s. 62–67.

12 Již o dva roky později spatřil světlo světa Sokol New York, následovalo Chicago (1868), Baltimore (1872), Cedar Rapids (1873), Detroit (1875), Omaha (1877) a Cleveland (1879). Při sčítání lidu roku 1908 existovalo 57 tělocvičných sokolských jednot v USA, vedle toho ještě odděleně vznikl Dělnický americký sokol (1892) a Katolický sokol (1893) s vlastní nezávislou strukturou a pobočkami. Blíže TOMANEK, Robert J.: *Czech Immigrants and the Sokol Movement*. Penfield Books, Iowa City, s. 42–44.

13 REINER, John: "The History of Sokol St. Louis". *Sokol St. Louis News*, 1968, Vol. 2, No. 3 (duben 1968), s. 7–8.

Pleasant. O dva roky později St. Louis hostilo celoamerický sokolský slet,¹⁴ který dělilo jen pár měsíců od světové výstavy a olympijských her, historicky prvních mimo Evropu. Sobota 6. srpna 1904 byla na světové výstavě vyhlášena českým dnem a krajané využili možnosti představit českou kulturu ve vlastním pavilonu tisícům návštěvníků výstavy.¹⁵

První světová válka mohutně aktivizovala sokolstvo, podobně jako jinde v Americe, k boji za samostatnou republiku a mnozí vstoupili do československých legií.¹⁶ Poválečná léta přinesla těžkosti. Jednak došlo přijetím imigrační legislativy k radikálnímu omezení přistěhovalectví, a tedy i potenciálních nových členů

platících příspěvky, vinou prohibice navíc Sokol ztratil nemalý příjem z prodeje alkoholických nápojů. Roku 1922 musela být sokolovna prodána a tělovýchovná jednota se nastěhovala zpět do České národní budovy, přičemž konečně mohla využívat prostorný sál ve druhém patře. Program aktivit byl stále častěji zpestrňován výlety do přírody a pikniky. Zanedlouho přední činitelé Sokola vytipovali a zakoupili farmu u osady Kimmswick, vzdálené asi dvacet mil od města. Jezdil tam vlak a místo se stalo snadno dosažitelnou odpočinkovou destinací pro celou komunitu. Vyrosl tam bazén, ubytovna, sady ovocných stromů i zeleninové záhonky.¹⁷

ČESKÝ KOPEČEK NA BŘEZÍCH MISSISSIPPI

V ulicích na Bohemian Hill postupně přibývaly další organizace, jež krajanům umožňovaly pravidelně se potkávat a zároveň udržovat kontakty se starou vlastí. V lednu 1859 vznikl spolek Slovanská lípa, jako historicky druhý v Americe (prvenství připadlo Detroitu), který si připsal značné zásluhy za propagaci české kultury. Měl vlastní knihovnu a jeho činoherní odbor Slavie nacvičoval obrozenecské hry ze slavných kapitol národní minulosti.¹⁸

Saintluisští Češi nezaostávali ani v publicistických aktivitách. Kdyby je v roce 1860 nebyl přesně o tři týdny předstihl František Kořízek se svým *Slowanem Amerikánským* v Racine ve Wisconsinu, mohli mít i historicky první české noviny v Americe. Jan Bolemil Erben, který v Čechách utekl z benediktinského kláštera a později se usadil na Středozápadě, se zasloužil o antiklerikální *Národní noviny*, vycházející od 21. ledna 1860 do 24. června 1861. Týdeník *Pozor* se objevoval mezi lety 1863–1867 péčí Karla Alise a Františka Peška. Již vzpomínaný *Hlas*, nejstarší katolický list v Americe, poprvé vyšel v lednu 1872, poslední číslo čtenáři dostali do rukou v dubnu 1950.¹⁹ Byť řada dalších pokusů o vydávání česky psaného časopisu zkrachovala třeba po jediném čísle, i neúspěchy v tomto ohledu značily vysokou úroveň národního uvědomění českých přistěhovalců, gramotnost, lásku k jazyku a četbě.²⁰

V již zmíněné České národní budově, postavené v roce 1871 na Allen

Pozvánka na český den během Světové výstavy v roce 1904 (repro: Archiv Sokol St. Louis)

14 Další celoamerický slet se zde konal v roce 1940. Mezi slavnostními řečníky se objevil i senátor za Missouri Harry S. Truman, budoucí americký prezident. *Amerikán – Národní kalendář*, roč. 64. August Geringer, Chicago 1941, s. 194.

15 Blíže *Amerikán – Národní kalendář*, roč. 27. August Geringer, Chicago 1904, s. 243–249.

16 Ke krajanům ze St. Louis, kteří bojovali na frontách viz HARRIS, NiNi: *Bohemian Hill. An American Story*. St. John Nepomuk Parish, St. Louis 2004, s. 58–62.

17 REINER, John: *The History of Sokol St. Louis*, s. 12.

18 HABENICHT, Jan: *Dějiny Čechův amerických*. Hlas, St. Louis 1904, s. 42–44.

19 Většina čísel *Hlasu* je k dispozici na mikrofilmech v Missouri State Historical Society v Columbiu.

20 Další relevantní tiskoviny, v abecedním pořadí: *Česká škola* (vycházející od roku 1965), *Česká žena* (1908), *Domácí lékař* (1870), *Katolický Sokol* (1916), *Občanské listy* (1871), *St. Louiské listy* (1892), *St. Louiské noviny* (1912), *St. Louiský věstník* (1932), *Věstník Jednoty Táboritů* (1909), *Vlastenec* (1901), *Zábavník* (1944).

Street, se po dalších několika dekád koncentroval krajanový život. Bohemian Hill v poslední fázi 19. století prosperoval. Krajané ve čtvrti charakteristických cihlových domků provozovali osmadvacet různých spolků a organizací a byli úspěšnými podnikateli. Martin Kačer vlastnil továrnu na výrobu lahví a zároveň byl autorem řady patentů – vynalezl například opakovací pušku. Vojtěch Sládek vedl největší slévárnu Globe Iron and Foundry Company, Josef Chmelíř zastával funkci ředitele podniku na okenní rámy a těsnění a zároveň patřil k nejštědřejším mecenášům národních kulturních podniků.²¹ Ačkoliv už nepřicházelo tolik nových přistěhovalců přímo z Čech, St. Louis lákalo někdejší zemědělece a majitele farem, které ztráta úrody vinou sucha nebo náletů kobylek vyhnala z venkova v Missouri i okolních státech. Sluší se rovněž uvést, že česká komunita zdaleka nebyla homogenní v názorech. Nejčastějším zdrojem kontroverzí a rozkolu zůstávala víra. Farníci sv. Jana Nepomuckého a čtenáři *Hlasu* útočili na obranu katolicismu proti volnomyšlenkářům a spolkům, v nichž se sdružovali, především Č.S.P.S, který byl nadále značným lákadlem díky nabídkám levného pojištění a dalším sociálním benefitům. Při sčítání obyvatel roku 1900 se k českému původu v St. Louis přihlásilo 5 500 lidí, v roce 1930 již 8 400. Ze statistického pohledu příznivě vyhlížející vývoj ve skutečnosti skrýval úpadek. Respondenti možná měli povědomí o zemi svých rodičů a prarodičů, ale „aktivní“ češství jim už vlastní nebylo. Ač se spolky přidružené k oběma katolickým kostelům na jedné a k Č.S.P.S. a Sokolu na druhé

straně snažily zapojovat a působit na příslušníky všech generací, mládež se toužila amerikanizovat, opouštěla staré zvyklosti a zapomínala češtinu, což vyvolávalo další napětí.²²

Během první světové války se místní továrny orientovaly na těžký průmysl, poté na spotřební zboží, včetně automobilů. Rozmach velkých nákupních středisek zákonitě způsobil krach malých živností, včetně desítek těch českých. Dne 6. ledna 1921 byl sice v St. Louis otevřen československý konzulát v čele s Bořivojem Prusíkem, profesionálním diplomatem vyslaným z Prahy, ale již 11. srpna téhož roku bylo opět rozhodnuto o jeho uzavření, z nepříliš jasných důvodů.²³ Snad očekávání a výsledky

Česká národní budova musela ustoupit výstavbě dálnice a developerskému projektu

neodpovídaly vynaloženým finančním nákladům. Československé ministerstvo zahraničí možná i prokázalo obdivuhodný odhad brzkého vývoje, protože Bohemian Hill, a tím i celé St. Louis v průběhu dvacátých let minulého století opustila většina české komunity. Omezení přistěhovalectví, poté velká hospodářská krize, druhá světová válka a stěhování na venkov vinou rostoucích životních nákladů způsobili nezvratitelné rozmělnění českého živlu ve městě. Třídy ve škole se slučovaly a rušily pro nedostatek dětí, časopis *Hlas* přestal v roce 1950 vycházet pro nezájem čtenářů. K farnosti sv. Jana Nepomuckého se v roce 1948 hlásilo 500 rodin, o pět let později už pouze 280. Česká národní budova, stejně

jako desítky okolních domů, musela ustoupit výstavbě dálnice a developerskému projektu. Trvalo několik let, než se v létě 1965 otevřelo American Czech Educational Center na adrese Lansdowne Avenue, kde se napříště soustředila většina krajanových podniků. Sokolové zde mohli využívat velkou tělocvičnu i s veškerým zázemím.²⁴

HISTORIE ČEKÁ NA SVÉ ODHALENÍ V ARCHIVECH

České St. Louis zaval čas a dnes zbývají pouhé fragmenty. Majestátní kostel sv. Jana Nepomuckého nadále vévodí kdysi ryze české čtvrti, také Sokol přežívá, avšak zoufale hledá, kam přemístit svůj bohatý archiv z budovy v havarijním stavu. Lokální archivy nicméně nabízejí široké možnosti dalšího výzkumu tématu a dosud nezužitkované prameny. Za všechny je možno zmínit sbírky v Missouri State Archives, Missouri History Museum, Library and Research Center a především State Historical Society of Missouri, kde se nachází rozsáhlý fond „Czechs in St. Louis 1929–1974“.

MARTIN NEKOLA (1982) vystudoval politologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, věnuje se především exilu po únoru 1948 a krajanům ve světě, je koordinátorem projektu The Czechoslovak Talks. K tématu vydal patnáct monografií, naposledy *Na cestě za svobodou. Češi v uprchlických táborech po únoru 1948* (Universum, Praha 2020) a *Český New York* (Universum, Praha 2021). Přednáší na amerických univerzitách.

21 Další jména podnikatelů, lékařů, umělců a jiných významných českých osobností města viz SOMMER, June (ed.): *History of the Czechs in Missouri (1845–1904)*, s. 52–55.
 22 Blíže k české komunitě ve městě po druhé světové válce například STASA, David M.: *A Comparative Study of the Detroit and St. Louis Sokols' Efforts to preserve Czech Culture since World War II*. Diplomová práce. St. Louis University, St. Louis 1975.
 23 OLŠA, Jaroslav jr.: *Czechoslovakia's Consulates in U.S. West, Southwest and Midwest (1920 to 1950)*. Generální konzulát ČR, Los Angeles 2022 (v tisku), s. 70–72.
 24 JONES, Pat: "What Ever Happened to Bohemian Hill?". In: *Gateway Heritage*, 1984, Vol. 5, No. 3. Missouri Historical Society, St. Louis 1984, s. 30–31.

StB – akce!

Státní bezpečnost jako/a hraný film

PETR KOPAL

Nepůjde zde o vyličení veškerých aspektů vytčeného přirovnání/vztahu, tím méně o úplné postižení četných složitostí a zákrut, které v letech 1948–1989 obnášela spolupráce mezi Státní bezpečností (StB) a Československým státním filmem, počínaje oficiálními ideologicko-propagandistickými aktivitami příslušných oddělení a pracovníků ministerstva vnitra na poli filmové či televizní tvorby (např. „číhošťský“ inscenovaný dokument *Běda tomu, skrze něhož přichází pohoršení* z roku 1950, nasazený do kin v rekordním počtu kopií)¹ a konče třeba druhou kariérou bývalých estébáků ve strukturách tuzemské kinematografie.² Smyslem tohoto textu nebude podat vyčerpávající přehled českých (československých) hraných filmů se státobezpečnostní tematikou, tedy s postavou/postavami pracovníka/pracovníků StB, nýbrž postihnout významné charakteristiky a trendy, které (pokud) se v dotyčných filmových reprezentacích vyskytují.

Oddíl o tematické tvorbě padesátých let začneme, zcela záměrně, od konce, totiž snímkem natočeným na sklonku do-tyčné dekády (dějově však situovaným do „vítězného“ roku 1948), nadto snímkem nikoli „státobezpečnostním“, ale „pohraničnickým“: *Král Šumavy* (režie Karel Kachyňa, 1959), patřící

k divácky nejúspěšnějším českým filmům, „trhákům“ (s popularitou, „kul-tem“ titulu přitom úzce souvisí jeho „nejdůležitější“ funkce, spočívající zejména v dlouhodobém de-formování historické paměti), byl připravován v době, kdy československá kinematografie vstřebávala protichůdné změny v kulturní politice KSČ, jež byly

Expres z Norimberka (režie Vladimír Čech, 1953): v hlavní roli – poprvé – StB (repro: archiv autora)

iniciovány jednak chruščovovským „táním“, a jednak opětovným utaze-ním šroubů na sklonku padesátých let. Po kritickém banskobystrickém festivalu československého filmu v únoru 1959 začal být *Král Šumavy* urychleně realizován jako prototyp „ideálního filmu“ v éře „dovršení kulturní revoluce“, jako snímek vskutku

1 K „dokumentu“ *Běda tomu, skrze něhož přichází pohoršení* viz KALOUS, Jan: *Instruktažní skupina StB v lednu a únoru 1950. Zákulisí pří-padu Čihošť*. ÚDV, Praha 2001. Srov. BLAŽEK, Petr: „Při natáčení filmů o procesech je třeba opatrnosti“. Příprava, natáčení a uložení filmového záznamu soudního procesu „Milada Horáková a spol.“. In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny 2. Adolf Hitler a ti druzí - filmové obrazy zla*. Casablanca - ÚSTR, Praha 2009, s. 204 a 207–208. Dále též JAROŠ, Jan - KOPAL, Petr: *Neobyčejná léta - obyčejná propa-ganda. Inscenovaný dokument ve službách komunistické ideologie. Paměť a dějiny*, 2012, roč. 6, č. 1, s. 89–90. Pracovníci MV a StB se

propagandistický, tedy divácky atraktivní.³ Přes všeobecně kladné, ba nadšené přijetí se pak nicméně vyskytla zásadní výtka, formulovaná Jiřím Hrbasem, šéfredaktorem časopisu *Film a doba*, v nejobsáhlejší recenzi. S filmem to prý neklaplo zase tak zcela (totálně); tvůrci totiž selhali „po ideologické linii“, když se spokojili s odhalením a dopadením takzvaného Krále Šumavy, aniž by už objasnili motivy padouchovy (Palečkovy) protistátní činnosti.⁴

Vzápětí, na přelomu padesátých a šedesátých let, vznikl soubor („klastř“) filmových špionážních dram, jež se koncentrovala na postavy nepřátelských agentů: *Smyk* (režie Zbyněk Brynych, 1960), *Páté oddělení* (režie Jindřich Polák, 1960) a *Kohout plaší smrt* (režie Vladimír Čech, 1961). Poslední snímek má sice kladného hlavního hrdinu, příslušníka StB (Julius Pántik), je zde však výrazná dvojice diverzantů, navíc v netypickém obsazení (Karel Höger a Josef Bek, kteří hráli duo vyšetřovatelů v Čechových kriminálkách o alibi /1959–1965/). Zejména *Smyk* jako by se snažil splatit zmíněný ideologický, propagandistický „dluh“ *Krále Šumavy*. Jedná se totiž o rozsáhlý a důkladný obraz nepřítel, emi-

granta-agenta Františka Krále alias Franze Königa, o představení jeho motivů pro emigraci, pro vstup do služeb západní výzvědné centrály atd., o psychologické (a expresionistické) vykreslení člověka, jenž zradil svou

Na přelomu padesátých a šedesátých let vznikl soubor filmových špionážních dram

zemi i své nejbližší, aby si posléze – během pražské „mission impossible“ – začal stále zřetelněji uvědomovat vlastní ubohost, osamělost a vykořeněnost. Tvůrci chtěli dodat agenta antihrdinu, kterého emigrace symbolicky i doslova připravila o tvář (po plastické operaci), totálně deformovala. Teprve v samotném závěru – poté, co neúspěšný a prchající špion zahyne při autonehodě – se zjeví policejní „deus ex machina“. Divák si konečně oddychne, neboť se mu dostane ujištění, že (super)padouch byl celou dobu pod bdělým dohledem Státní bezpečnosti. Film *Smyk* byl do značné míry záležitostí herce Jiřího Valy (představitele strážmistra Karla Zemana v *Králi Šumavy*), který nejen ztvárnil hlavní roli, ale byl také spoluautorem námětu. Královu ženu Marii

hrála Jiřina Švorcová (alias Marie Rysová, Zemanova milenka v *Králi Šumavy*).

Páté oddělení pak líčí příběh agenta Rudolfa Karlíka (Jiří Vršála), počínaje sugestivním obrazem překonávání drátů na hranici – ačkoli protentokrát jde pouze o věrnou maketu ve výcvikovém středisku v Západním Německu. Karlík je profesionál, vyškolený pro boj se zbraní i bez ní, dlouho uniká komunistickému bezpečnostnímu aparátu, ale nakonec je dopaden. Tyto špionážní filmy ovšem zároveň křísily staronový problém vyplývající z modelové situace, z (hrdinského, mučednického) archetypu: jednotlivec osaměle vzdorující systému, jímž je pronásledován, nemilosrdně štván, vzbuzuje automaticky soucit (ne-li obdiv), získává diváky na svou stranu.⁵ (Principiálně podobný problém vyvstal už na počátku padesátých let v rámci úvah o propagandistickém využití filmových záznamů politických procesů.)⁶ Dodejme, že ve druhé polovině šedesátých let, v éře nové vlny, se nejrůznější (i historické) filmové variace na schéma „jedinec v soukolí moci“ a kolektivní ideologie stanou naopak žádoucími, doslova módními (aktuálními) právě pro svůj kritický a protitotalitní náboj.

i později (za normalizace) aktivně podíleli na vytváření audiovizuální „státobezpečnostní propagandy“. Model, variováný při produkci příslušných pořadů, vypadal následovně: filmový/televizní tvůrce a příslušník StB, tedy autor a odborný poradce, autor a spoluautor, autor a objednavatel, agent a jeho řídicí důstojník. Propagandistickými pracovníky StB (s literárními ambicemi) byli Zdeněk Lavička, Vladimír Fiala, Ladislav Vandůrek a další.

- 2 Kamil Pixa (1923–2008) zaujal v rámci čs. kinematografie jednu z předních pozic, post ředitele Krátkého filmu (1969–1985). Kromě toho byl mnohonásobným scenáristou (a odborným poradcem). Za normalizace se u filmu, hlavně jako scenárista, uplatnil Ivan Gariš, vlastním jménem Antonín Prchal (1923–1996), v první polovině 50. let velitel StB, první náměstek ministra vnitra (1962 zatčen, 1963 odsouzen na 6 let, 1964 však propuštěn). Viz CAJTHAML, Petr: Antonín Prchal. In: KALOUS, Jan a kol.: *Biografický slovník představitelů ministerstva vnitra v letech 1948–1989. Ministři a jejich náměstci*. ÚSTR, Praha 2009, s. 151–153. Též KALOUS, Jan: Jablko, které nepadlo daleko od stromu. Příslušník Státní bezpečnosti JUDr. Antonín Prchal mladší. *Paměť a dějiny*, 2015, roč. 9, č. 1, s. 73–77; BEDNAŘÍK, Petr: Jak se z důstojníků StB stali umělci. *Literární noviny*, 2013, roč. 24, č. 39 (26. 9. 2013), s. 22–23.
- 3 KOPAL, Petr a kol.: *Král Šumavy: komunistický thriller*. Academia – ÚSTR – Casablanca, Praha 2019. Banskobystrickým festivalem byl uveden „do života“ konzervativní kurz ohlášený XI. sjezdem KSČ v červnu 1958. Aktuální „ideově umělecká linie“ účtovala s „revizionismem“ a „liberalismem“, s epizodou „tání“. K XI. sjezdu KSČ a následnému útoku stranického vedení proti filmařům na I. festivalu čs. filmu v Banské Bystrici viz KLIMEŠ, Ivan: Filmaři a komunistická moc v Československu. *Vzrušený rok 1959. Iluminace*, 2004, roč. 16, č. 4, s. 129–138.
- 4 HRBAS, Jiří: Nový Kachyňův film. *Film a doba*, 1960, roč. 6, č. 2, s. 132.
- 5 Na kontraproduktivní účinek takových filmů upozornil BOČEK, Jaroslav: Detektivka aneb chvála rozumu. *Film a doba*, 1966, roč. 12, č. 1, s. 33–36.
- 6 BLAŽEK, Petr: „Při natáčení filmů o procesech je třeba opatrnosti“, s. 201–213.

Expres z Norimberka (režie Vladimír Čech, 1953): Mladý pracovník StB Mareš (Ladislav Chudík), velící operaci ve vlaku. A „otcovský“ plk. StB Prokop (Gustav Nezval): „Lidé, kteří mají dost síly doznat včas své chyby, nejsou našimi nepřáteli.“ (repro: *Expres z Norimberka*, záznam televizního vysílání)

Na rozdíl od *Krále Šumavy*, definovaného (nebezpečným, zvláštním) liminálním časoprostorem státní hranice roku 1948, je hlavním dějištěm *Smyku* i *Pátého oddělení* československé vnitrozemí, převážně Praha, v „reálném čase“ přelomu padesátých a šedesátých let. Oba filmy se tedy odehrávají v kulisách „šťastného mírového života“ socialistické společnosti, jenže zároveň i v časech studené války. „Dnes už tu nejsou [nacisté ani kapitalisté], ale posílají k nám Karlíky.“ Nezbytná je zkrátka bdělost a ostrážitost. V první řadě bezpečnostního aparátu, samozřejmě. Zatímco *Smyk* se, jak víme, točí kolem postavy Krále/Königa, *Páté oddělení* zaujímá dvojitý pohled, a to jak na elitního západního agenta Karlíka, tak na výkonné pracovníky Státní bezpečnosti, nepostrádající přitom „lidskou tvář“: kapitán StB Václav Mrázek (Jaroslav Rozsival), k nepříteli nesmlouvavý, motivovaný válečnou zkušeností, je k chybujičímu našinci „otcovský“, zatímco poručík StB Karel Jonáš (Jaroslav Mareš) je prostě „mladý a neklidný“. Nemalá pozornost je věnována představení špičkové techniky, s níž kontrarozvědka pracuje, zde hlavně při lokalizaci ilegální vysílačky. Karlík spřádá a prověřuje „v Praze síť svých spolupracovníků. Pro vysílání zpráv do zahraničí se snaží získat bývalého přítele Šimka, který pracoval na vojně jako radista. Inženýr Jan Šimek, který žije a pracuje v Ústí nad Labem, právě odvezl manželku do porodnice. Karlíkova návštěva ho zaskočí a spolupráci s ním odmítne. Kdysi však finančně pomohl Karlíkovi k emigraci a ten

toho nyní využije k vydírání. Šimek změnil dávno své názory, ale teď je donucen odvyšlat Karlíkovy zprávy.“⁷ Nicméně ví, co musí udělat, takže netrvá dlouho – fáze rozhodování, sbírání odvahy se kryje s čekáním na potomka, s manželčíným komplikovaným porodem, ale pak je najednou všechno jasné a prosté (jako Šimkova odpověď napjatým kolegům poté, co

dotelefonoval s nemocnicí: „Žena je v pořádku... a mám kluka.“) – a ohlásí špionáž, plnou verzi události (včetně toho, co po Karlíkově návratu následovalo, k čemu se nechal donutit), pracovníkům StB. Také díky jeho další aktivní pomoci nakonec soudruzi z „5. oddělení“ MV zajistí celou výzvědnou síť. Karlík, až dosud vždy úspěšný a nepolapitelný,

7 Český hraný film 3. 1945–1960. NFA, Praha 2001, s. 215.

Krise identity jako příčina i následek emigrace. Zrod a konec agenta Franze Königa (Jiří Vala) ve filmu *Smyk* (režie Zbyněk Brynych, 1960). Nouze, do které v kapitalistické cizině zabředl, naučila Krále tvrdosti. A také ho přivedla do služeb výzvědné centrály. Z emigranta se stává agent. Po plastické operaci obličeje je vyslán do Prahy. Nevrací se Král, ale König, šašek (cirkusový klaun) i kat. Vrah. (repro: YouTube)

uvázne v nastražené pasti. Postavu Ing. Šimka, kdysi (kolem roku 1948) tápajícího, ale dnes již plně uvědomělého, oddaného novému režimu, ztvárnil Radovan Lukavský (v *Králi Šumavy* velitel – vrchní strážmistr SNB Kot). Šimek zosobňuje hlavní morální poselství filmu: nestačí být poctivým a slušným člověkem, je třeba se zapojit, spolupracovat, podílet se na tom, co je „věcí nás všech“.

Karlíkova síť shromažďuje strategické informace o československém vývozu na Střední východ. Hlavním informátorem má být někdo z vedení příslušného podniku. Ing. Hůrka, kterého StB od určité doby podezřívá, však oním zaprodancem nakonec

není – přesto (nebo možná právě proto), že ho hraje Miloslav Holub (v *Králi Šumavy* představitel Palečka).

König, ústřední postava prvního filmu, se v Praze věnuje obvyklým špiónským činnostem (pase po mikrofilmech, obnovuje síť spolupracovníků, ohání se pistolí s tlumičem apod.), oficiálně je zde na turné s cirkusem Welt, kde vystupuje jako klaun (s akrobatickým číslem plným salt a přemetů). Když jednou během představení tančí se svou partnerkou Luisou (Jiřina Jirásková), vybaví se mu, jak se ještě za války seznámil s Marií. Vyprávěl jí tenkrát s obrovským zaujetím, jež ji okouzlo, jaká úžasná budoucnost nastane,

až válka skončí. Jenže poúnorový vývoj neměl pak expertovi na cizí jazyky mnoho co nabídnout. Takto si svou budoucnost nepředstavoval. Nakonec se rozhodl pro emigraci; opustil rodiče, bratra Václava (Ivo Pulec), Marii a malého synka. Nyní jsou Marie a Václav v cirkusovém hledišti. S chlapcem, který je tu s nimi, naváže König oční kontakt. „*Před [...] Luisou tají svou minulost, nakonec se však neovládne a vyhledá postupně členy své rodiny. Marie se mezitím provdala za [...] Václava a synkovi řekla, že jeho otec zemřel. Matka (ztvárněná Jarmilou Kurandovou – pozn. autora) nemůže Františkovi odpustit jeho čin, a tak je přijetí celé rodiny chladné*

8 Tamtéž, s. 293.

Smykem do hlubin agentovy duše: Nešťastné setkání. Těžká rána pro západního špiona. Marie Králová (Jiřina Švorcová) se mezitím provdala za jeho bratra Václava, poctivého dělníka... Teprve v samotném závěru filmu se zjevjí policejní „deus ex machina“ – bezejmenný pracovník StB (Jaroslav Moučka). (repro: YouTube)

a odmítavé.⁹ Marie svému bývalému muži doporučí, aby se šel přihlásit úřadům. Není však jasné, jestli je vzápětí neinformuje – o náhle se objevivším emigrantovi – někdo z rodiny, pokud tak už neučinil. (Totéž téma hraje svou roli v *Králi Šumavy*, kde je emigrantem-agentem manžel Marie Rysové.)

Co zbývá? Vražda „muže ve vlaku“ (Jan Pohan). Úprk ze země v ukradeném voze. Film *Smyk* rámuje dvě autonehody; tu první odnesl antihrdina „jen“ spáleným obličejem, tou druhou se Králův/Königův příběh uzavírá definitivně. Krátký epitaf pronese bezejmenný pracovník StB (Jaroslav Moučka): „*Franz König... To byl vrah.*“ Do vysílačky ještě nadiktuje jména Königových pražských spolupracovníků: „*Zatkněte...*“

„Politický a aktuální“ *Smyk* byl nemálo ambiciózním (i nákladným) projektem.⁹ Těžko říci, co se v případě tohoto socialistického „noiru“ vlastně zvrtilo. Snad režisér s kameramanem poněkud přehnali snahu o efektní pojetí, působící (místy) artistně, anebo autoři námětu a scénáře, kromě Brynychy a Valy ještě Pavel Kohout,

nenapsali dost dobrou (přesvědčivou, napínavou) propagandu. *Smyk* zaznamenal celkovou návštěvnost 1,7 milionu diváků (*Páté oddělení* dosáhlo téměř 2 milionů).¹⁰ „Čtyřmilionovému“ *Králi Šumavy* se tedy ani nepřiblížil. Na druhou stranu, ve své době vlastně neúspěšný nebyl – i když návštěvnost asi úplně neodpovídala ambicím tvůrců tehdy nejdražšího ti-

tulu.¹¹ Propadl, zapadl, teprve z dlouhodobého hlediska. V současnosti se jedná o neznámý, zapomenutý film.

Tímto špionážním „klastrem“ – dalo by se patrně hovořit o „klastru“ *Krále Šumavy*, potažmo „vzrušeného“, přelomového roku 1959¹² – zároveň vyvrcholily snahy o resuscitaci dobrodružného žánru, které lze v československé kinematografii sledovat

9 Jednalo se také o film širokoúhlý a stereofonní (s prostorovým zvukem).

10 BŘEZINA, Václav: *Lexikon českého filmu. 2000 filmů 1930–1997*. Cinema, Praha 1997, s. 293 a 378. Žebříček filmů za rok 1960 (tj. vyrobených v tomto roce) podle celkové návštěvnosti: 1. *Práče* (režie Karel Kachyňa, 2,3 milionu diváků), 2. *Vyšší princip* (režie Jiří Krejčík), 3. *Páté oddělení*, 4. *U nás v Mechově* (režie Vladimír Sís).

11 Viz HAVELKA, Jiří: *Čs. filmové hospodářství 1956–1960*. ČFÚ, Praha 1973, s. 209. Srov. TÝŽ: *Čs. filmové hospodářství 1961–1965*. ČFÚ, Praha 1975, s. 284. Dále TÝŽ: *Čs. filmové hospodářství 1966–1970*. ČFÚ, Praha 1976, s. 294.

12 KLIMEŠ, Ivan: *Filmaři a komunistická moc v Československu. Vzrušený rok 1959*, s. 129–138. Americký historik Robert A. Rosenstone přišel s tezí, že (primárně) historické filmy vznikají často podle určitého vzoru, v charakteristických (tematických, žánrových či autorských) shlucích neboli „klastrech“ (clusters). Tyto filmy „mají tendenci objevovat se v klastrech dvojího druhu: buď jako několik děl jednoho režiséra, [...] nebo jako několik filmů v jediné zemi během krátkého časového úseku“. Svou roli zde jistě hrají „finanční a obchodní aspekty“. „Klastery“ se však také objevují v momentech, „kdy národy procházejí nějakým druhem kulturního nebo politického napětí, změny či otřesu“. ROSENSTONE, Robert A.: *History on Film / Film on History*. Pearson Education, Harlow 2006, s. 162. Překlad z angličtiny autor.

asi od roku 1953 – nepochybně též nemálo „vzrušeného“.¹³

SE ZLODUCHY BOJUJÍ PRACUJÍCÍ

Již od roku 1948 sice registrujeme řadu snímků s imperialistickými agenty čili diverzanty (záškodníky), kteří vytrvale narušují budovatelské úsilí v průmyslové výrobě i při kolektivizaci venkova, proti zmíněným zloduchům však zasahují v prvé řadě sami pracující,¹⁴ osvědčující tak svou ostražitost. Zásadní změna se dostavuje v dobrodružném dramatu *Expres z Norimberka* (režie Vladimír Čech, 1953), kde plány západních agentů (na destrukci přehrady) zhatí výhradně pracovníci StB. Další dobrodružný snímek *Severní přístav* (režie Milan Makovec, 1954) má tři hlavní nositele děje: vedle příslušníků StB a celé sítě záškodníků je tu ještě poněkud nevyhraněný (a tím i podezřelý) pracovní kolektiv na ředitelství Severního přístavu. Děj filmu *Větrná hora* (režie Jiří Sequens, 1955) se odehrává poblíž západní státní hranice, kde se na koních prohánějí a pořádek střeží easternoví „šerifové“ – příslušníci Pohraniční stráže. Zároveň se vlastně nejedná

o film „pohraničnický“, ale „hraničářský“. Místo obtížné služby pohraničnicků akcentuje totiž poměry a život v blízkosti státní hranice a hlavní pozornost obrací dovnitř značně různorodého (a nemálo podezřelého) kolektivu brigádníků. Uvedenou trojici titulů, jakož i Kachyňovými „pohraničnickými“ snímky *Dnes večer všechno skončí* (spolu s Vojtěchem Jasným, 1954) a *Ztracená stopa* (1955) se tedy víceméně proměňuje do standardní pojetí „záškodnických“ filmů, způsob jejich vyprávění, a zároveň se otevírá i nová oblast při hledání „opravdového hrdiny“, „skutečného hrdiny našeho dneška“. Touto oblastí se stávají bezpečnostní a ozbrojené složky. Společným jmenovatelem je přitom avizovaná resuscitace či rehabilitace („buržoazním filmem zprofanovaného“) dobrodružného žánru. V socialistické kinematografii měl dotýčný žánr samozřejmě posloužit jako atraktivní háv ideově (ideologicky) „správných“ obsahů, přičemž za bezprostřední vzor sloužily dva sovětské snímky režirované Konstantinem Judinem: *Muži v sedle* (Smelyje ljudi) z roku 1950 (československá premiéra 1951) a *Na daleké hlídce* (Zastava v gorach) z roku 1953 (československá premiéra 1954).¹⁵

„Také v naší kinematografii se objevily první pokusy o nový typ dobrodružného žánru. Jedním z prvních pionýrů byl režisér Vladimír Čech, který si dokonce k svému filmu *Expres z Norimberka* napsal pohotově sám námět i scénář. Dobrodružný žánr v socialistickém filmu má velké možnosti, neboť v žádném jiném žánru nelze tak zajímavě, organicky, logicky vylíčit odvahu, statečnost, ctížádostivost a hrdinství našich současných lidí, pracujících v orgánech národní bezpečnosti, ve vojenských hraničních útvech a podobně.“¹⁶

V *Expresu z Norimberka*, jenž pracuje s odkazy na skutečné případy (Čihošť a bratři Mašínové), (doslova) jedou dva příslušníci StB: „lehkovážný“ Klíma (Josef Bek) a „seriózní“ Mareš (Ladislav Chudík). Velitelem je Mareš, který bude ovšem také protagonistou (dosti neobratně natočené) akční scény v samotném závěru, zatímco Klíma se soustředí spíše na verbování nových spolupracovníků. Ve vlaku cestují rovněž dva nepřátelští agenti, Radimský (Bohuš Záhorský) a „Mašín“ Řehoř (Svatopluk Beneš). V paralelní pražské dějové linii kontaktuje emigrant-agent Nowak (Miroslav Homola) taxikáře Dvořáka (Ladislav Boháč), aby ho vydíráním

13 PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (eds.): *Osm let po válce. Rok 1953 v Československu*. ÚSTR – Jihočeské muzeum, Praha – České Budějovice 2014. K zavádění kategorie dobrodružného filmu do dramaturgického plánu Filmového studia Barrandov od roku 1953 viz SZCZEPANIK, Petr: *Továrna Barrandov. Svět filmařů a politická moc 1945–1970*. NFA, Praha 2016, s. 308–310. Též SZCZEPANIKOVÁ, Zuzana: *Hledání nové detektivky pro socialistický film. (Znovu)ustavení detektivního žánru v období 1948–1954*. Diplomová práce. Ústav filmu a audiovizuální kultury FF MU, Brno 2020 – viz <https://is.muni.cz/th/ueyb8/> (citováno k 3. 9. 2022).

14 Dělníci jsou protagonisty i obránci budovatelského procesu např. ve filmech *Případ Z-8* (režie Miroslav Cikán, 1948), *Veliká příležitost* (režie K. M. Walló, 1949) nebo *DS-70 nevyjždí* (režie Vladimír Slavinský, 1949). V *Konci strašidel* (režie Jan Matějovský – Jiří Slavíček, 1952–1953) si na západní „strašidla“ (loupící v místní sklárně plány na „ocelové sklo“) posvítí pionýři. V pozdější *Zpívající pudřence* (režie Milan Vošmik, 1959) vyzraje na záškodníky parta dětí, nakonec ovšem s pomocí „muže v šedém“, příslušníka StB (Martin Růžek).

15 HRBAS, Jiří: Hovory o dobrodružném žánru ve filmu. *Kino*, 1954, roč. 9, č. 10, s. 150–151. Dále TÝŽ: *Expres z Norimberka. Kino*, 1954, roč. 9, č. 14, s. 222; ŽELEZNÝ, Oldřich: Několik poznámek k filmu Severní přístav. *Kino*, 1954, roč. 9, č. 14, s. 223; PLACHETKA, Jiří: „Větrná hora“. *Rudé právo*, 3. 2. 1956, s. 3; KLIMENT, Jan: *Větrná hora. Kino*, 1956, roč. 11, č. 6, s. 94; lj – pk: *Muži v sedle. Filmový přehled*, 1951, roč. 2, č. 8, nestránkováno; n: *Na daleké hlídce. Filmový přehled*, 1954, roč. 5, č. 7, nestránkováno. *Muži v sedle* jsou zde označeni za „první sovětský film vyložený dobrodružný“. V čs. kinematografii by možná táž nálepka mohla připadnout *Akci B* (režie Josef Mach, 1951): „První náš film s mírovou tematikou líčí hrdinný boj příslušníků čs. armády a SNB s banderovskými vrahy...“ Film/boj se odehrává na Slovensku. V úvodu je však zlikvidována „banderovská špiónážní síť“, a to „díky bdělosti SNB a STB“; ústředna oné sítě je objevena na jedné pražské katolické faře. Viz mč: Akce B. *Filmový přehled*, 1952, roč. 3, č. 7, nestránkováno. Podobně film *Únos* (režie Ján Kadár – Elmar Klos, 1952) začíná prohlídkou na farním úřadě, kde muži v civilu nacházejí tajnou vyslačku.

16 HRBAS, Jiří: *Expres z Norimberka*, s. 222. Vladimír Čech však nenapsal námět sám; jako druhý autor námětu a také jako odborný poradce je v titulcích uveden Kamil Pixa.

přiměl ke spolupráci. „Právě Dvořák ho totiž ubytoval, když byl před svou emigrací hledán policií. Po dlouhé rozvaze se však taxikář rozhodne vše nahlásit. Policisté se samozřejmě zajímají o to, jak se s Nowakem seznámil, a Dvořákovi nezbývá než se přiznat ke svému pochybení. Nato uzná, že chyboval, ale uvědomil si to až pozdě, a v tu chvíli se divákovi ústy plukovníka StB [Prokopa] (Gustav Nezval) předá jedno z nejzávažnějších poselství filmu: „Pozdě? Já zas myslím, že lidé, kteří mají dost síly doznat včas své chyby, nejsou našimi nepřáteli.“ Nestydatost Čechova snímku tak v tomto bodě dosahuje svého vrcholu, když recipientovi podouvá lživou správnost oznamování ideologicky závadných prohřešků lidí z jeho okolí a též prohřešků vlastních.¹⁷ Týž dějový (ideový) motiv se vrátí, jak víme, v *Pátém oddělení*. Akt odpuštění/rozhřešení – pracovník StB je vůči účinně litujícímu (aktivně spolupracujícímu) „hříšníkov“ nanejvýš milostivý – se dočká recyklace ještě v normalizační kinematografii.

Filmy *Expres z Norimberka* a *Severní přístav* si od recenzentů vysloužily

nemálo výhrad: dvojici dobrodružných („státobezpečnostních“) snímků prý sice nechyběla „idea“ čili „ideovost“, ale tím se nedalo zakrýt nedostatečné respektování žánrových zákonitostí, tedy předně logiky, věrohodnosti, v jednání (motivech) postav. První film navíc asi nevznikal vůbec snadno, počínaje scénářem a konče novým sestřiháním výsledného tvaru (ten se tak dokonce dostal na hranici dlouhometrážní stopáže: 63 minut). Kritici, kteří ovšem zřejmě sami neměli o podobě „nového dobrodružného žánru“ zcela jasnou představu, tak psali o „dobrém pokusu“ či „záslužném pokusu“, chválili tvůrce za „jejich odvahu v uchopení látky žánru až dosud problematického“ a věřili, „že dobrodružný žánr zůstane trvale ve výrobním plánu naší kinematografie, neboť je nejen hledaný našimi diváky, ale je také politicky i umělecky velmi potřebný a doplňuje pestrou paletu našeho tematického plánu“.¹⁸

„Radost z dobrého [dobrodružného] filmu“ zavládla pak až u *Krále Šumavy*,¹⁹ jenž ovšem (jak jsme uvedli) nepatří do „státobezpečnostního“

Akce v Karlových Varech aneb *Transit Carlsbad* (režie Zbyněk Brynych, 1966): Ze záhadné paní Elizabeth (Valentina Thielová) se vyklubalo eso komunistické čs. rozvědky – agent 006 (repro: YouTube)

tematického oddílu. V této složce se nejlepšího přijetí, jak od diváků, tak od filmové kritiky, dostalo (výše zmíněnému) *Pátému oddělení*.

EXPERIMENTY JANA PROCHÁZKY

Leckomu se patrně vybaví filmy vzešlé z kongeniálního tandemu Jan Procházka – Karel Kachyňa: *Ať žije republika* (1965), *Kočár do Vídně* (1966), *Noc nevěsty* (1967) a *Ucho* (1970, premiéra 1990). V šedesátých letech se však Procházka podílel – opět jako autor námětu a scénáře – také na „státobezpečnostní“ filmové řadě. Průsečíkem a koncem obou řad je „trezorový film“ *Ucho*, skvělý a dnes už i mezinárodně proslulý psychologicko-politický thriller. Zbývající tituly z oné druhé řady jsou zajímavé především jako

17 CYROŇ, Milan: *Expres z Norimberka: vlak jako prostor pro ideologickou osvětu*, 17. 11. 2012 – viz <http://25fps.cz/2012/expres-z-norimberka/> (citováno k 3. 9. 2022).

18 HRBAS, Jiří: *Expres z Norimberka*, s. 222. Též ŽELEZNÝ, Oldřich: *Několik poznámek k filmu Severní přístav*, s. 223.

žánrové experimenty či kuriozity. Ač (poněkud chudá) dobová terminologie dávala k dispozici nálepky „špionážní“ či „dobrodružný“, *Anděl blažené smrti* (režie Štěpán Skalský, 1965) by se dal asi nejvýstižněji označit za kontrašpionážní dokudrama, zatímco *Transit Carlsbad* (režie Zbyněk Brynych, 1966) by mohl být nejspíše nazván (umírněnou) feministickou variací na bondovku, českou obdobou míněnou vážně (!) – a snad i proto (vážně) nepovedenou.

Skalského film usiluje „o co nejpřehodnější, autentický charakter“, chce tajnou službu „vidět střízlivě, věcně, bez romantiky. Bez nezbytných ‚hrdinů‘, kteří jsou vševědoucí a vševidoucí.“ Líčí každodennost pracovníků StB jako neúnavných profesionálů – a kuřáků (zahalených do cigaretového dýmu během samých porad a sledovaček). Filmové prostředky k navození či posílení oné autenticity/profesionality: použití „zcela zvláštní snímací techniky blízké dokumentaristické metodě, méně známých nebo ve filmu dosud neznámých herců, především z mimopražských divadel. Asi z 80 % byl film natočen v autentickém prostředí Brna a jeho okolí, kde se jeho děj skutečně odehrává.“²⁰

Transit Carlsbad: Tajemná paní Elizabeth (Valentina Thielová), jinak ovšem elitní agentka „naší Bezpečnosti“, má zhatit operaci řady cizích tajných agentů v Karlových Varech.

K tomu poznámka: tvůrci si dali (zřejmě nemalou) práci s tím, aby se ve filmu kromě agentů objevilo i větší množství zahraničních vozů – sama paní Elizabeth nepřijela ve škodovce, ale ve sportovním „žihadle“ značky Porsche –, takže dobovému divákovi zároveň zprostředkovali nevidaný autosalon. „Režisér Brynych se *Transitem Carlsbad* vrací tematicky více než pět let zpátky – [...] k svému úspěšnému špionážnímu filmu *Smyk*. Vědomě říkáme tematicky, nikoliv žánrově. Protože *Smyk* byl filmem vysoce politickým, zatímco *Transit Carlsbad* řadíme k čistě oddychovým žánrům. Navazuje totiž zcela vědomě na sérii mimořádně úspěšných západních dobrodružných filmů, jejichž hrdinou je tajný agent 007 [...]“ Procházka s Brynychem „dodali obdobnou postavu – ovšem z našeho světa – postavu tajné agentky, známé pod krycím jménem ‚šestka‘“.²¹

Anotace dobového *Filmového přehledu* ovšem pomíjí fakt, že snímek je postaven spíše na dialozích – které jsou navíc vedeny v cizích jazycích (ve francouzštině, angličtině, němčině) a opatřeny českými titulky – než na jakékoli (a tím méně napínavé) akci. Kdyby si alespoň kamera více všímala onoho pestrého vozového parku...

TAKOVÍ NORMÁLNÍ ESTÉBÁCI

Normalizačními filmovými a televizními obrazy našich „čekistů“, respek-

tive příslušníků SNB, se zabývali Petr A. Bílek a Martin Ciel.²² Oba autoři poukázali na některá specifika těchto reprezentací. Jako by v normalizační kriminálce přestávalo záležet na přesné kvalifikaci zločinů/přečinů, neboť jejich četnost „a různorodost [...] na jedné straně kauzálního řetězce příčiny a následku je vyvažována homogenizovaným, sjednoceným dopadem. Jinak řečeno: Cokoli protizákonného by se odehrálo, důsledkem by vždy bylo ohrožení samotných principů společenského řádu.“²³ Poněkud se stírá hranice mezi sférou kriminální a státobezpečnostní, což se pak ještě zřetelněji projevuje v případech nových (a společensky zvláště nebezpečných) protizákonných činností, k nimž se nyní přidává obchod s drogami, jejich pašování do Československa, organizované ze Západu. A snad i proto si nejsme zcela jisti, jestli například ve snímku *Mravenci nesou smrt* (režie Zbyněk Brynych, 1985), dějově situovaném (opět) do Karlových Varů, zasahují proti prodejcům drog kriminalisté, nebo pracovníci kontrarozvědky.²⁴ Každopádně, tito kladní hrdinové, v jejichž čele stojí „jakožto dirigent dobrého orchestru“ podplukovník Kořán (Josef Vinklář), odpovídají další podstatné charakteristice filmových příslušníků SNB (StB), totiž „týmovosti“.²⁵

Jak říká hlavní hrdina snímku *Druhý tah pšecem* (režie Vít Olmer,

19 FIALA, M[iloš]: Radost z dobrého filmu. *Rudé právo*, 17. 12. 1959, s. 3.

20 BK: *Anděl blažené smrti*. *Filmový přehled*, 1966, roč. 17, č. 6, nestránkováno. O rok dříve vzniklo podobné, ale jen středometrážní „dokudrama“ *Případ Daniela* (režie Pavel Háša, 1964).

21 BK: *Transit Carlsbad*. *Filmový přehled*, 1966, roč. 17, č. 43, nestránkováno. Známější variací (parodií) na bondovku je dnes *Konec agenta W4C prostřednictvím psa pana Foustky* (režie Václav Vorlíček, 1967). První emancipovanou hrdinkou v roli příslušnice SNB se jeví být podporučiце Tereza Machátová (Jiřina Švorcová) v krimi *Tereza* (režie Pavel Blumenfeld, 1961). Další policistky či agentky se pak objeví v normalizačních filmech/seriálech.

22 BÍLEK, Petr A.: Reprezentace příslušníků SNB v českých filmech a televizních seriálech normalizační éry. In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny 4. Normalizace*. Casablanca – ÚSTR, Praha 2014, s. 273–290. Těž CIEL, Martin: Naši hrdinskí čekisti – filmový policajt v čase normalizace. Příbeh strategie reprezentací příslušníka ZNB v slovenskom hranom filme. In: Tamtéž, s. 291–306.

23 BÍLEK, Petr A.: *Reprezentace příslušníků SNB v českých filmech a televizních seriálech normalizační éry*, s. 280.

24 Televizní (skromnější) verzi Brynychova filmu je *Případ Medvědí jeskyně* (režie Rudolf Tesáček, 1988): Nebezpečný zloduch Hruška (Vítězslav Jandák), vybavený pistolí s tlumičem, pašuje heroin do Rakouska. Plány mu zhatí Pohraniční stráž, SNB a StB (Jiří Bartoška). Spojení problému drog s ideologickou diverzí nechybí mezi tématy seriálu *30 případů majora Zemana* (k němu viz dále): 29. díl *Mimikry*, natočený koncem 70. let (a dějově situovaný do roku 1972).

25 BÍLEK, Petr A.: *Reprezentace příslušníků SNB v českých filmech a televizních seriálech normalizační éry*, s. 282–285.

1984–1985), důstojník (blíže nespecifikovaný) kontrarozvědky Jan Prokop (Karel Heřmánek): „*Já jsem jenom takovej pěšák, já se musím držet v houfu.*“ V Olmerově špionážním filmu se přitom spolupráce v rámci týmu i oddělení občas poněkud zadržne. Prokopův přímý podřízený (poručík) Libor (Ondřej Pavelka) se ukáže být postavou nezodpovědnou a nevděčnou, ba „jídášskou“, když oznámí náčelníkovi (Jiří Samek), že Prokop údajně přivedl pátrání na slepou kolej.²⁶ Jinak ovšem zmíněné filmy akcentují profesionalitu bezpečnostních složek, včetně jejich vybavenosti moderní technikou.²⁷ Prokop je přiblížen a „zlidštěn“ tím, že má osobní život (je rozvedený, stará se o dceru). Zajímá se o něj kolegyně z dešifrovacího oddělení Petra (Jana Paulová), která však zároveň chodí s Liborem. Milostný trojúhelník je už jasným bonusem. A k tomu všemu hraje elektronická disco-hudba (Ondřej Soukup). Mládeži přístupný *Druhý tah pěšcem* působí téměř dojmem, jako by chtěl práci v kontrarozvědce přiblížit právě mládeži, jako by snad měl být náborovým filmem svého druhu.

Akce v Karlových Varech II aneb *Mravenci nesou smrt* (režie Zbyněk Brynych, 1985): pplk. Kořán (Josef Vinklář) je zkušeným stratémem, který spolu se svým týmem zamezí dalšímu šíření drogové „nákazy“ do Československa. Jeho nápadité a prozíravé tahy oceňují i nepřátelé v západoběrlínské centrále, odkud je mezinárodní obchod s drogami organizován. V závěru však stejně dojde na starou osvědčenou přestřelku. (repro: YouTube)

„*Časový posun normalizačního dvacetiletí odhaluje i úsilí posílit ženskou (genderovou) složku. [...] Právě zmíněný film Mravenci nesou smrt se může jevit jako ilustrativní i v tomto ohledu: jednu z klíčových rolí (kráska, ale i - byť ne zcela bezchybná - akční hrdinka) v policejním týmu sehrává Barborka (Z[ora] Jandová). Její fyzická nedostatečnost, kvůli níž selhává v pokusu fyzicky zlikvidovat profesionálního zabijáka Bartáka (R[udolf] Jelínek), je ovšem ihned kompenzována opětovně týmovostí; její selhání nahradí fyzická síla, sebranost a výkonnost mužských členů týmu.*“²⁸ Podstatně menším smyslem pro týmovost se ovšem vyznačují agenti rozvědky, plníci své vlastní, přísně tajné úkoly.²⁹ Film *Mravenci nesou smrt* uvádí na scénu dva agenti: Bureše (Jiří Klem) a Evu Krausovou (Jana Březinová). Aktivnější (akčnější) je přitom nesporně

Krausová, která před léty infiltrovala do západoběrlínské centrály mezinárodního obchodu s drogami a má nyní naprostou důvěru jejího/svého šéfa Marcela Schooba (Jiří Vršala). Zabiják Barták, jenž ji tajně zbožňuje, udělá tu chybu, že ji navštíví v karlovarském hotelu. Dostane se mu pohrdavého odmítnutí, navíc při odchodu narazí na Kořánovy lidi, kteří se snaží podezřelou ženu stále sledovat (Barták se zachrání kaskadérským skokem z bůhvíkolikátého patra). Krausová se možná jeví být (o něco málo) realističtější verzí paní Elizabeth z *Transitu Carlsbad*, na druhou stranu obě elitní agentky předvádějí asi stejnou míru akce. Divákovi jsou předkládány k uvěření jejich úspěchy ve světě mezinárodních vyzvědačů a zabijáků, ve špionážním oboru (žánru), ale veškeré důkazy jsou vlastně jen verbální.

²⁶ Patrně se tu projevila osobní zkušenost (pplk.) Jiřího Čermáka, který se podílel na námětu a byl dlouholetým pracovníkem MV (od roku 1957, v letech 1977–1980 vedl filmové oddělení odboru sdělovacích prostředků IX. správy FMV, 1976–1979 působil také jako odborný poradce při natáčení seriálu *30 případů majora Zemana*). Spoluautorem námětu a autorem scénáře byl Jaroslav Dietl.

²⁷ Moderní technika je dalším charakteristickým znakem - hlavně na příkladu filmu *Akcia Edelstein* (režie Zoro Záhon, 1986) se tímto znakem zabývá CIEL, Martin: *Naši hrdinskí čekisti - filmový policajt v čase normalizácie*, s. 303–304.

²⁸ BÍLEK, Petr A.: *Reprezentace příslušníků SNB v českých filmech a televizních seriálech normalizační éry*, s. 285–286.

²⁹ Filmy však na druhou stranu usilují o to, aby předvedly alespoň částečnou spolupráci mezi bezpečnostními a vůbec ozbrojenými složkami. Taková kooperace, na niž nakonec dojde i v „*Mravencích*“ nebo v *Případu Medvědí jeskyně*, je leitmotivem seriálu *30 případů majora Zemana* (viz dále).

Scéna loučení Krausové a Bureše

Sladkobolný hudební podkres, vidíme pomalu přicházejícího Bureše, kamera ho zabírá přes přední sklo automobilu, v němž (stříh, detail) sedí Krausová. Interiér vozu, rozhovor. Hudba ustupuje do pozadí, ale i během dialogu ji stále slyšíme.

Bureš: *Sledoval tě někdo?*

Krausová: *Setřásla jsem je u Bochova.*

Bureš: *Budeš muset opustit republiku ještě dnes. Příkaz náčelníka...*

Krausová: *Přes který přechod mám jít?*

Bureš: *Vůz necháš u obce Tři sekery ve vjezdu do lesa. Dál půjdeš lesem.*

Hranici překročíš přesně v 17 hodin, kóta 420, všechno je dojednáno.

Heslo je: Den začíná a končí.

Krausová: *Rozumím. Úkol?*

Bureš: *Musíme zjistit, kterými kanály jdou drogy do Maďarska. Množství, kdo za tím stojí a kolik se dodává. (Krátká pauza.) Toho Černého jsi zřídila pořádně.*

Krausová (hořký úsměv): *Někdy má to naše povolání i stinné stránky...*

Je mi líto, ale co jsem měla dělat...?

Bureš se usměje, povzdechne si, než vystoupí z auta, sladkobolný cajdák nabírá opět na síle. Stříhy na stojícího Bureše (polodetail, podhled) a Krausovou (detail), výměna povzbudivých i podivně nostalgických úsměvů.

Ve srovnání s Bartákovým rychlým přechodem od slov k činům (k téměř supermanskému letu) se jedná o tak zjevný nepoměr, že jím snad museli tvůrci něco zamýšlet. Celá postava Krausové, včetně vztahu (ne-poměru) s Burešem a Bartákem,³⁰ je ovšem pouze jednou z řady podivností daného snímku, které začínají už jeho názvem.³¹ Smysl naopak dává – zvláště v rámci dobové komunistické propagandy a příslušné (tematické) filmové tvorby – závěrečná Bartáková likvidace Kořánovým týmem; pracovníci Bezpečnosti v socialistickém Československu, nota bene v Karlových Varech (!), si totiž nakonec poradí s každým nepřitelem, i když

„je skutečně [světová] třída“. Organizovanost, týmová souhra, jinak panuje i na opačné straně železné opony. Západoberlínská centrála zvolila Bartáka jako poslední nouzové řešení. Každopádně, filmaři/diváci dávali stále „velkou šanci“ i starým zlým záškodníkům – „nehleď na to, že doba střelců dávno minula“.³²

Osamělým pistolníkem z drsných časů počátku padesátých let (místo na koni se prohánějícím v aerodynamické Tatře 77 A) je poručík StB Laňka (Karel Hlušíčka) v *Cestách mužů* (režie Ivo Toman, 1972),³³ snímku vyrobeném ve spolupráci s tiskovým odborem MV. Laňka pod identitou (zatčeného) západního agenta

infiltruje do ozbrojené protistátní (a zvláště protikolektivizační) skupiny Lesana.

Nakonec se mu podaří, s pomocí jednoho člena Lesany, mladíka Vaška (Jan Kanyza), „bandity“ čili „teroristy“ postřílet. Za několik dní je Vašek propuštěn z vyšetřovací vazby. Laňka ho pozve na pivo a pak ho odveze na vlak a vypustí na novou cestu životem.³⁴ Ve starší verzi (v zásadě téhož) příběhu, ve filmu *Kohout plaší smrt*, se agent StB Borek (Julius Pántik) z finální přestřelky živ nedostane.

Po nástupu normalizace jsou některé filmové a televizní reprezentace StB dějově situovány do padesátých let. Dalo by se tak hovořit o jakémisi „návratu ke kořenům“. A zároveň se jako (spolu)scenárista „státobezpečnostních“ opusů prosazuje Antonín Prchal, píšící pod pseudonymem Ivan Gariš. Průsečíkem obou „klastřů“ jsou dva filmy: *Cesty mužů* a *Člověk není sám* (režie Josef Mach, 1971).

Na rozdíl od „chlapáckých“, tedy přímočarých akčních *Cest mužů* volí Machův snímek spíše psychologické uchopení tématu, přičemž akcentuje motiv tápajícího intelektuála, dobírajícího se posléze správné cesty. Součástí modelové zápletky je kromě emigranta-agenta, s nímž se hrdina před rokem 1948 přátelil a který se nyní nečekaně objevuje na scéně, i chápavý důstojník StB. První hraje roli „dábelského“ pokušítele, druhý se stane „andělským“ zachráncem, podávajícím „hříšníkovu“ v poslední chvíli pomocnou ruku, samozřejmě zcela nezištně, „pro dobrou věc“. O tom, že StB se dokáže slitovat nad chybnými, kteří projeví včasnou snahu o nápravu, přesvědčoval diváky již

30 Kompletace (ne)milostného trojúhelníku Burešem: do vztahu Krausové a jejího přímého nadřízeného se místy vkrádá záhadný nostalgický podtón, patrný zvláště při úvodním shledání a závěrečném loučení.

31 Proč zrovna „mravenci“? Ve stejnojmenném románu Vladimíra Vítka (*Mravenci nesou smrt*. Československý spisovatel, Praha 1983.) jsou takto označeni drogoví dealeri. Předlohy neznalý divák si však musí smysl názvu domýšlet. Že by drobný detektivní bonus ze strany tvůrců?

32 30 případů majora Zemana, 14. díl *Konec velké šance*, dějově situovaný do roku 1957.

33 Předloha (námět) a scénář Ivan Gariš.

34 *Bludička* (režie Miroslav Horňák, 1977): „...dobrosrdečný estébák v šestsettřiceti doprovází ‚zbloudilou‘ hrdinku [kající reemigrantku Katarínu (Božidara Turzonovová) do nového života].“ CIEL, Martin: *Naši hrdinskí čekisti – filmový policajt v čase normalizácie*, s. 299–300.

Cesty mužů (režie Ivo Novák, 1972): „Pistolník“ poručík StB Laška (Karel Hlušíčka) po závěrečné přestřelce (repro: YouTube)

„průkopnický“ *Expres z Norimberka*, natočený v roce 1953 – kdy se odehrává i příběh raně normalizačního „Člověka“. Ke srovnání se tu však nabízí především ona paralelní dějová linie v *Pátém oddělení*, jíž dominuje postava Ing. Šimka, napravujícího své pochybení, ochotně dokazujícího věrnost režimu, zkratka: spolupracujícího.

Glosa k tápajícímu intelektuálovi, procházejícímu (bolestným) přerodem v „nového člověka“: hlavně v padesátých letech patřil mezi typické filmové postavy – s tím, že téma konfliktu jedince (intelektuála) a systému bylo zastoupeno už mnohem dříve v beletrii. Ing. Prokop v Čapkově románu *Krakatit* (1922/1924), v roce 1948 adaptovaném – a samozřejmě i aktualizovaném (atomová hrozba) – Otakarem Vávrou, je apolitický intelektuál, vědec, jenž se musí rozhodnout, komu a čemu chce dát k dispozici své schopnosti, vědomosti a vynálezy. Film přebírá z románu motiv (horečnatého) blouzdění, ocitá se na pomezí reality a snu,

na hranici hororu. Jistě ne náhodou se stejně jmenuje i hlavní hrdina Kadárova a Klosova *Únosu* (1952). Také tento Ing. Prokop (Ladislav Pešek; hlavní roli ve Vávrově *Krakatitu* hrál Karel Höger) si musí zvolit stranu, neboť „v čase vojny“ se nerozhodnost stává zradou. Hrdina prochází intenzivní iniciací v podobě únosu do americké okupační zóny v Německu – kde je konfrontován s děsivostí místa i lidí, imperialistů a „bývalých“ nacistů, kteří jsou hlavně pro peníze ochotní rozpoutat novou světovou válku. Hrdina (film) končí hrdinovou „správnou orientací“ („politizací“) a šťastnou repatriací. „Státotvorný intelektuál“ (vzor 48) měl být zároveň i finalizací přerodu společnosti – jak jsme toho svědky ve Vávrově *Občanu Brychovi* (1958; v titulní roli dr. Brycha Karel Höger), natočeném podle stejnojmenného Otčenáškovy románu (v roce 1956 vyznamenaného Státní cenou Klementa Gottwalda).³⁵

Ve filmu *Člověk není sám* se vracejí dříve použité motivy/postavy. Zmínili

jsme (dalšího) chápavého důstojníka StB: mjr. Josef Sýkora v podání Jiřího Sováka ničím nepřipomíná pistolníka nebo akčního hrdinu. Zbraněmi, na které spoléhá nejčastěji, jsou psychologie a humor; podobá se tak Sovákovu mjr. VB Kalašovi v Machově detektivce *Na kolejích čeká vrah* (1970). Snad proto, aby bylo jasné, že s „Člověkem“ vlastně nemá být legrace, nechybí ve filmu „střelec“, (nejméně dvojnásobný) vrah. „Zabiják Švarc“, tedy Karel Švarc (Jan Teplý), je ovšem fakticky pouhou figurkou, jíž se dostává minima prostoru, a když má v závěru konečně dokázat, co dovede, a potvrdit pověst náramného „čarostřelce“, je obávaný zloduch vmžiku zpacifikován dvojicí pracovníků StB. I z toho jasně vysvítá, že tvůrcům šlo o něco jiného než o napětí, akci, příběh. Šlo jim o člověka...

„Protagonistou vyprávění je schopný inženýr, jenž dostane novou šanci navzdory tomu, že se nezapojil do okolního budovatelského nadšení. Díky vstřícné předsedkyni závodního výboru KSČ však dokáže rozeznat svou chybu a dopomoci k odhalení komplotu emigrantů, pokoušejících se získat jeho vynález.“³⁶ Ústřední pár tvoří Ing. Jaroslav Král (Zdeněk Kämpf) a předsedkyně ZO KSČ Ing. Lída Jostová (Jiřina Švorcová); ačkoli rozdíl mezi individualistou Králem, zalezlým do ulity ublíženosti, a pravověrnou soudružkou Jostovou se zdají být nepřekonatelné (podobně jako v případě Helenky a Jiříka, ústředního páru ztvárněného v roce 1950 týmiž herci ve Steklého adaptaci Jiráskova *Temna*), nakonec není pochyb, „že tito dva lidé

35 KOPAL, Petr: *Občan Brych a spol. Film, televize, intelektuálové a KSČ*. In: PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Komunističtí intelektuálové a proměna jejich vztahu ke KSČ (1945–1989)*. ÚSTR – TUL, Praha – Liberec 2013, s. 214–226.

36 Člověk není sám. *Filmový přehled. Internetový portál Národního filmového archivu o českém filmu* – viz <https://www.filmovyprehled.cz/film/396892/clovek-neni-sam> (citováno k 3. 9. 2022).

patří k sobě“ – čemuž jistě napomohl i citlivý přístup mjr. StB Sýkory, zosobňujícího „vůdčí ideu“ filmu. „*Touto ideou je nutnost hledání cesty člověka k člověku, nutnost pomáhat těm, kteří se odcizili společnosti, najít správnou cestu. To je jedním z předních úkolů stranických funkcionářů a konečkonců i pracovníků Bezpečnosti...*“³⁷

Závěrečný titulke: „*Tento příběh se neudál a je vymyšlený... Autoři však znají několik skutečných příběhů, které jsou podobné...*“ Je samozřejmé, že celé podobenství je třeba „číst“ především v kontextu doby, ve které (a pro kterou) film vznikl, doby prověrek, lámání chleba, charakterů...

Televizní seriál *30 případů majora Zemana* (viz dále), natočený ve „znormalizované“ druhé polovině sedmdesátých let, se již vyznačuje minimální shovívavostí k lidem, a zvláště intelektuálům, kteří dosud – zejména pokud na to měli většinu z oněch třiceti let (dílů) – jednoznačně neprojeví svůj souhlas s komunistickým režimem – nejen s „Vítězným únorem“, ale i s (budoucí) „bratrskou pomocí“. Seriál pracuje s představou, že pražské jaro bylo výsledkem komplotu západních tajných služeb (zvláště britské rozvědky), operujících v Československu za vydatné pomoci „kontrarevolučně“ smýšlejících vědců, umělců a novinářů. Mělo jít o finální fázi dlouhodobé

kampaně, začínající ve druhé polovině padesátých let a nesoucí v podání tvůrců seriálu „*celou řadu rysů, které komunistická propaganda přisoudila v roce 1969 údajné operaci ‚Lyautey‘, včetně využívání osob z řad kultury a inteligence a cílené destabilizace režimu cestou ‚ideologické diverze‘*“.³⁸

Ale zpět k hrdinné StB (o kterou ve filmu *Člověk není sám* zase tolik nejde): Jestliže ve *Druhém tahu pěšcem* sledujeme pracovníka kontrarozvědky, který je součástí celého aparátu, soukolí, o deset let dříve natočená *Akce v Istanbulu* (režie Vladimír Čech, 1975)³⁹ nám staví před oči „*příběh muže, který musel spoléhat sám na sebe*“ (slogan z filmového plakátu), totiž „*nebezpečnou práci příslušníka československé rozvědky Petra Halvy (Radovan Lukavský – pozn. autora), jenž plní v zahraničí, přímo ve středisku americké špiónážní sítě v Západním Berlíně, závažné úkoly na ochranu své vlasti. Druhou ústřední postavou je Halvova spojka Gitta Reinová (Ida Rapaičová – pozn. autora). Jejich práce je namáhavá, vyžaduje dobré nervy, inteligenci, trpělivost, sebeovládání i schopnost rychlého rozhodnutí.*“⁴⁰

Přitom Halva i Prokop z *Druhého tahu pěšcem* si vlastně musejí poradit se stejným úkolem. V obou případech/filmech jde nakonec o to, zabránit Američanům (CIA) v získání špičkového československého vědce. Má se

jednat o nanejvýš oblíbenou studenovělečnou disciplínu imperialistů, kteří se v ní ovšem zdají být vskutku nepoučitelnými, neboť jejich pokusy o „získávání mozků“ z Československa a vůbec východního bloku trvají, alespoň ve filmu (viz například *Kadárův a Klosův Únos*), přinejmenším od začátku padesátých let.⁴¹ Únos Ing. Mašity, Halvou ovšem úspěšně zmařený, probíhá v Istanbulu, takže divákovi je servírována i jakási porce exotiky.

Přece jen vydatnější mix normalizace a exotiky mu ovšem zajistí sledování „kubánských“ dílů *30 případů majora Zemana* (režie Jiří Sequens, 1974–1979),⁴² kde se jako „bondovský“ protějšek „normálního“ titulního hrdiny, tedy majora Zemana (Vladimír Brabec), uplatňuje major Jiří Hradec (Rudolf Jelínek). Tato dvojice vytváří v seriálu „*narativní kontrast prostoro-ově ‚statického‘ a časově pozvolna vyzrávajícího Zemana, pevně usazeného v pracovním i rodinném prostředí, a romantického akčního hrdiny, vyvázaného jak z ‚banálních‘ kontextů každodenních prostorů a epizod, tak i z lineární příběhové kontinuity.*“⁴³ Ze dvou „kubánských“ dílů líčících tajnou misi majora Hradce v Latinské Americe vznikl pak ještě celovečerní film *Rukojmí v Bella Vista* (režie Jiří Sequens, 1978/1980).

Popularita seriálu *30 případů majora Zemana* úzce souvisela s tím, že

37 BK: Člověk není sám. *Filmový přehled*, 1972, roč. 23, č. 1, nestránkováno.

38 CAJTHAML, Petr: Operace „Lyautey“. *Paměť a dějiny*, 2008, roč. 2, č. 1, s. 20.

39 Autor předlohy (námetu) a spoluautor scénáře Ivan Gariš.

40 ta: Akce v Istanbulu. *Filmový přehled*, 1975, roč. 26, č. 45–46, nestránkováno.

41 Motiv nechybí ani v televizním seriálu *30 případů majora Zemana*; např. 21. díl, nazvaný *Pán ze Salcburku* a situovaný do roku 1964, pojednává o pašování východoněmeckých vědců přes Československo do Rakouska; Západu jde podle podplukovníka StB Žitného (František Němec) o to, „*aby NDR stále drobně krvácela*“. Jakousi „červenou nití“ (části) seriálu (epizod z let 1957, 1961, 1963, 1967 a 1968) je přitom akce „Lyautey“, jinak „White Lines“ – „Bílé linky“, cílící na inteligenci v Československu a usilující o „*naleptávání systému zevnitř*“. Jak objasní rozvědčík Hradec (Rudolf Jelínek): Západní tajné služby k nám chtějí nasadit „trojského koně“; jeho úlohu mají sehrát naši „*vědci, umělci, sportovci, novináři, obchodní specialisti – známá jména*“. 18. díl *Bílé linky* (rok 1961).

42 RŮŽIČKA, Daniel: *Major Zeman – propaganda nebo krimi? Zákulisí vzniku seriálu*. Práh, Praha 2005. Též BLAŽEK, Petr – CAJTHAML, Petr – RŮŽIČKA, Daniel: Kolorovaný obraz komunistické minulosti. Vznik, natáčení a uvedení Třiceti případů majora Zemana. In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*. NLN, Praha 2005, s. 276–291, 395–398. Exotiku a „dobrodružný“ děj zkombinoval Sequens už ve *Smrti na Cukrovém ostrově* (1961).

43 BÍLEK, Petr A.: *Reprezentace příslušníků SNB v českých filmech a televizních seriálech normalizační éry*, s. 283. Viz také TÝŽ (ed.): *James Bond a major Zeman. Ideologizující vzorce vyprávění*. Pistorius & Olšanská – Paseka, Příbram, Praha a Litomyšl 2007.

Pouta (režie Radim Špaček, 2008–2009): důstojník StB Antonín Rusnák (Ondřej Malý). Estébákova existenciální... normalizace? Příběh opravdového estébáka? (repro: YouTube)

v polovině sedmdesátých let vlastnila televizor již téměř každá domácnost.⁴⁴ „Bedna“ se tehdy stávala vážným konkurentem kina, klasického filmu. Komunisté transformovali svou ideologii také (ne-li především) do televizního seriálového příběhu. A právě „Zeman“ představoval stěžejní dílo angažované dramatické tvorby Československé televize.

Šlo v něm samozřejmě o popularizaci SNB, včetně leitmotivu vzájemné spolupráce kriminalistů (Pavlásek, Zeman, Stejskal/Gajdoš) a StB (Kalina, Žitný, Hradec), ačkoli prezentování této kooperace a týmovosti občas překračovalo reálné konspirační zásady MV, závazné a běžné zejména u (kontra)rozvědky; „z *bratrských* složek je v seriálu zastoupena [...] východoněmecká a kubánská rozvědka“.⁴⁵ Naopak hlavního (Zemanova) protivníka představuje agent Bláha (Radoslav Brzobohatý),⁴⁶ podobně jako filmoví padouši Král/König (*Smyk*) nebo Barták (*Mraenci nesou smrt*) zabiják, „střelec“. Dochází i na plastickou operaci agentova obličeje. Jenže zatímco v Königově (Valově) případech podali filmoví maskéři nadstandardní výkon, zde se práce „plastických chirurgů“ moc nepovedla. Tvůrcům seriálu se zato poměrně zdařilo posílení ženské (genderové) složky o dvě agentky StB (ztvárněné Reginou Rázlovou a Ivou Janžurovou), tedy o Hanku Bízovou (krycí jméno

„Stardust“) a Michelle Mercierovou (jež asi nahradila v akci padnuvšího „Sturdusta“ a jež se objevuje v posledním díle *Růže pro Zemana*).

POUTA ANTIKOMUNISMU ANEB VE STÍNU ÚSPĚCHŮ TĚCH DRUHÝCH

Po roce 1989 natočili vynikající filmy Poláci a Němci: akční krimi *Psi* (Psy, režie Władysław Pasikowski, 1992; hlavní role Bogusław Linda)⁴⁷ a „oscarový“ politický thriller *Životy těch druhých* (Das Leben der Anderen, režie Florian Henckel von Donnersmarck, 2006; hlavní role Ulrich Mühe).

Někteří čeští tvůrci se jali vyprávět „reverzní“ (převrácené, rubové) filmy-příběhy:⁴⁸ Jestliže seriál *30 případů majora Zemana* připisuje odpůrcům režimu často až psychopatické

rysy, pak *Pouta* (režie Radim Špaček, 2008–2009) líčí podobným způsobem pracovníky komunistických bezpečnostních složek, zejména hlavního antihrdinu, důstojníka StB Antonína Rusnáka (Ondřej Malý), kterému prostě (neznámo kdy ani proč) „ruplo v kouli“. Zvláštním případem je thriller *Ve stínu* (režie David Ondříček, 2011), vedle (v českém filmu) nevidané vizuální složky nabízející (historicky) naprosto nepravděpodobný a nevěrohodný příběh z počátku padesátých let (1953). Velkou (leč asi nikoli největší) absurditu zosobňuje už hlavní hrdina – elitní pražský kriminalista jako „antikomunista“ (Ivan Trojan), podstupující nerovný boj s mlýnem (na maso), s komunistickou StB. Scénář prošel poměrně složitým vývojem – údajně měl sedmáct verzí. Ve finále se na něm podíleli Marek

44 Od 9. 5. 1975 navíc začala pravidelné barevné vysílání na obou televizních programech.

45 BLÁŽEK, Petr – CAJTHAML, Petr – RŮŽIČKA, Daniel: *Kolorovaný obraz komunistické minulosti*, s. 280.

46 Tamtéž, s. 278.

47 Viz také fenomenální *Výslech* (Przesłuchanie, režie Ryszard Bugajski, 1982, premiéra 1989; hlavní role Krystyna Janda).

48 Pro tuto reverzi by se také dalo použít označení „kapitalistický realismus“ – v návaznosti na jeho definici, s níž přišel britský kulturní teoretik FISHER, Mark: *Kapitalistický realismus. (Proč je dnes snazší představit si konec světa než konec kapitalismu)*. Rybka, Praha 2010. Hlavně v souvislosti s mašínovským „mýtem“ viz ŠVĚDA, Josef: Bratři Mašínové jako hrdinové socialistického a kapitalistického realismu. In: VEBEROVÁ, Veronika (ed.): *Jazyky reprezentace*. Akropolis, Praha 2012, s. 232–249. Dále TÝŽ: *Mašínovský mýtus. Ideologie v české literatuře a kultuře*. Pistorius & Olšanská, Příbram 2012.

Epstein, David Ondříček, Misha Votruba, ale i představitel hlavní role Ivan Trojan. Režisér a spoluscenárista David Ondříček k tomu řekl: „Když jsem si nastudoval tu dobu, tak mi přišlo, že v tu dobu byla obrovská pravděpodobnost, že policista bude zároveň komunistou. Ale Ivan (Trojan) to odmítl. Dlouho jsme se o tom bavili a dospěli jsme k názoru, že bude lepší, když komunistou nebude, protože ten film je striktně antikomunistický. Stejně jako jeho tvůrci.“⁴⁹ Původní záměr se zdá být zřejmý: není esesák jako esesák (nacističtí jako nacističtí), resp. není estébák jako estébák (komunista jako komunista). Esesák-sympaťák přitom ve filmu zůstal (Sebastian Koch, který podobnou roli ztvárnil ve Verhoevenově *Černé knize* /Zwartboek, 2005–2006/). Scéna se zapalovačem, v níž hrdina zcela náhodou odhalí, že jeho nejbližší kolega patří k „těm druhým“ (tj. k estébákům), se nápadně podobá klíčovému motivu z *Krále Šumavy*.⁵⁰ Mohlo by se jednat o „pocitu“ – anebo také o projev scénaristické bezradnosti.

Myšlenkově (spíše než filmově) se jeví být pozoruhodná *Kawasakiho růže* (režie Jan Hřebejk, 2009), a to zejména poukazem na hodnotu informací obsažených v materiálech StB,

kteřá je patrně případ od případu, svazek od svazku různá, pročež by se nemělo zapomínat na „pramenovou kritiku“. Bývalého pracovníka StB Kafku hraje Ladislav Chudík,⁵¹ českým divákům splyvajícím s laskavým primářem Sovou ze seriálu *Nemocnice na kraji města* (režie Jaroslav Dudek, 1977–1981); nicméně už kdysi ztvárnil i důstojníka StB – v roce 1953 v *Expresu* z *Norimberka* (viz výše). „Démonický“ estébák v Hřebejkově filmu odkazuje na skutečné předobrazy – na Josefa Kafku (zmiňovaného Vlastimilem Třešňákem) a na Kamila Pixu (použité citáty z Císařovského dokumentu *Uvnitř vnitra* /2008/ o K. Pixovi). Souběžně vznikl televizní film *Archiv* (režie Lucie Bělohorská, 2009), zabývající se v podstatě tímž tématem, a tedy tvořící s *Kawasakiho růží* jakýsi „miniklastr“.⁵²

Nedávným ambiciózním pokusem o politický thriller, jakož i o „státo-bezpečnostní“ film byl *Toman* (režie Ondřej Trojan, 2017–2018).⁵³ Z dalších titulů natočených po roce 1989: *In nomine patris* (režie Jaromír Polišenský, 2004; TV film),⁵⁴ *Swingtime* (režie Jaromír Polišenský, 2006–2007; TV film), *Konfident* (Eštebák, režie Juraj Nvota, 2012), *Krycí jméno Holec* (Deckname Holec, režie Franz Nowot-

ny, 2016), *Rudý kapitán* (režie Michal Kollár, 2016), *Rédl* (režie Jan Hřebejk, 2018; TV seriál), *Neptun* (režie Adéla Babanová, 2018; krátkometrážní), *Bez vědomí* (režie Ivan Zachariáš, 2019; TV seriál) a *Past* (režie Viktor Polesný, 2019–2020; TV film).⁵⁵ Ano, tematická (ko)produkce je poměrně rozsáhlá i pestrá.⁵⁶

V komunistické éře se jako obraz uniformní společnosti ovládané jednou stranou osvědčovala „totální instituce“ armády – např. *Dnes večer všechno skončí, Zářijové noci* (režie Vojtěch Jasný, 1956–1957) atd. –, což se pak odrazilo i v polistopadové tvorbě – ve „vojenském klastru“: *Tichá bolest* (režie Martin Hollý, 1990), *Tankový prapor* (režie Vít Olmer, 1990–1991) a *Černí baroni* (režie Zdeněk Sirový, 1991–1992).⁵⁷ Konstatovali jsme četnost a pestrost (nej)novějších „státo-bezpečnostních“ titulů. Dodejme, že filmaři se „našemu“ tématu poměrně dlouho vyhýbali. I když se ho občas dotkli, zejména v rámci „vězeňského klastru“: *Přítelkyně z domu smutku* (režie Hynek Bočan, 1992; TV seriál), *Bumerang* (režie Hynek Bočan, 1996), *Kousek nebe* (režie Petr Nikolaev, 2005) a další. Skutečný průlom však znamenala, vedle televizních filmů Jaromíra Polišenského a scenáristy Jana

49 Srov. FILA, Kamil: Ve stínu bídné detektivky. *Respekt*, 17. 9. 2012 – viz <https://www.respekt.cz/delnici-kultury/ve-stinu-bidne-detektivky> (citováno k 3. 9. 2022).

50 KOPAL, Petr a kol.: *Krále Šumavy: komunistický thriller*, zvláště s. 284, 341–342, 376, 396, 400, 534–545.

51 Byl za tuto roli oceněn Českým lvem – v kategorii Nejlepší mužský herecký výkon ve vedlejší roli.

52 Srov. PÝCHA, Čeněk: *Kawasakiho svazek*. Archivní materiál a vzpomínání na socialismus v současném českém filmu. In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny 4. Normalizace*, s. 556–573.

53 Titulní (anti)hrdina Zdeněk Toman (původně Zoltán Goldberger) vedl za třetí republiky odbor pro politické (zahraniční) zpravodajství MV.

54 Film o filmu *Běda tomu, skrze něhož přichází pohoršení*. Srov. JAROŠ, Jan – KOPAL, Petr: *Neobyčejná léta – obyčejná propaganda. Inscenovaný dokument ve službách komunistické ideologie*, s. 89–90.

55 Celovečerní snímek České televize *Past* (premiéra: neděle 16. 2. 2020 ČT 1) zachycuje osudovou roli StB v životě herečky Jiřiny Štěpničkové.

56 Z dokumentární tvorby např. *Tajné akce StB* (režie Ján Novák – Marcel Petrov – Petra Všelichová, 2008; 40 x 14 minut).

57 Srov. HLADÍK, Radim: Vážné, nevážené a znevážené vzpomínání v postsocialistické kinematografii. In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny 4. Normalizace*, s. 463. GOFFMAN, Erving: *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books, Garden City 1961, s. XIII: „Totální institucí lze definovat jako místo, které slouží současně jako bydliště i pracoviště a v němž větší počet podobně situovaných jedinců odříznutých na delší dobu od vnější společnosti vede společně navenek uzavřený a formálně spravovaný způsob života.“ Viz také TÝŽ: The Characteristics of Total Institutions. In: ETZIONI, Amitai (ed.): *A Sociological Reader on Complex Organisations*. Holt, Rinehart and Winston, New York 1969, s. 312–338. Příklady „totálních institucí“, „uzavřených společností“: vojenská jednotka (v kasárnách), věznice, psychiatrická léčebna apod.

Toman (režie Ondřej Trojan, 2017–2018): ambiciózní pokus o historické drama, politický thriller, jakož i o „státobezpečnostní“ film (repro: YouTube)

Drbohlava, teprve *Pouta* (viz výše), natočená Radimem Špačkem podle scénáře Ondřeje Štindla.⁵⁸ Tvůrci se tímto psychologickým thrillerem pokusili divákům v kině zprostředkovat atmosféru počátku osmdesátých let, vzhled do útrob komunistické StB, do samotného „srdce temnoty“, nebo spíše do hlavy jednoho monstra (ani „krásnou jeřábnicí“ nakonec nepolidštěného). Evidujeme samozřejmě snímek *Jen o rodinných záležitostech* (režie Jiří Svoboda, 1989–1990), „účtující“ s politickými procesy padesátých let.⁵⁹ Jenže Svobodovo „české Doznání“ šlo do výroby (po hladkém schválení) ještě před listopadem 1989. A nedostí na tom, realizační historie „Rodinných záležitostí“ sahá do še-

desátých let, kdy vznikla románová předloha i divadelní hra a následně (1966/1967) projevila zájem o zfilmování Jiří Sequens.⁶⁰ Podobným případem je televizní inscenace *Uzavřený pavilon* (režie Anna Procházková, 1990),⁶¹ odehrávající se v prostředí psychiatrické léčebny: rok 1957, na „uzavřený pavilon“ je přivezen katatonický pacient – bývalý pracovník StB, odsouzený k trestu smrti... V obou případech se dnes jedná o tituly téměř neznámé, tedy marginální z hlediska dopadu na historickou paměť.⁶² Popularitu naopak nelze upřít (nikoli „státobezpečnostnímu“, ale zato „oscarovému“) filmu *Kolja* (režie Jan Svěrák, 1996),⁶³ obsahujícímu též obraz „výslechu na Bezpečnosti“; „hodný“ estébák

Pokorný (René Příbyl) a „zlý“ kapitán Novotný (Miroslav Táborský) se pak ještě míhnou v závěru, v listopadu 1989, aby si spolu s demonstranty na Václavském náměstí zazvonili klíči – čímž má být asi naznačeno, z perspektivy (a empirie) doby vzniku, že (někteří) estébáci vklouzli hladce, ba sametově, do nových poměrů, aby se v nich – aby si je (?) – operativně transformovali...

PETR KOPAL (1975), absolvent magisterského a doktorského studia na FF UK v Praze, historik zabývající se také filmem jako pramenem, filmovými reprezentacemi minulosti a vůbec aspekty fenoménu

„film a dějiny“. Od roku 2008 pracuje v ÚSTR, kde je garantem projektu *Film a dějiny* a editorem stejnojmenné knižní řady – nejnovější díl: *Film a dějiny 8. Válka* (Casablanca – ÚSTR, Praha 2021). Je též hlavním autorem otevíracího dílu řady České kino: *Král Šumavy: komunistický thriller* (Academia – ÚSTR – Casablanca, Praha 2019). Zabývá se také dějinami id eologie/propagandy, tedy i počátky politického myšlení.

58 Průkopnickým titulům *In nomine patris*, *Swingtime* a *Pouta* se věnovaly filmové semináře ÚSTR (projekt *Film a dějiny*), které proběhly 7. 5. 2008 a 29. 4. 2010 a jejichž součástí byla též diskuse s tvůrci J. Drbohlavem, O. Štindlem a R. Špačkem – viz <https://www.ustrcr.cz/prednasky-ustr/cyklus-verejnych-historickych-seminaru-2008/#so80507>; <https://www.ustrcr.cz/prednasky-ustr/cyklus-verejnych-historickych-seminaru-2010/#p100429> (obé citováno k 3. 9. 2022).

59 „Je ovšem příznačné, že fanatickými komunisty jsou tu pronásledováni komunisté čestní a niterně opravdoví. Čeští filmaři tak dosáhli bodu, který o dvě desetiletí dříve zdolal Costa-Gavras *Doznáním* (Laveu, 1969) nebo Péter Bacsó ve *Svědkovi* (A tanú, 1969). Z tohoto modelu, podle něhož nevinnými oběťmi stalinských i postalinských represí byli především poctivě smýšlející komunisté, se vymanol teprve Martin Hollý, když podle Křížanova scénáře natočil *Tichou bolest* (1990).“ Viz JAROŠ, Jan: Recenze (ne)přestavby české kinematografie. In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny 5. Perestrojka/přestavba*. Casablanca – ÚSTR, Praha 2016, s. 173.

60 BLAŽEJOVSKÝ, Jaromír: Účtující filmy po pětadvaceti letech. In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny 5. Perestrojka/přestavba*, s. 189–205.

61 Scénář na motivy novely Zdeny Frýbové napsali již v roce 1969 Jaroslav Dietl a Jan Matějovský.

62 K 31. 12. 2015 (resp. k dnešku) činí návštěvnost filmu *Jen o rodinných záležitostech* pouhých 3 222 diváků. Viz PTÁČEK, Luboš: Postkomunismus jako živná půda českého historického filmu po roce 1989 – kulturně-politický kontext. In: PTÁČEK, Luboš – KOPAL, Petr (eds.): *Film a dějiny 6. Post-komunismus. Proměny českého historického filmu po roce 1989*. Casablanca – ÚSTR, Praha 2016, s. 15.

63 Tamtéž, s. 14: 1 346 669 diváků. (*Kolja* patří k divácky nejúspěšnějším českým filmům polistopadové éry.)

Socialistické baroko

Renovace pražské koleje barnabitů jako příklad estetických preferencí stranických elit

PAVEL KALINA

S termínem baroko si řada lidí dodnes spojuje jiráskovskou, či spíše nejedlovskou „dobu temna“. Přesto právě bohaté formy barokního umění a architektury mohly inspirovat vnitřní vybavení stranického hotelu v někdejší koleji barnabitů na Hradčanském náměstí. Následující text nabízí odpověď, proč k tomu došlo.

Na samém začátku roku 1987 odeslalo Ústředí uměleckých řemesel pozoruhodnou fakturu. Za nábytek ve stylu Chip(p)endale v ní účtovalo 71 000 Kčs, za ložnici (ve stylu) Ludvíka XIV. dokonce 160 200 Kčs. Spolu s dalšími drobnějšími náklady dosáhla celá fakturovaná částka výše přes 240 000 Kčs.¹ To byly na tu dobu slušné peníze. Plátcem, který si tuto sumu mohl dovolit zaplatit, nebyl nikdo jiný než Stranický podnik služeb, podléhající přímo Ústřednímu výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ). Akce, pro niž byla celá platba určena, nesla název Barnabitky. A skutečně: dodávaný nábytek byl

přidělen k vybavení stranického hotelu, zřízeného v někdejší koleji barnabitů, později kláštere karmelitek, na Hradčanském náměstí v Praze. Jak došlo k tomu, že si komunistická strana, která sama sebe definovala jako předvoj dělnické třídy, bojující za spravedlivější svět, objednala na samém sklonku své vlády nábytek ve stylu Ludvíka XIV.? Pro odpověď sáhneme do několika zdrojů. Prvním budou samotné dějiny objektu. Druhým pak marxisticko-leninská teorie a historiografie umění včetně vývoje názorů na baroko. A konečně třetím – nakolik je to jen možné zjistit – tehdejší mentalita stranických špiček, pro něž byl hotel připravován.

ARCHITEKT Z PANKRÁCE

Rozsáhlý objekt (či soubor objektů) podél jižní strany Hradčanského náměstí byl ve své dnešní podobě dobudován v 17. století, kdy sloužil jako kolej barnabitů.² Po jejím zrušení Josefem II. sem přišly karmelitky z rovněž zlikvidovaného malostranského Karmelu. V roce 1950 byl klášter karmelitek tak jako ostatní kláštery opět zrušen v rámci takzvané akce „Ř“.³ Objekt kláštera na Hradčanském náměstí byl zestátněn a ve druhé polovině padesátých let adaptován na luxusní hotel pro státní návštěvy či stranická jednání. Výrazné úpravy se týkaly jak exteriéru, tak interiéru stavby: byla zde vytvořena velká schodišťová hala s trémovým stropem, opravena severní, jižní i východní fasáda, otevřena dříve zazděná arkáda v přízemí rajského dvora, nově navržen altán spolu s jižní ohradní zdí rajského dvora a vybudována okna v nádvoří i v rajském dvoře. Za těmito zásahy stál od roku 1957 tým vedený architektem Kramářem, který pracoval z pankrácké věznice.⁴

- 1 Státní oblastní archiv (SOA) Praha, f. 866, k. 4, sl. Akce Barnabitky, Faktura č. 102/33 129, odeslána zřejmě 3.(?) 1. 1987, a Rozpis k faktuře č. 102/33 129 ze dne 3.(?) 1. 1987.
- 2 KALINA, Pavel: Prostor a funkce. Pražská kolej barnabitů v kontextu typologie italských řádových kolejí 17. století, v tisku. In: *Bolletino dell'Istituto Storico Ceco di Roma*, 2022, roč. 13. Též HOLEČEK, Josef – KALINA, Pavel – KROULÍK, Miroslav: *Stavebně-historický průzkum. Bývalý klášter bosých karmelitek Praha 1 – Hradčany, čp. 184/IV, Hradčanské náměstí 3, Radnické schody 3*. Nepublikovaný rukopis, Praha 2020–2021.
- 3 VLČEK, Vojtěch: Procesy s řeholicemi v 50. letech. In: VLČEK, Vojtěch (ed.): *Ženské řehole za komunismu 1948–1989. Sborník příspěvků z konference pořádané Konferencí vyšších představených ženských řeholí v ČR a Českou křesťanskou akademií dne 1. října 2003 v kostele sv. Voršily v Praze*. MCM, Olomouc 2005, s. 60–61.
- 4 KOUKALOVÁ, Šárka: Architekti beze jména. Rozhovor s architektem Jiřím Vahalou o věznicích tzv. Basaprojektu na Pankráci. *Zprávy památkové péče*, 2018, roč. 78, č. 6, s. 677–680. Dále TÁŽ: Plánovačka neboli Basoprojekt. *Odborné vězeňské složky na Pankráci. Paměť a dějiny*, 2019, roč. 13, č. 4, s. 11–15.

Jižní průčelí koleje barnabitů na Hradčanech. V padesátých letech byly analyticky odhaleny pozůstatky gotických oken a doplněna nová sgrafita. Kovaná zábradlí balkonu a oken pocházejí až z osmdesátých let minulého století. Vedle západní průčelí jižního kolmého křídla koleje, 2020. (foto: Ondřej Němec)

Eugen Kramár (1914–1996) byl zatčen 13. listopadu 1950. O dva roky později ho odsoudil Státní soud v Bratislavě a 24. července 1952 byl uznán vinným Nejvyšším soudem ze zločinu velezrady a odsouzen k odnětí svobody na 14 let.⁵ Jeho kauza byla součástí

rozsáhlejší vlny monstrprocesů, souvisejících se zatčením údajného agenta CIC Jána Piška v roce 1950.⁶ Dne 9. května 1960 byl sice Kramár v rámci amnestie z vězení propuštěn, ale nebyl plně rehabilitován. V následujících letech se snažil o revizi svého

případu. Inspekce ministra vnitra se jím skutečně zabývala, nicméně šetření se vleklo až do roku 1967.

Kramár patřil k předním slovenským architektům 20. století.⁷ Renovace barnabitské koleje však v jeho díle zůstává poměrně osamoceným projektem. On sám ve svých pamětech popisuje, jak jej před začátkem projekčních prací vzali do Hrzánského paláce, aby pochopil představu investora.⁸ Tento palác v Loretánské ulici nedaleko Hradčanského náměstí byl v letech 1949–1952 pod vedením Viléma Lorence upraven pro reprezentační účely Ministerstva kultury ČSSR.⁹ Tato „renovace“

5 Viz dopis předsedy Nejvyššího soudu (zast. Jiří Štella) z 20. 9. 1963. *Archiv bezpečnostních složek (ABS)*, f. Inspekce ministra vnitra I. díl (A 8/1), inv. j. 1411.

6 K případu Piško viz materiály *ABS*, f. Sekretariát ministra vnitra I. díl (A 2/1), inv. j. 1410, *Vyšetovanie Jána Piška a spol.*

7 DULLA, Matúš – MORAVČÍKOVÁ, Henrieta: *Architektúra Slovenska v dvadsiatom storočí*. Slovart, Bratislava 2002, s. 164, 174–175, 199–201.

8 KRAMÁR, Eugen: *Poézia a galeje. Spomienky architekta*. Samo, Bratislava 2014, s. 55.

9 VLČEK, Pavel (ed.): *Umělecké památky Prahy*. Academia, Praha 2000, s. 402.

Areál někdejší koleje barnabitů, později kláštera karmelitek, v Praze na Hradčanském náměstí – celkový pohled od severu, 2020 (foto: Ondřej Němec)

se vyznačovala poměrně brutálním nakládáním s dochovanou stavbou. Vznikly tu nové velké sály a scho-diště, prostory byly vyzdobeny bez vztahu k historii objektu, zato tak, aby vyjadřovaly režimní ideologii. Dokládá to například návrh sgrafita Adolfa Záborského *Osvobození Rudou armádou* z roku 1951. Obliba sgrafita, jež bylo využíváno i pro

dekoraci novostaveb, souvisela s dobovou zálibou v renesanci. Ta byla podávána jako skutečné vyjádření národní tradice v architektuře, jak o tom svědčí kupříkladu rozsáhlý článek v *Tvorbě* z prosince 1951.¹⁰ K obnově a rozsáhlé rekonstrukci nečetných fragmentů sgrafit došlo i na fasádách barnabitské koleje.¹¹ Je možné, že to souviselo s ideově

podmíněnou preferencí renesance a sgrafita jako jejího typického výrazového prostředku, jak se s ním setkáme i v dobových novostavbách.

Obnovení či znovuvytvoření renesanční „slupky“ však zdaleka nevyčerpává ani nedefinuje celý Kramářův zásah. Tento architekt chápal areál koleje v podstatě správně jako „*dejinami budovaný zlepenec*“.¹²

10 SKOKÁNEK, Jan – PEŠKOVÁ, Hana – PEŠEK, Dalibor: Národní tradice v české architektuře. *Tvorba*, 1951, roč. 20, č. 50 (13. 12. 1951), s. 1201–1203 a č. 52 (27. 12. 1951), s. 1253–1254.

11 Návrh psaníčkových bíločervených sgrafit i završujícího bíločerného figurativního motivu, vycházející z dochovaného fragmentu sgrafit na západním průčelí jižního křídla koleje, pochází od Alfréda Piffly (1907–1972), někdejšího děkana Fakulty architektury a pozemního stavitelství v Bratislavě. Viz PIFFL, Alfred: *Zápas o Bratislavský hrad. Deník 1948–1972*. Albert Marenčin – Vydavatelství PT, Bratislava 2007, s. 11. Piffll byl v roce 1957 v jiném vykonstruovaném procesu odsouzen na dva a půl roku vězení. Po svém zatčení byl nejprve krátce vězněn v Bratislavě, poté v táboře Vojna, nakonec na Pankráci. K jeho dílu viz zejm. PORUBSKÁ, Lucia: Alfred Piffll a pamiatková obnova vo svetle dokumentov Archívu PÚ SROV. In: Kol. autorů: *Profesor Alfred Piffll. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie*. FA STU v Bratislave, Bratislava 2008, s. 69–84. Též POHANIČOVÁ, Jana: Alfred Piffll – nielen pamiatkar. In: DULLA, Matúš (ed.): *Zapomenutá generace. Čeští architekti na Slovensku*. Nakladatelství ČVUT, Praha 2019, s. 258–281.

12 KRAMÁR, Eugen: *Poézia a galeje. Spomienky architekta*, s. 55.

Eugen Kramár, schodištvá hala v niekdejší koleji barnabitů. Barokizujúci mříže i madla zábradlí pocházejí z úpravy v osmdesátých letech minulého století, kdy také proběhla renovace trémového stropu, 2020. (foto: Ondřej Němec)

Dole prostor před vstupem do refektáře, nedatovaná fotografie patrně z první poloviny 20. století (foto: Archiv kláštera bosých karmelitek, Drasty)

Ve svých pamětech ještě po desetiletích vzpomínal, jak nejen ve stěnách kostela, ale i ve zdech jižního křídla koleje našel „prvú gotiku na Hradčanoch“, či na to, jak závěr kostela využil jako „prekrásny motív v hlavnom vestibule“.¹³ Uchoval si v myšlenkách také obraz na barokní refektář i nově odkryté renesanční stropy. Popisuje, jak nechal nad renesančním stropem veľkého sálu umístit osmnáct metrů dlouhý mostový příhradový nosník, na nějž vyvěsil jeho trámy. V rajsském dvoře, kam navrhl „fontánu s plastikami“, zmiňuje vzrostlou hrušeň, která zřejmě zůstala zachována i v jeho úpravě zahrady, a vzpomíná na odkrytí nádvorních arkád, jejichž modularita zcela správně pochopil.¹⁴ Kramár dostal za úkol umístit do areálu ubytování pro 35 lidí. Krom toho tu zřídil „prijímací salón, konferenčný salón, slávnostnú sálu s veľmi zaujímavým vyhliaďkovým salónom, gotickú jedáleň, barokovú (odlišeno autorem tohoto textu) klubovňu, ale

aj vináreň, všetko s ďalšími potrebnými komplementmi, rozptyľovacími priestormi, aj s prírodou dokomponovanými“.¹⁵ Navíc byla změněna podoba vnějších i vnitřních průčelí budovy, kde byla vytvořena nová historizující okna. Hlavním Kramárovým zásahem do vnitřní struktury koleje však bylo vybudování velké schodištvé haly. Původní objekt takovýto prostor neobsahoval; typologicky by slušel spíš baroknímu paláci než baroknímu klášteru.

Pro interiéry byl nakoupen nábytek (se vši pravděpodobností starožitný), vznikla zde celá řada nových prvků (dveře, zábradlí) a bylo tu rozmístěno sto osmdesát děl ze Státní, nyní Národní galerie. I tento postup dokresluje specifický význam stranického hotelu. Účel takto vybavené budovy ukazuje skutečnost, že právě tady se roku 1963 několik měsíců odehrávala zasedání takzvané Barnabitské komise – tedy jednání jedné z důležitých komisí, která se věnovala rehabilitaci

osob nespravedlivě odsouzených v procesech padesátých let.¹⁶

PÍSEŇ PRO RUDOLFA III.

Podobu části interiéru i exteriéru kláštera po zásazích Eugena Kramára známe díky tomu, že byl v roce 1967 využit při natáčení prvního dílu populárního televizního seriálu *Píseň pro Rudolfa III.*¹⁷ To, že byl pro tyto účely dán k dispozici stranický hotel, lze brát jako doklad spolupráce hvězd a impresáriů tehdejší pop music nejen

13 Tamtéž, s. 55.

14 Tamtéž, s. 56.

15 Tamtéž, s. 58.

16 BROWN, Archie: *Vzestup a pád komunismu*. Jota, Brno 2011, s. 469. Dále DOSKOČIL, Zdeněk: Historik ve spárech politiky. Milan Hübl v šedesátých letech dvacátého století. In: PAŽOUT, Jaroslav – ČINÁTL, Kamil (eds.): *Komunističtí intelektuálové a proměna jejich vztahu ke KSČ 1945–1989*. ÚSTR, Praha 2013, s. 134. Též PEŠEK, Jan: Komunistická strana Slovenska 1948–1968. Členstvo, organizácia, vedenie strany. *Acta historica neosoliensia*, 2014, roč. 17, s. 135.

17 Děkuji touto cestou sestře karmelitce Sáře Mužíkové za laskavé upozornění na tento vynikající zdroj vizuálních informací o podobě

s televizí, ale také se stranickými špičkami, bez jejichž souhlasu by natáčení jen těžko mohlo proběhnout. Jistě ne všechny filmové ukázky lze brát za bernou minci. Nelze vyloučit, že některé předměty sloužily pouze jako dekorace při natáčení.¹⁸ V zásadě ale není důvod pochybovat o tom, že záběry vcelku věrně dovozují, jak tyto místnosti tehdy opravdu vypadaly: tedy že byly vybaveny nábytkem a svítidly tak, aby evokovaly „baroko.“ Autentická barokní výzdoba jako figurální štukatura se sv. Pavlem nad vchodem do refektáře přitom byla tou dobou již zničena, patrně proto, že vadila z ideových důvodů. Právě tak byla zakryta nástrojná malba na klenbě refektáře – zřejmě opět proto, že její ikonografie nevyhovovala novému využití budovy. Autentické barokní prvky tak byly potlačeny, a místo nich vzniklo „baroko“ nové.

Od roku 1983 probíhala celková rekonstrukce kolejního komplexu, jež nadále sloužil jako takzvané účelové zařízení ÚV KSČ. Tato obnova zahrnuje jak restaurování stávajícího objektu a jeho vybavení, tak realizaci nových prvků včetně výtvarných návrhů. Stavební práce byly svěřeny Pozemním stavbám Brno jako hlavnímu dodavateli,¹⁹ důraz byl ovšem položen na nové vybavení interiéru, které coby subdodavatel zajišťovalo Ústředí uměleckých řemesel.²⁰

Bývalý refektář, nedatovaná historická fotografie patrně z první poloviny 20. století, a bývalý refektář v roce 2020 (foto: Ondřej Němec / Archiv kláštera bosých karmelitek, Drasty)

kláštera. KLIMEŠ, Ivan: Písně pro zasněného řezníka (a lid této krajiny). Televize a pop-kultura v Československu 60. let. *Dějiny a současnost*, 2005, roč. 27, č. 3, s. 29–34. Též PAPEŽOVÁ, Miroslava: *Kdo, s kým, o čem, pro koho. Formát televizní písničky jako produkt spolupráce kulturních průmyslů a nástroj budování statusu pop-celebrit v 60. letech v Československu*. Diplomová práce. Ústav filmu a audiovizuální kultury, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2018, s. 60–62.

18 Například pokud Vlasta Bláhová zpívala svou píseň o Beatles před stěnou velkého sálu s trámovým stropem v jižním paláci, na které visely velké reprodukcce čtyř Callotových grafik (zobrazujících šlechtice, ale v představách šedesátých let minulého století nepochybně asociovaných s mušketýry), pak lze vzhledem k nápadné shodě mezi počtem postav na zdi a textem písně předpokládat, že tyto reprodukcce byly pořízeny právě pro tyto záběry.

19 Studie minimalizace stavebních úprav byla dodána k 31. 1. 1985. Viz SOA Praha, f. 866, k. 4, sl. Faktury různé 1984–1991. Finanční ohodnocení prací, jež mělo subdodavately zajistit Ústředí uměleckých řemesel (ÚÚŘ), bylo odesláno 18. 6. 1984, v té době tedy už musel existovat renovační projekt. Viz Tamtéž, k. 3, sl. Akce barnabity - různé 1984–1991, podsložka Barnabity - projektový úkol - Pozemní stavby Brno 1984–1985.

20 Informativní rozpočet předložený 30. 1. 1986 počítal s částkou 27 321 300 Kčs, z toho 5 065 000 Kčs bylo určeno na dveře, opravy

Vyhlídkový pavilon. Do prostoru znovu vystavěné lodžie byla v padesátých letech minulého století vsazena poměrně subtilní prosklená kovová konstrukce, která byla v osmdesátých letech nahrazena novou. Pod stropem byl vytvořen historizující malovaný vlys, 2020. (foto: Ondřej Němec)

Jako projektant interiérů figuroval arch. Josef Jedlička, jenž byl zároveň od června 1984 vedoucím realizujícího závodu 583-Vysočina. Celkovou obnovu navrhl ak. arch. Ladislav Knittl z Pražského projektového ústavu (PZ 41) jako šéfprojektant.²¹

V archivu Ústředí uměleckých řemesel se dochovala rozsáhlá

dokumentace jak nového interiérového vybavení, tak stavebních prací. Po nemalých průtazích bylo rozhodnuto o dokončení stavby ve zkráceném termínu v únoru 1990, aby mohl být hotel využit v době konání dalšího sjezdu KSČ.²² Stavební práce kulminovaly v roce 1989. V interiéru kláštera existoval početný převzatý

inventář.²³ Další vybavení bylo získáváno jednak objednávkami nového nábytku, interiérového textilu, kovářských prací a dalšího, jednak rozsáhlými a nákladnými nákupy starožitností prostřednictvím podniku Klenoty.²⁴ Při pořizování nového nábytku byl někdy výslovně zmíněn jeho historický či „slohový“

stropů, atypickou dlažbu, kování, zábradlí, madla a žerdě. Dalších 6 566 600 Kčs mělo jít na svítidla, lustry, koberce lišty, kryty radiátorů, záclony a závěsy. Celých 12 039 700 Kčs, tedy částka rovnající se více než součtu předchozích dvou, byla alokována na volný mobiliář a umělecká díla. Viz Tamtéž, f. 866, k. 3, sl. Akce barnabitky. Smlouvy, dohody, rozpočty, reklamace, penalizace... různé 1984-1991, podsložka Dohody o odbytových nákladech 1985-1986.

21 Tamtéž, sl. Akce barnabitky - různé 1984-1991, podsložka Barnabitky - projektový úkol - Pozemní stavby Brno 1984-1985, Dopis vedoucí odbytového oddělení ÚÚŘ z 21. 2. 1985. Jako generální projektant byl ovšem uváděn Pražský projektový ústav, ne architekt. Tamtéž, podsložka Návrh smlouvy o přípravě dodávky na akci „barnabitky“ 1984, Smlouva o přípravě dodávky (příloha k dopisu ředitele Stranického podniku služeb /SPS/ ÚV KSČ Ing. Oldřicha Kokeše z 3. 4. 1984).

22 Tamtéž, f. 866, k. 3, sl. Akce barnabitky - Různá korespondence, pozvánky, rozpočty vrácené 1986-1990, Odpověď ředitele Ústředí uměleckých řemesel z 10. 11. 1988 na dopis ředitele Stranického podniku služeb z 26. 10. 1988.

23 Tamtéž, sl. Akce barnabitky - různé 1989-1991, podsložka Informativní rozpočet interiéru.

24 Viz zejm. Tamtéž, f. 866, k. 4, sl. Akce Barnabitky, Stranický podnik služeb - hospodářské smlouvy (SPS - HS), faktury, rozpočty, korespondence 1984-1991. Pro představu, jak vypadaly tyto nákupy, lze citovat reklamaci na nedodaný předmět z 30. 10. 1985, v níž vedoucí odbytového oddělení Ústředí uměleckých řemesel u závodu Starožitnosti oborového podniku Klenoty urguje nedodání vykládané komody

charakter.²⁵ Cílem zjevně bylo vytvoření jednotně působících interiérů včetně garnýží, mřížek na radiátory, podlahových lišt, všech typů kování atd. Novotvary byly někdy objednávány u renomovaných, dnes ale méně známých návrhářů tehdy starší generace, jako byl ing. arch. Emil Drápal, CSc. (nar. 1927), autor návrhů krytých radiátorů či osvětlovacích těles.²⁶ „Centrální lustr“ a jeho architektonické začlenění měli dle faktury z 27. listopadu 1989 navrhnout Emil Drápal, prof. J. Svoboda a arch. Josef Jedlička. Jindy bylo právě osvětlení objednáno u mladších výtvarníků, kteří se později dočkali uznání, jako Jan Frydrych či Martin Šteller.²⁷ Podobně jako v padesátých

letech nešlo o obnovu původní podoby interiérů, ale o vytvoření dobové vize „baroka“, při níž se prostředky nešetřilo. Prioritní povaha projektu se projevila skutečně štědrým financováním, které kontrastuje se zamýšleným nekomerčním využitím objektu. Bohužel ani interiéry z doby Eugena Kramára, ani interiéry vytvářené na konci osmdesátých let se až na dveře, kovaná zábradlí a další kvalitní kované prvky, zárubně, okna a nové zasklení jižního vyhlídkového pavilonu a arkád východního nádvoří nedochovaly. Před předáním objektu zpět do rukou karmelitek došlo k jejich demontáži včetně deinstalace lustrů. Nejlepší představu o povaze zásahů do interiérů budovy tak dává

poměrně dobře dochovaná schodišťová hala, jež rovněž prošla renovací v osmdesátých letech.

OŽIVENÍ BAROKA

Proč došlo k tomu, že pod vnějškově nenápadným kabátem s renesančními či „renesančními“ sgrafity bylo opakovaně ožívováno baroko, a to na přání zástupců účelové organizace ÚV KSČ? Článek Národní tradice v české architektuře, citovaný výše, neobsahoval zdaleka jen příznivé ocenění renesance, ale také jednoznačné zavržení baroka. To v následujícím roce našlo své utvrzení, zároveň ale i jistou relativizaci v monografii tehdy mladého a politicky velmi

Interiérové dveře vedoucí do prostoru arkády východního nádvoří. Kování pocházející z osmdesátých let nepřipomíná zcela jednoznačně konkrétní historický sloh, jeho rozevlátý tvar se však nejvíc blíží baroku, 2020. Východní a severní rameno arkádové chodby západního nádvoří. V první polovině 20. století byly oblouky arkády částečně zazděny. Tyto zadržky byly v padesátých letech vybourány a východní rameno chodby bylo zaskleno. Dnešní zasklení pochází z doby úprav v osmdesátých letech, kdy byla také revitalizována zahrada, 2020. (foto: Ondřej Němec)

v ceně 165 000 Kčs, přestože byla účtována. Ředitel závodu ovšem 28. 11. 1985 odpověděl, že všechno zaplacené zboží bylo také dodáno. Viz Tamtéž, k. 3, Akce barnabitky – různé 1984–1991, podsložka Barnabitky – projektový úkol – Pozemní stavby Brno 1984–1985. Dále Tamtéž, podsložka „Barnabitky“. Reklamace 1985. Z korespondence není zřejmé, jak záležitost nakonec dopadla.

25 Tamtéž, k. 4, sl. Stranický podnik služeb – hospodářská správa, faktury, rozpočty, korespondence – SPS ÚV KSČ, středisko – stolaři Vsetín 1984. První objednávka je z 31. 1. 1983. Dále Tamtéž, sl. Hospodářská smlouva 27 041 z 29. 6. 1987; Tamtéž, sl. Hospodářská smlouva 27 103 ze 4. 11. 1987; Tamtéž, sl. Hospodářská smlouva 27 122 z 22. 12. 1987 a další.

26 Viz např. faktury odeslané 20. 7. 1984, 3. 1. 1988 či 30. 1. 1988. SOA Praha, f. 866, k. 4, sl. Akce Barnabitky, SPS – HS, faktury, rozpočty, korespondence 1984–1991.

27 Tamtéž, k. 5, sl. Akce barnabitky, ÚŘ – HS, rozpočty, faktury, korespondence 1987–1991, faktura z 13. 12. 1988.

Zamýšlená podoba Paláce sovětů z roku 1937 na čtyřicetikopějkové známce (repro: archiv autora)

angažovaného historika umění Jaromíra Neumanna, věnované českému malířství 17. století. Podle Neumanna nemůže být pochyb o záporném hodnocení takzvané barokní doby.²⁸ Zároveň ale v některých dílech barokního malířství rozeznal realistické tendence, na které později podle jeho názoru navázalo „pokrokové“ umění 19. století.²⁹

Na uvedený článek v *Tvorbě* krom toho přímo odpověděl ještě v roce 1951 Miroslav Cihlář. Podle něj „pro výtvarníka je nutno hledat poučení v každém slohu [...], protože] v každém slohu dříve nebo později se projevují tradice a psychické založení národa, který architektonickou tvorbu objednává a realizuje“.³⁰ V polovině šedesátých let se v témže časopise v recenzi knihy Michela Ragona *Jak budeme žít zítra* již zcela věcně mluví o barokizujících tendencích v soudobé

západní architektuře.³¹ Ty neměly nic společného s historismem, ale naopak s dobovými technologiemi, jež umožňovaly jiné než ortogonální chápání stavby. A když konečně též Jaromír Neumann, který na začátku padesátých let patřil k protagonistům ideologického přístupu k dějinám umění, po letech vydává své monumentální přehledové dílo *Český barok*, ideologické brýle mizí a „z hlediska psychologie umělecké tvorby odpovídá pak barok dnešku do jisté míry i tím, že nejsilnějších citových účinků a nejneočekávanějších pocitů, otřásajících všemi složkami lidské bytosti, docíloval nezřídka racionální úvahou a někdy – zvláště v architektuře – matematickým propočtem...“³²

Tato otevřenost vůči baroku navzdory jeho asociacím s feudální společností nemusí být až tak překvapivá. V sovětské architektuře, jež

měla satelitním zemím sloužit jako vzor, se znovu a znovu setkáváme se snahou ovládnout krajinu, dodat stavbám monumentalitu a s úsilím o syntézu různých druhů umění. Toto úsilí a jeho teoretická reflexe procházejí sovětskou vizuální kulturou od třicátých let až do jejího konce. Ve všech zmiňovaných případech přitom jde o strategie, které se běžně, ať už právem, nebo neprávem, spojují s barokem. Ponechme teď stranou, že vizuální kultura 17. a 18. století byla ve skutečnosti strukturovanější a že to, co jsme si od 19. století zvykli označovat jako „baroko“, je spíš zpětnou projekcí či absolutizací jednoho aspektu nesmírně komplexní kultury.

Není zde místo ani na podrobnější analýzu všech barokních či „barokních“ fenoménů výstavby stalinského období. Připomeňme jen, že profesní dráha předního sovětského architekta Borise Iofana ke zhodnocení baroka směřovala od samého začátku. Za svého studijního pobytu v Itálii se Iofan školil u Armanda Brasiniho.³³ Ten byl ve dvacátých letech autorem vysloveně historizujících projektů jako je „neobarokní“ návrh a realizace římského kostela Neposkvrněného srdce Panny Marie (1923) či paláce CNI na Via IV Novembre rovněž v Římě (1928).³⁴ Iofan se podobně eklektickým (nebo kreativním) přístupem k baroku

28 NEUMANN, Jaromír: *Malířství XVII. století v Čechách. Barokní realismus*. Orbis, Praha 1951, s. 17.

29 Tamtéž, s. 20.

30 CIHLÁŘ, Miroslav: Poznámky k národním tradicím v české architektuře. *Architektura ČSR*, 1952, roč. 11, č. 5–6, s. 173–192, zejména s. 184–186.

31 RAGON, Michel: *Jak budeme žít zítra*. *Architektura ČSR*, 1964, roč. 23, č. 10, s. 726–727.

32 NEUMANN, Jaromír: *Český barok*. Odeon, Praha 1974, s. 8. Toto druhé vydání vyšlo nákladem třinácti tisíc výtisků, které tvořily reprezentativní součást domácích knihoven.

33 EIJEL, Isaak Juljevič: *Boris Iofan*. Strojizdat, Moskva 1978, s. 30–31.

34 MONZO, Luigi: *Croci e fasci. Der italienische Kirchenbau in der Zeit des Faschismus, 1919–1945*. Disertační práce. Karlsruher Institut für Technologie, Fakultät für Architektur, Karlsruhe 2017, s. 470–478. Též D'AMELIO, Maria Grazia: Dal contratto d'appalto al collaudo. La monumentalizzazione del palazzo della Cassa Nazionale Infortuni (1928–1934). In: PROCIDA, Elisabetta (ed.): *La sede storica dell'INAIL a Roma, Il palazzo in via IV Novembre*, vol. I. Tipolitografia Trabella, Milano 2009, s. 108–117.

inspiroval, když vytvářel diplomní projekt na Palác míru nebo projekt sovětského velvyslanectví v Římě, a je nesporné, že tato zkušenost stála v pozadí jeho projektu Paláce sovětů. Již v soutěžním projektu z roku 1932 počítal s obří halou, uzavřenou monumentální kupolí, která odkazovala k římskému Pantheonu a celé pozdější tradici kupulových staveb. Následný návrh z roku 1934, jenž je výsledkem Iofanovy spolupráce s dalšími účastníky předchozích konkurzů, Vladimírem Ščukem a Vladimírem Gelfrejchem, akcentuje eminentně „barokní“ myšlenku završit celý obrovitý objem sochou V. I. Lenina (viz repro na předchozí straně).³⁵

Tento projekt se, jak známo, nikdy neuskutečnil. Spojení sochy a stavby do jediného celku se ale roku 1937 stává charakteristickým rysem Iofanova ikonického projektu sovětského pavilonu na světové výstavě v Paříži. Však také významný sovětský historik a teoretik architektury David Arkin v předmluvě k publikaci věnované tomuto projektu mluvil o zde dosažené syntéze sochařství a architektury, založené na jejich organickém vnitřním vztahu, jako o jednom z největších vítězství sovětské umělecké kultury.³⁶ Ve spojení s dynamickou gradací hmot jde o stylový projev, který sice není prostou reprodukcí nějakého historického slohu, ve své podstatě ale čerpá z odkazu baroka. Berniniovská myšlenka syntézy

Skleněná plastika autorů Pavla Hlavy a Jaroslava Štursy z roku 1983 v zrcadle schodiště Nové scény Národního divadla, 2022 (foto: Pavel Kalina)

35 EJGEL, Isaak Juljevič: *Boris Iofan*, s. 93–99. Jean-Louis Cohen chápal konfiguraci nižších pater Iofanova návrhu tak, jak se vyvíjel po roce 1932, jako „kombinaci svatopetrského náměstí a pomníku Viktora Emanuela II.“, s nimiž byl architekt důvěrně obeznámen. Viz COHEN, Jean-Louis: *Building a New World. Amerikanizm in Russian Architecture*. Canadian Centre for Architecture – Yale University Press, New Haven – London 2020, s. 303.

36 ARKIN, David Jefimovič: Architekturnyj obraz strany sovětov. In: *Pavilon SSSR na meždunarodnoj vystavke v Pariže: architektura i skulptura*. Vsesojuznaja Akadémia architektury, Moskva 1938, s. 5–6. Na tomto barokním aspektu sovětského pavilonu nic nemění ani skutečnost, že byl z druhé strany zakotven v tradici ruského modernismu, jak to popisuje např. UDOVIČKI-SELB, Danilo: Facing Hitler's Pavilion: The Uses of Modernity in the Soviet Pavilion at the 1937 Paris International Exhibition. *Journal of Contemporary History*, 2012, roč. 47, č. 1, s. 13–47.

Úvodní stránka článku Objev českého baroka Miloše Suchomela z časopisu *Květy*, 7. 8. 1980 (repro: archiv autora)

umění (*bel composto*) pak prolíná debatami následujících let, a to až do samého sklonku sovětské éry.³⁷

Jak mohly tyto myšlenky inspirovat praxi v socialistickém Československu? „Barokní“ dynamizaci celé struktury stavby, jak ji umožňovaly stále se rozvíjející technologie, tu v rámci architektury spojené s výkonem moci mnoho nenajdeme. Monumentalita staveb se v tomto kontextu uplatňuje spíše po než před rokem 1970, vesměs ale ve spojení s poměrně jednoduchým ortogonálním uspořádáním objektů. Pevné místo si však vydobyla myšlenka zapojení výtvarných děl do interiérů staveb právě tak jako propojení exteriérových soch s architekturou.³⁸ Klíčovou byla úloha z jedné strany uměleckých svazů, z druhé strany stranického aparátu a všech, kdo rozhodovali o konkrétní podobě jednotlivých zakázek. Barokizující momenty v interiéru pražského hotelu Intercontinental (dokončeného v roce 1974), zejména jeho takzvané rezidentské apartmá, byly určitě ovlivněny přáním zahraničního objednavatele.³⁹ Ne vždy je možné spojit „barokizující“ projekt s takto specificky definovanou zakázkou. O jistém typu „baroknosti“ lze ale mluvit i u reprezentativních projektů, jako byla budova Nové scény

Národního divadla v Praze, zejména pokud jde o řešení některých interiérů (viz foto na předchozí straně).⁴⁰ Samostatnou kapitolu pak tvořily křivkový tvar i opulentní interiéry stranického hotelu Praha.

Tvarově bohatá svítidla na schodišti a v prvním patře restaurační budovy Nové scény v kombinaci s kubánským barevným serpentinitem,

připomínajícím evropské mramory, evokují interiéry barokních kostelů a paláců. Použití serpentinitu při tom bylo spíše náhodné. Jeho dovoz z Kuby vyplýval ze specifické struktury československo-kubánského obchodu.⁴¹ Kuba byla součástí Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP), její obchodní význam však byl minimální. Pamětníci nezapomenou na

³⁷ Viz např. ŠVIDKOVSKIJ, Oleg Alexandrovič: *Syntéza umění*. Odeon, Praha 1975. Též POSOCHIN, Michail Vasiljevič (ed.): *Na putach k krasotě. O sodružestve iskusstv. Izobrazitelnoje iskusstvo*, Moskva 1986.

³⁸ Proslulá vládní usnesení č. 355 z 28. 7. 1965 o řešení otázek uplatnění výtvarného umění v investiční výstavbě je právním výrazem tohoto postoje, jenž měl samozřejmě více zdrojů. Připomeňme, že v období první republiky dostávaly veřejné budovy vcelku obvykle sochařskou výzdobu. Viz např. POPELOVÁ, Lenka: Zobrazení „industriálního světa“ v architektuře meziválečné Prahy. *Architektúra & urbanizmus*, 2016, roč. 50, č. 1-2, s. 76-91. Též SKŘEBSKÁ, Renata: *Oslava všedního dne. Architektonická plastika s atributy práce, dopravy, obchodu a peněžnictví*. Národní památkový ústav, Ostrava 2020.

³⁹ SAVICKÁ, Pavla: Intercontinental aneb Jak Američané stavěli v socialistické Praze luxusní hotel. *Paměť a dějiny*, 2022, roč. 16, č. 2, s. 13-20.

⁴⁰ SEDLÁKOVÁ, Radomíra: *Karel Prager: Lidé si na nové věci teprve musí zvyknout*. Titanic, Praha 2013, s. 154-171. Nová scéna sice nebyla přímo vládní či stranickou budovou, vzhledem k významu Národního divadla v rámci dobového obrazu národní kultury však měla stejný, či snad ještě vyšší status.

⁴¹ DRVOTA, Lukáš: *Československo-kubánské vztahy v 80. letech 20. století*. Diplomová práce. Středisko ibero-amerických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 2016, s. 52-53.

krvavé pomeranče či silné cigarety Partagas. A kubánský rum patřil u nás k tomu nejlepšímu, co bylo na omezeném trhu lihovin možno koupit. Kuba však jinak neměla mnoho co nabídnout. Československo Kubě naopak dodávalo strategické investiční celky a pomáhalo v oblasti zdravotnictví. Vývoz exoticky vyhlížejícího kamene byl tedy jednou z možností, jak splatit Husákovu Československu jeho pohledávky.

STAROŽITNOST JAKO INVESTICE

Čím tedy byla dána obliba baroka? Lze pochybovat o tom, že by zadané výzdoby stranického hotelu sledovali desítky let trvající snahy o definování socialistického realismu s jeho představou syntézy umění či monumentalit architektovníckého díla. Na přijatelnost či přímo popularitu baroka mohla mít vliv řada faktorů. Kromě zmíněné publikace Jaromíra Neumanna vyšla na začátku sedmdesátých let přehledová publikace *Umění baroku v Čechách* od Oldřicha J. Blažíčka.⁴² V roce 1974 byla v jízdárně Pražského hradu uspořádána velká výstava Karla Škréty a o dva roky později byla po dlouhé rekonstrukci kláštera sv. Jiří na Pražském hradě zpřístupněna Sběrka starého českého umění Národní galerie, zahrnující významnou barokní kolekci. Spolu s řadou menších výstav a dalších monografických publikací tak v rámci oficiální kultury vzniká obraz baroka jako vizuálně bohaté

a pro formování národní identity neopostadatelné kultury, který musel mít dopad na jeho běžné vnímání.⁴³

„Obecný vkus“ pak mohl být v osmdesátých letech významně spouštěn

V osmdesátých letech v časopise *Květy* nacházíme vysloveně pochvalné články o baroku

mován médií, a to nejen televizním vysíláním, ale zejména populárními týdeníky či víkendovými přílohami novin. Nebylo jich mnoho, což je pro studium výhodou. Rozsáhlá zpráva od Stanislava Rudolfa v týdeníku *Květy*, věnovaná výstavě *Deset století českého a slovenského umění* v Paříži v roce 1975, konstatovala, že francouzskému publiku se nejvíc líbilo naše baroko.⁴⁴ V osmdesátých letech pak ve stejném časopise nacházíme vysloveně pochvalné články o baroku, doprovázené působivými barevnými fotografiemi, jako byl příspěvek historika umění Miloše Suchomela, věnovaný řezbářskému rodu Jelínků z Kosmonos (viz repro na předchozí straně).⁴⁵ Dílu známého barokního sochaře Matyáše Bernarda Brauna se pak věnoval Oldřich J. Blažíček.⁴⁶ Čistě vizuální atraktivita snímků mohla na čtenáře působit jistě větší silou než tradovaný obraz jiráskovského *Temna*.

Obliba baroka mohla mít i jiné důvody. Starožitnosti v nejširším slova smyslu byly v období reálného socialismu jednou z mála možných

investic v podmínkách absence kapitálového trhu a krajně omezeného trhu s nemovitostmi. Zcela spekulativně je tedy snad možné vyslovit domněnku, zda i tyto okolnosti nemohly přispět k oblibě „baroka“ mezi příslušníky společenské elity. Vnitřní výzdoba stranického hotelu na Hradčanském náměstí v každém případě svědčí o estetickém názoru vládnoucí vrstvy tehdejší společnosti, která si za desítky let fungování „reálného socialismu“ nevytvořila svůj vlastní styl a místo toho se obracela k typickým projevům „reakčního“ baroka. Ty v prostorách stranického hotelu smísila s dalšími výtvarnými prvky, především rozsáhlým souborem obrazů z 19. a první poloviny 20. století, do trochu bizarního amalgámu, jenž posléze zanikl ještě před svým dokončením.⁴⁷

PAVEL KALINA (1965) je historik umění a architektury, absolvent FF UK a CEU. Hlavní oblastí jeho výzkumu je umění a architektura raného novověku, ale zabývá se i architekturou

19. a 20. století. Publikoval mj. v časopisech *Umění*, *Wallraf-Richartz-Jahrbuch*, *artibus et historiae*, *The Source*, *The Sculpture Journal* a *Palladio*. Je autorem řady monografií, mj. *Praha 1310–1419* (Libri, Praha 2004), *Benedikt Ried a počátky záalpské renesance* (Academia, Praha 2009), *Umění a mystika* (Academia, Praha 2013) a *Hluboké město* (Academia, Praha 2019).

42 BLAŽÍČEK, Oldřich J.: *Umění baroku v Čechách*. Obelisk, Praha 1971.

43 NEUMANN, Jaromír (ed.): *Karel Škréta 1610–1674*. Národní galerie v Praze, Praha 1974. Již od roku 1969 existovala expozice barokního umění, připravená za účasti Národní galerie, v prostorách státního zámku Karlova koruna v Chlumci nad Cidlinou, k níž byl roku 1973 vydán kvalitní katalog. V roce 1982 byl v jízdárně Pražského hradu pod názvem *Barok v Čechách. Obrazy, plastiky, kresby, grafiky a umělecké řemeslo* na tři měsíce instalován soubor uměleckých děl vystavený v roce 1981 v Grand Palais v Paříži.

44 RUDOLF, Stanislav: Československo v Paříži. *Květy*, 1975, roč. 25, č. 47 (20. 11. 1975), s. 30–35.

45 SUCHOMEL, Miloš: Objev českého baroka. *Květy*, 1980, roč. 30, č. 32 (7. 8. 1980), s. 46–47.

46 BLAŽÍČEK, Oldřich J.: Braun. *Květy*, 1984, roč. 34, č. 10 (8. 3. 1984), s. 20–22. Jak Blažíčkova monografie věnovaná přednímu baroknímu sochaři F. M. Brokovi, tak Pocheho publikace o M. B. Braunovi se dočkaly doporučení čtenářům v recenzi Máte rádi umění? *Květy*, 1986, roč. 36, č. 1 (2. 1. 1986), s. 40.

47 SOA Praha, f. 866, k. 5, sl. Pragoservis – HS, rozpočty. Faktury, korespondence 1983–1990. Proces obnovy byl dokončen až poté, co byl hotel na jaře 1990 převeden do vlastnictví ONV Prahy 1, přestože Ústavní zákon č. 496/1990 Sb. o navrácení majetku Komunistické strany Československa lidu České a Slovenské Federativní Republiky z 16. 11. 1990 nabyl účinnosti až k 1. 1. 1991. KSČ už totiž od května 1990 nesměla, resp. neměla se svým majetkem nakládat. Viz KOPEČEK, Lubomír: Dekomunizace a její vliv na zrod české pravice. *Politologický časopis*, 2010, roč. 17, č. 2, s. 172.

Jakub S. Trojan v době, kdy pořádal své bytové semináře (foto: Jiří Bednář / archiv Libri prohibiti)

Prostor k nezávislému myšlení

Bytový seminář Jakuba S. Trojana v sedmdesátých a osmdesátých letech

MAGDALENA GREŠOVÁ

Především v období takzvané normalizace se zejména v Praze, ale i dalších městech, jako bylo Brno či Olomouc, organizovala bytová setkání, jejichž posláním bylo vytvářet svobodný prostor k diskusi a přístup ke vzdělání, které nebylo režimem ideologicky ovlivněno. Jedním z nich byl i seminář teologa Jakuba S. Trojana.¹

První takové semináře v Československu probíhaly již v padesátých letech. Režim tehdy v rámci takzvaného boje s třídním nepřítelem mnoha vysokoškolským pedagogům a pedagožkám pro jejich nevhodný sociální původ znemožnil přednášet na univerzitách. Někteří učitelé tak své studenty začali soukromě zvat do svých bytů, kde pokračovali ve výuce. Jeden z nejvýznamnějších seminářů v tomto období pořádal například filozof Jan Patočka, jehož odkaz měl potom vliv i na semináře v éře normalizace. S celospolečenským uvolněním během šedesátých let bylo možné částečně přenést dosud izolované semináře do veřejného prostoru.

Okupace Československa v roce 1968 ale zastavila celý liberalizační proces a s ním i tyto akademické a vzdělávací činnosti.

NORMALIZACE – ZROD BYTOVÝCH UNIVERZIT

S pořádáním bytových seminářů v éře normalizace začali jejich iniciátoři hned od počátku sedmdesátých let a v průběhu času jejich počet narostl na několik desítek. Motivací pro organizátory neoficiálního vzdělávání nebyla ani tak potřeba stavět se vyzývavě do opozice vůči režimu, jako spíš snaha suplovat svobodný akademický prostor pro dialog, jenž by nepodléhal ideologicky

podmíněné cenzuře. Politický ráz vtiskla bytovým seminářům při mapování těchto aktivit až Státní bezpečnost (StB).² Platforma bytových přednášek zároveň představovala pro akademiky a akademičky, kteří byli z politických důvodů vyloučeni z univerzitních poslucháren, možnost, jak se nadále věnovat svému oboru a spolupracovat s ostatními kolegy a studenty. Dalším důvodem existence bytových seminářů byla určitá náhrada vzdělání mladým lidem, jimž bylo studium často kvůli protirežimním aktivitám jejich rodičů upíráno.

V Praze, kde byly neformální semináře organizovány nejhojněji, jich podle odhadu některých organizátorů mohlo do roku 1989 existovat až kolem čtyřiceti.³ K nejznámějším patřila například obnovená bytová setkání u filozofa Jana Patočky, dále u psychologa a filozofa Jiřího Němce, u akademika Ivana Havla nebo přednášky ze starověké filozofie u filozofa a publicisty Julia Tomina.⁴

Přesnější zmapování celkového počtu bytových seminářů je z pohledu

1 Neoficiální vzdělávací aktivity probíhaly ve více zemích východního bloku, například v Polsku je tento fenomén znám jako „létající univerzita“, v Maďarsku zase jako „svobodná pondělní univerzita“. Podoba bytových seminářů nebyla jednotná. Odlišnosti byly dány specifiky režimu v dané zemi, mírou represivních praktik státních úřadů i celkovým stavem a rozdílným vývojem opozičních hnutí v jednotlivých státech. Viz GREŠOVÁ, Magdalena: *Fenomén podzemní univerzity na příkladu bytového semináře Jakuba S. Trojana*. Bakalářská práce. FF Masarykovy univerzity, Brno 2022.

2 MOLDAU, George (Jiřina Šiklová): Patočka University. *Index on Censorship*, 1979, Vol. 8, No. 3, s. 55 - viz <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1080/03064227908532929> (citováno k 31. 8. 2022).

3 DAYOVÁ, Barbara: *Sametové filozofy. Podzemní univerzita v Československu a role Vzdělávací nadace Jana Husa v letech 1979–1989*. Doplněk, Brno 1999, s. 14.

4 Tamtéž, s. 20.

Bytový seminář Julia Tomina – zleva Zdena Tominová, Zdeněk Londýn Vokatý, Jiří Němec a Jan Ruml (foto: Jiří Bednář / archiv Libri prohibiti)

současného bádání značně problematické. Jednak proto, že v průběhu času vznikaly, zanikaly či se přesouvaly, a jednak proto, že v případě Československa se nejednalo o strukturovanou síť, která by byla vzájemně propojena a zastřešena jednotným vedením.

Charakterově byly semináře velmi různorodé a najít jejich společné jmenovatele představuje při bádání obtíž, neboť každý bytový seminář se vyvíjel v podstatě samostatně a nezávisle na ostatních. Organizační propojení více seminářů bylo, pokud vůbec existovalo, velice volné. Vzájemně se lišily jednak tematicky, ale také svou otevřeností či intenzitou. Existovaly pravidelně pořádané přednášky, jiné semináře probíhaly pouze příležitostně nebo došlo jen k pár setkáním. Některé semináře fungovaly jako otevřené – čas a místo

konání byly známé a přístupné všem zájemcům (například u již zmíněného Julia Tomina či filozofa Ladislava Hejdánka v Praze). Většina jich byla ale naopak uzavřená. Vzhledem k tvrdším represivním praktikám režimu v Československu se organizátoři snažili držet místa setkání v utajení. Například psycholog Jan Němec nebo filozof Milan Machovec, kolem nichž se soustřeďoval víceméně stálý okruh posluchačů, se na sebe snažili upozorňovat co nejméně.

Témata probíraná na těchto neoficiálních setkáních byla různá. Většinou se odvíjela od zájmů a profesí jejich pořadatelů či dalších přednášejících. Jelikož neformální prostředí poskytovalo prostor pro svobodnou diskuzi, která ve veřejném prostoru nebyla myslitelná, většina bytových seminářů byla orientována zejména na vědy společenské, jež

Milan Machovec (foto: Jiří Bednář / archiv Libri prohibiti)

byly v oficiálním prostředí univerzit nejvíce prosyceny režimní ideologií.

Nejčtenější byly patrně filozofické semináře, dále probíhalo také setkávání nad teologií, v oficiální sféře velmi potlačovaným oborem, historií,

literaturou nebo politologií. Existovaly ovšem i semináře zaměřené exaktně, například na lékařství⁵ nebo ekonomii. Relativně svobodný prostor bytů vybízel také k diskusi nad aktuální politickou a společenskou situací.

V organizaci těchto seminářů nastal zlom koncem sedmdesátých let, kdy jedna z nejvýraznějších tváří těchto aktivit Julius Tomin rozeslal dopis čtyřem západoevropským univerzitám,⁶ v němž popisoval omezené možnosti svobodného vzdělávání v Československu.⁷ Jeho dopis podnítil akademiky a akademičky na zahraničních univerzitách k navázání kontaktu s neoficiálními semináři v Praze i Brně a rozběhl tak dlouholetou spolupráci navzdory železné oponě rozdělující Evropu. Zahraniční lektori přijížděli z Velké Británie, Francie, tehdejší Německé spolkové republiky či Nizozemí do Československa oficiálně coby turisté, aby potom přednášeli na bytových seminářích.⁸

Jak už bylo řečeno výše, existovalo jich v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let několik desítek a téma jako celek stále zůstává nedostatečně probádáno. Jedním z dosud takto opomíjených seminářů byl i ten, který vedl evangelický farář Jakub Schwarz Trojan.

TROJANOVA OTEVŘENOST K NEVĚŘÍCÍ VEŘEJNOSTI

Dříve, než se budu zabývat seminářem samotným, je na místě krátce představit osobu jeho organizátora. Jakub Trojan se narodil 13. května 1927 v Paříži českým rodičům Rudolfu a Celestýně Trojanovým, kteří do Francie pár let předtím odešli za prací. Ve dvou letech jej matka poslala zpět do Československa, kde Jakub

Farář Českobratrské církve evangelické Jakub S. Trojan (vlevo) pohřbívá 25. ledna 1969 na Olšanských hřbitovech Jana Palacha (foto: ČTK)

5 Seminář zaměřený na lékařství vedl například lékař a filozof Jan Payne. Viz Rozhovor autorky s Janem Paynem, 1. 11. 2021.

6 Jednalo se o univerzity v Berlíně, Harvardu, Heidelbergu a Oxfordu.

7 BENDOVI, Markéta - BOROVIANSKÁ, Johana - VEJVODOVI, Daniela: *Filosofie v podzemí - filosofie v zázemí. Podoby filosofie v době normalizace a po sametové revoluci*. Nomáda, Praha 2013, s. 76.

8 Organizaci výjezdů zahraničních akademiků do Československa zajišťovala britská Vzdělávací nadace Jana Husa. Více o ní DAYOVÁ, Barbara: *Sametová filosofie*, s. 121. Srov. BENDOVI, Markéta - BOROVIANSKÁ, Johana - VEJVODOVI, Daniela: *Filosofie v podzemí - filosofie v zázemí*, s. 82. Též ŠEBESTA, Pavel: *Trhlina v oponě aneb Církevní kontakty nizozemských a českých protestantů v letech 1959-1989*. EMAN, Benešov 2002, s. 14. Dále POLČÁKOVÁ, Petra: StB o mně věděla, ale na strach nebyl čas (rozhovor s Barbarou Dayovou). *Universitas. Magazín vysokých škol*, 31. 12. 2019 - viz <https://www.universitas.cz/osobnosti/4580-stb-o-mne-vedela-ale-na-strach-nebyl-cas>. Nebo přímo na webových stránkách nadace <https://www.vnjh.cz/o-nadaci/historie-od-1980/> (obě citováno k 31. 8. 2022).

vyrůstal u prarodičů v Sezemicích ve východních Čechách. Poté se společně s matkou, tehdy již rozvedenou, přestěhoval do bytu na pražských Vinohradech.

Tam také začal navštěvovat gymnázium ve Slovenské ulici, kde se seznámil se svým spolužákem a celoživotním přítelem Ladislavem Hejdánkem. Po maturitě Trojan nastoupil na Vysokou školu obchodní s přáním stát se prokuristou. Během studia ovšem přišel do styku s Českobratrskou církví evangelickou (ČCE) a sdružením Akademické YMCY, kam jej přivedl jeho přítel Ladislav Hejdánek. Ve společenství YMCY se Trojan také seznámil se svou budoucí manželkou Karlou Schwarzovou, později evangelickou farářkou, jejíž rodné příjmení přijal po sňatku do svého jména.

Setkání s křesťanstvím a evangelickou církví znamenalo pro Trojana obrat v jeho směřování, a v roce 1949 si proto podal přihlášku na Komenického evangelickou bohosloveckou fakultu. Studium teologie Trojana nakonec navedlo na cestu farářské služby v rámci ČCE. Jeho první farností byla Kdyně na Domažlicku, kde strávil celkem jedenáct let. V letech 1967 až 1974 se jeho působištěm stal sbor v Neratovicích-Libiši, kde byl jedním z jeho farníků i student Jan Palach. Poté, co se v lednu 1969 na protest proti okupaci Československa Palach upálil, jej na Olšanských hřbitovech v Praze pochovával právě Jakub S. Trojan.

Současně s kněžskou službou studoval od roku 1964 dálkově na Vysoké škole ekonomické v Praze, kterou úspěšně zakončil v roce 1971 získáním akademického titulu inženýra. Rok předtím navíc dokončil

Ladislav Hejdánek (foto: Jiří Bednář / archiv Libri prohibiti)

svou disertační práci s názvem *Thema: člověk* doktorandské studium na Evangelické teologické fakultě a obdržel titul ThDr.

Trojan patřil k zakladatelům reformního teologického proudu Nová orientace (NO). Toto volné uskupení, zformované v padesátých letech 20. století, sdružovalo lidi z evangelického prostředí, kteří prosazovali větší otevřenost směrem k nevěřící veřejnosti a také novou formulaci církevních teologických východisek. Zpočátku šlo o apolitický projekt, ovšem po okupaci Československa v srpnu 1968 organizace přehodnotila své záměry a začala aktivně vystu-

povat proti poměrům v zemi.⁹ Jakub S. Trojan byl jednou z nejvýraznějších tváří tohoto hnutí, jež ovlivnilo i jeho myšlenkové směřování.

Kvůli aktivitám v NO ztratil počátkem sedmdesátých let tehdy nutný státní souhlas k vykonávání duchovenské činnosti. Pracoval poté jako mzdový účetní u stavebního a dopravního družstva Montáž.¹⁰ Stal se jedním z prvních signatářů Charty 77 a aktivně působil i ve Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS). Trojanova publikační činnost byla omezena, ale jeho články vycházely v samizdatu a zahraničních časopisech.¹¹

Aby neztratil kontakt s teologií a akademickým prostředím, rozhodl se Trojan koncem sedmdesátých let pořádat u svých přátel v Praze neformální setkání, jež by mu umožňovala se teologii věnovat.¹²

SEMINÁŘ JAKO OSTROV SVOBODNÉHO MYŠLENÍ

S jejich pořádáním začal Trojan v roce 1977 a přetrvával pak až do listopadu 1989. K této aktivitě jej – jak už bylo zmíněno – motivovala ztráta státního souhlasu. Představovala pro něj cestu z izolace, do níž se jej režim snažil uvrhnout, a možnost neztratit kontakt s teologickým myšlením. „Byl jsem rád, že se našli lidé, kteří měli zájem o teologii, a že jsem jim mohl řadu let něčím posloužit. Samozřejmě to pomohlo zejména mně, že jsem neztratil kontakt s tím problémem a mohl s nimi hovořit léta a hlouběji se v té věci vzdělávat.“¹³

Setkání byla volně propojena se semináři organizovanými dalšími protestantskými mysliteli, které pojilo

9 PŘIKRYL, Ivo: *Českobratrská církev evangelická a opoziční projevy vůči normalizačnímu režimu*. Bakalářská diplomová práce. FF MU Brno, Brno 2006, s. 26.

10 Profesor ThDr. Ing. Jakub S. Trojan (*1927). *Paměť národa* – viz <https://www.pametnaroda.cz/cs/trojan-jakub-s-20141022-2> (citováno k 31. 8. 2022).

11 HALAMA, Jindřich: Jakub Schwarz Trojan devadesátiletý. *Křesťanská revue*, 2017, roč. 84, č. 2, s. 50.

12 TROJAN, Jakub S.: *Rozhovory s pamětí II*. Zdeněk Susa, Středokluky 2011, s. 240.

13 *Teologické a filosofické bytové semináře před rokem 1989*. Česká křesťanská akademie – historická sekce, přepis diskuze ze dne 5. 11. 1998 – viz <https://www.hejdanek.eu/Archive/Detail/2135> (citováno k 31. 8. 2022).

Bytový seminář Julia Tomina – zleva Jan Ruml, Julius Tomin a Václav Havel (foto: Jiří Bednář / archiv Libri prohibiti)

přátelství i společné aktivity v rámci NO. Jednalo se o Ladislava Hejdánka, Milana Balabána a Alfréda Kocába.¹⁴ Vzájemně se na svých seminářích navštěvovali jako přednášející hosté, a obohacovali tak jejich zaměření o vlastní témata. Jinak ale jejich semináře koordinovaně propojené nebyly, spojoval je pouze okruh posluchačů, navštěvujících více podobných bytových seminářů. Takováto spolupráce mezi pořadateli těchto přednášek byla v československých podmínkách poměrně ojedinělá, jelikož fungovaly spíše jako sólové projekty.

Trojanův seminář se na různých místech v Praze konal během aka-

demického roku ve stejnou dobu vždy jednou za čtrnáct dní, neboť jeho iniciátor musel do hlavního města dojíždět nejprve z Neratovic a později z Kostelce nad Labem, kde působil jako farářka jeho žena Karla.¹⁵

Během více než deseti let své existence změnil seminář několikrát místo svého konání. Celkem našel útočiště u pěti pražských rodin, jež mu poskytly prostor ve svých bytech. Začínal v bytě manželů Jana a Zdeňky Hrabinových, kde vydržel až do počátku osmdesátých let. Když byl ale Jan Hrabina začátkem roku 1982 za odmítnutí nástupu na základní vojenskou službu odsouzen a na třicet

měsíců uvězněn,¹⁶ přestěhoval se seminář do břevnovského bytu manželů Jana a Lenky Kozlíkových na Bělohorské třídě. Když se pak v roce 1983 Jan Kozlík stal mluvčím Charty 77, přešel Trojanův kruh na Jižní Město k Petrovi a Mileně Krejčím. Po propuštění Jana Hrabiny z vězení se vrátil k Hrabinovým, kteří se ale mezitím přestěhovali do Černokostelecké ulice v Praze-Strašnicích.¹⁷ Poslední zázemí pak semináři poskytli ve svém příbytku v novoměstské Mikovcově ulici Jan a Lenka Paynovi. Tam seminář probíhal zhruba šest let až do listopadu 1989, kdy jej Jakub S. Trojan rozpustil.

¹⁴ DAYOVÁ, Barbara: *Sametová filosofie*, s. 122.

¹⁵ *Teologické a filosofické bytové semináře před rokem 1989*.

¹⁶ Rozhovor autorky s Janem Hrabinou, 23. 11. 2021.

¹⁷ *Archiv bezpečnostních složek (ABS)*, sb. Svazky kontrarozvědného rozpracování (KR), svazek a. č. 838108 MV, Charakteristika Ing. ThDr. Trojan Jacques ze dne 29. 5. 1985, s. 85.

Každé pokračování zahajoval přednášející prezentací zvoleného tématu, případně jej uvedli účastníci svými referáty. Poté k řečenému probíhala diskuze, jež byla stěžejním bodem semináře. Ten byl (ostatně jako i jiné) od samého počátku koncipován nejen coby prostor pro otevřenou a svobodnou výměnu vědomostí a názorů, nýbrž i jako platforma, díky které účastníci mohli mezi sebou sdílet nedostupnou literaturu a samizdatové texty.¹⁸ Setkání v soukromí bytů poskytovala také příležitost k podpisu petic a nejrůznějších dokumentů. A během setkání docházelo kromě výměny informací samozřejmě také na debatu o aktuálním dění v politice. Hlavní částí byla ovšem vždy přednáška následovaná debatou, jež se k ní vztahovala. Jakub S. Trojan vždy dbal na dodržování jistě akademické úrovně celého setkání.¹⁹

TEOLOGICKÉ PŘEDNÁŠKY Z OBÝVÁKU

Seminář byl jeho iniciátorem orientován na témata, která mu byla nejbližší a jimiž se dlouhodobě zabýval. Coby vystudovaný evangelický teolog se zaměřoval především na základní pojmy, jako jsou víra, naděje, spása, láska a vina. V prvních letech existence semináře pak byly jeho přednášky věnovány zejména základním biblickým příběhům a snažily se nabídnout vhled do novozákonní teologie.²⁰

Jedním z Trojanových zásadních celoživotních témat byla otázka moci.

Této problematice věnoval celý cyklus přednášek, který se zaměřoval na teologické hodnocení vztahu mezi ní a vírou. Svá vstupní pojednání přitom Trojan zasazoval do kontextu situace v tehdejší společnosti a církvi, čímž dával najevo i svůj kritický postoj vůči vedení ČCE, jež se poddalo tlaku normalizačního režimu. Na přednáškách se probírala díla Machiavelliho, Nietzscheho či Orwella a jejich pojetí moci. Dále také díla českých protestantských myslitelů Jana Amose Komenského nebo Petra Chelčického.²¹

Coby vystudovaný evangelický teolog se Trojan zaměřoval především na základní pojmy, jako jsou víra, naděje, spása, láska a vina

Jak už bylo řečeno, myšlení Jakuba S. Trojana formovala NO, což se promítalo i do přednášek, které si pro bytové semináře připravoval. V rozporu s normalizačním vedením ČCE byl Trojan přesvědčen o zodpovědnosti faráře nejen za duchovní, ale i politický a občanský život obce.²²

Tématem některých přednášek byl také vztah vědy a víry u různých autorů.²³ Krom toho se Jakub S. Trojan rovněž kriticky zabýval dílem protestantského teologa Karla Bartha. Poslední roky semináře se pak zaměřoval na oblast procesuální teologie a na problém přítomnosti zla ve světě.

Krátké referáty si na seminář připravovali i pravidelní účastníci. Jeden z posluchačů, Jan Hrabina, v jehož bytě seminář nějakou dobu probíhal, měl například zpracovat knihu 1984 George Orwella: „Každý jsme měli jedno téma a diskutovalo se nad tímhle. [...] Kromě Orwella jsem zpracovával také Petra Chelčického *O trojím lidu*, bylo to v rámci Jackova (oslovení Jakuba S. Trojana přáteli – pozn. autorky) semináře, který měl pracovní název *Moc a víra*.“²⁴

Jak už bylo řečeno, vystupovali na Trojanově semináři jako hosté také jiní přednášející, z nichž mnozí organizovali svá vlastní vzdělávací setkání. Kromě zmiňovaných Milana Balabána a Ladislava Hejdánka šlo také o teologa a faráře Bratrské jednoty baptistů Petra Macka nebo o evangelického faráře a překladatele Miloše Rejchrtu, který na Trojanových seminářích občas tlumočil z francouzštiny při návštěvách zahraničních lektorů.²⁵

Někteří z nich přijížděli přes Vzdělávací nadaci Jana Husa, jež byla s Trojanem v kontaktu, ale vůbec nejsilněji spolupracoval Trojan s holandskou větví filozofů a teologů. Na jejich výjezdech do Československa se významně podílela reformovaná teoložka Hebe Kohlbruggeová z Utrechtu.²⁶ A především student tamní univerzity Henri Veldhuis, kterému Kohlbruggeová poskytla své kontakty v Praze.²⁷

Kromě nizozemských teologů si Trojanův okruh posluchačů mohl

18 Rozhovor autorky s Petrem Krejčím, 25. 11. 2021.

19 Rozhovor autorky s Tomášem Trusinou, 30. 11. 2021.

20 Rozhovor autorky s Janem Hrabinou, 23. 11. 2021.

21 *Teologické a filosofické bytové semináře před rokem 1989*.

22 Rozhovor autorky s Milenou Přecechtělovou, 17. 12. 2021.

23 Rozhovor autorky s Tomášem Trusinou, 30. 11. 2021.

24 Rozhovor autorky s Janem Hrabinou, 23. 11. 2021.

25 DAYOVÁ, Barbara: *Sametoví filozofové*, s. 87.

26 Hebe Kohlbruggeová (1914–2016) byla nizozemská reformovaná teoložka, účastnice protinacistického odboje a aktivní členka Nizozemské reformované církve. Dlouhodobě se věnovala ekumenické spolupráci a snažila se zlepšit internacionální kontakty mezi církvemi. V době studené války navazovala spojení s církevními sbory v zemích východního bloku, kterým se snažila dovážet nedostupnou náboženskou literaturu. Podařilo se jí také zprostředkovat pro holandské studenty studium v Rumunsku, Maďarsku, Polsku i v Praze. Její snahou bylo mimo jiné také vybudování spolupráce mezi Nizozemskou reformovanou církví a ČCE. Viz BENDOVI, Markéta – BOROVIANSKÁ, Johana – VEJVODOVÁ, Daniela: *Filosofie v podzemí – filosofie v zázemí*, s. 82.

27 DAYOVÁ, Barbara: *Sametoví filozofové*, s. 121.

poslechnout i přednášející z dalších zemí, například britského filozofa Rogera Scrutona, francouzského filozofa Paula Ricoeura, jenž v Praze proslovil přednášku týkající se státu a násilí.²⁸ Zahraniční lektori přiváželi také v Československu nedostupnou literaturu a seznamovali přítomné posluchače i s aktuálními problémy a novými směry v západoevropském teologickém i filozofickém myšlení, což byl jeden z mála způsobů, jak účastníci mohli přicházet do kontaktu s akademickým vývojem na Západě.

PESTRÁ SPOLEČNOST POSLUCHAČŮ

Skupina posluchačů Trojanových přednášek byla spíše menší a uzavřená. A to z rozhodnutí samotného organizátora, který měl obavu, že velké otevřené semináře by přitahovaly větší pozornost StB, jež by je pak mohla blokovat nebo se je pokoušet infiltrovat donašeči.²⁹

Jádro kroužku tvořilo šest lidí. Patřili k němu především ti, kteří zároveň po určitou dobu seminářů poskytovali zázemí vlastního bytu. Noví posluchači se na Trojanův seminář dostávali na pozvání již docházejících účastníků nebo skrze jiné bytové seminář, například přes Ladislava Hejdánka, jenž byl s Jakubem S. Trojanem v blízkém kontaktu.³⁰

Počty účastníků na jednotlivých přednáškách se různily, jednoho setkání se většinou účastnilo kolem osmi lidí. Na některých seminářích byla ovšem docházka hojnější, především když přednášeli zahraniční hosté – tehdy dorazilo i dvacet až třicet posluchačů.³¹

Spektrum zájemců o teologický seminář Jakuba S. Trojana bylo široké. Jednalo se o pestrou ekumenickou společnost, kterou kromě lidí z prostředí evangelické církve tvořili také katolíci. Posluchači byli mladí lidé, studenti i příslušníci starší generace.³² Byli mezi nimi chartisté, lidé pohybující se v disentu, aktivní křesťané i „obyčejní“ zájemci o teologii. Kromě zmiňovaného malého ustáleného jádra byla skupina proměnlivá. Během více než desetiletého trvání podle vzpomínek Jakuba S. Trojana seminářem prošlo kolem padesáti až šedesáti lidí.³³

Jak už bylo zmíněno v úvodu, jedním z účelů bytových seminářů zakládaných v sedmdesátých letech byla náhrada vysokoškolského vzdělání pro ty, jimž nebylo z politických důvodů umožněno studovat. Na mladé lidi se zaměřoval obsahem přednášek i Jakub S. Trojan a snažil se jim poskytnout základní vhled do teologie. Jeho postoj k účasti aktivních studentů na semináři byl ale zdrženlivější. Domníval se, že by jejich přítomnost mohla vést k vyloučení ze školy, a přikláněl se k tomu, aby tito lidé nejprve dostudovali a až poté se angažovali.³⁴

Přesto se i několik takových lidí vyskytlo. Například Tomáš Trusina, tehdejší student evangelické teologické fakulty, který se o Trojanově semináři dozvěděl přes jednu z účastnic: „*Jakub Trojan na ty svoje semináře nezval programově studenty bohosloví. [...] Bylo to spíš pro zájemce nebo studenty, kteří byli třeba už vyzkoušeni z fakulty. [...] Ze začátku tam chodilo několik studentů z ČVUT. [...] A ti potom se báli nějakého rizika, tak někdo z nich přestal chodit.*“³⁵

Jeden ze zahraničních účastníků pražských bytových seminářů, britský politický myslitel Roger Scruton (foto: ČTK)

POD DOHLEDEM STÁTNÍ BEZPEČNOSTI

Bytové semináře představovaly v očích StB činnost, jež ohrožovala režim, byť jejich hlavním účelem byla především akademická, a nikoli politická angažovanost. Přesto se tajná policie snažila jejich pořádání omezovat, o čemž vypovídají dochované spisy, které vedla na jejich organizátory i účastníky. Krom sledování se snažila některé semináře infiltrovat tajnými spolupracovníky, a získávat tak informace o jejich průběhu. Z dochovaných záznamů vyplývá, že o Trojanově semináři měla StB

28 ABS, sb. KR, svazek a. č. 838108 MV, Dokumentace činnosti Jakuba S. Trojana za rok 1980 ze dne 7. 12. 1980, s. 78.

29 DAYOVÁ, Barbara: *Sametová filosofie*, s. 67

30 Rozhovor autorky s Janem Paynem, 1. 11. 2021.

31 Tamtéž.

32 *Teologické a filozofické bytové semináře před rokem 1989*.

33 Tamtéž.

34 Rozhovor autorky s Tomášem Trusinou, 30. 11. 2021.

35 Rozhovor autorky s Janem Hrabínou, 23. 11. 2021.

povědomí, resp. že jeho přednášky sledovala.

Od roku 1975 na něj vedla Správa StB Praha spis s krycím jménem „Orientace“ a zaznamenávala v něm informace o jeho aktivitách a o lidech, s nimiž se stýkal. První záznam o bytových seminářích je zanesen ve Vyhodnocení operativní situace v akci „Orientace“ za rok 1979: „Dále bylo zjištěno k osobě jmenovaného TROJANA, že je doma navštěvován mladými lidmi a po dohovoru pro ně koná v soukromých bytech přednášky, převážně z humanitních předmětů. Jedná se o mladé lidi, kteří nebyli přijati na VŠ.“³⁶

V souvislosti se vznikem a aktivitami Charty 77 komunistický režim koncem sedmdesátých a počátkem

osmdesátých let citelně přitvrdil v přístupu k bytovým seminářům, jejichž organizátoři byli často zapojeni i do jiných disidentských aktivit spojených s Chartou.

Zvýšený zájem projevila StB i o osobu Jakuba S. Trojana. V Plánu rozpracování v akci „Orientace“ na rok 1980 byly stanoveny úkoly, které měly zajistit podrobnější zmapování Trojanových aktivit včetně pořádání seminářů.³⁷

Ačkoliv se sledování Trojanovy činnosti v roce 1980 podle záznamů zintenzivnilo, nevyplývá z nich, že by bezpečnostní složky vynakládaly větší snahu jeho bytový seminář pozastavit. Zprávy, které se týkají Trojanových přednášek, jsou převážně

popisného charakteru a zásadněji nekomentují a nehodnotí jejich průběh. Informují o uskutečnění přednášky, datu a místě konání či tématu.³⁸

Fakt, že se ve zprávách o teologických přednáškách konkrétnější opatření proti jejich konání ze strany StB nevyskytují, potvrzuje, že zásahové akce StB byly namířeny zejména proti otevřeným seminářům, jež měly potenciál růst, přitahovaly mladé lidi a další účastníky mimo disidentské „ghetto“ a zvaly zahraniční lektory. Semináře, ve kterých se už léta scházela stejná skupina lidí, byly nechávány na pokoji.³⁹

Pro tajnou policii pravděpodobně uzavřená skupina kolem Jakuba S. Trojana nepředstavovala takovou

Některé semináře se neuskutečnily v bytech, ale během výletů do přírody, Lom u Karlštejna, 9. června 1979. Úplně vlevo v klobouku oxfordský filozof Charles Taylor, vlevo v podřepu Tomáš Liška a vpravo Markéta Němcová. (foto: Jiří Bednář / archiv Libri prohibiti)

36 ABS, sb. KR, svazek a. č. 838108 MV, Vyhodnocení operativní situace v akci „Orientace“ za první pololetí 1976 ze dne 26. 7. 1976, s. 72.

37 Tamtéž, Plán rozpracování v akci „Orientace“ na rok 1980 ze dne 29. 11. 1979, s. 17.

38 Tamtéž, Dokumentace činnosti Jakuba S. Trojana za rok 1980 ze dne 7. 12. 1980, s. 78–79.

39 DAYOVÁ, Barbara: *Sametová filozofové*, s. 218.

hrozbu jako například kroužek posluchačů Ladislava Hejdánka nebo před ním Julia Tomina, jejichž semináře patřily mezi otevřené.

V případě Trojanova semináře bylo v zájmu StB spíše než úplné zastavení této činnosti její podchycení a monitorování za využití tajných spolupracovníků. Z dochovaných dokumentů Státní bezpečnosti ani ze vzpomínek pamětníků nevyplývá, že by samotná účast na Trojanově semináři vedla k perzekuci jeho účastníků.

PŘESAŤ DO DNEŠNÍ DOBY

Teologický seminář Jakuba S. Trojanova skončil stejně jako celá bytová vzdělávací kultura s listopadovým převratem v roce 1989, po němž se do univerzitních poslucháren začali vracet vyučující a obory jako filozofie, teologie a další společenské vědy začínaly na vysokých školách obnovu. Většina organizátorů seminářů, včetně Trojanova, začala znovu vyučovat na univerzitách nebo se jejich aktivity ubíraly jiným směrem. Jakub S. Trojan nastoupil jako učitel etiky na Evangelickou teologickou fakultu, kde pak v devadesátých letech působil i jako děkan.

Význam fenoménu bytových seminářů byl jak pro jejich organizátory, tak i účastníky velmi hluboký v době, kdy semináře probíhaly, a přetrval i po jejich ukončení. Tyto semináře nabízely účastníkům možnost svobodného projevu a myšlení, které jediné zůstávalo nepostižitelné dobovou ideologií, a představovaly prostor, v němž se mohli lidé setkávat s podobně smýšlejícími a nezávisle diskutovat. Analogické dojmy mají i pamětníci, kteří docházeli na seminář Jakuba S. Trojanova. Zpětně oceňují především fakt, že seminář

Jakub S. Trojan s Martinem Palouškem na konferenci ke 40. výročí vzniku Charty 77, leden 2017 (foto: Ondřej Deml / ČTK)

Teologický seminář Jakuba S. Trojanova skončil stejně jako celá bytová vzdělávací kultura s listopadovým převratem v roce 1989

nabízel prostor ke svobodné diskuzi a nezávislému myšlení v době, kdy se obojí snažila v maximální možné míře omezovat komunistická ideologie. Jak už bylo řečeno, motivace účastnit se bytových seminářů nepramenila primárně z touhy politicky se vymezit vůči režimu, ale spíše ze zájmu o teologii, filozofii a z touhy po vědění i vzdělání. Pamětníci Trojanova semináře se shodují v tom, že měl pro jejich životy zásadní význam a že na ně měl i formativní vliv, z něhož nikdy nepřestali těžit.

Ačkoliv éra bytových seminářů v takové podobě, jakou měly za

minulého režimu, již prakticky neexistuje, návaznosti na tradici neoficiálního vzdělávání jsou ve veřejném prostoru patrné i dnes. Na odkaz svobodné diskuze v podobném duchu v posledních letech navázala například Evangelická teologická fakulta v Praze, která od roku 2019 začala pořádat „otevřené bytové semináře“, jež jsou založeny na rozebírání různých témat a společné debatě.

MAGDALENA GREŠOVÁ (2000) studuje obor historie – moderní dějiny na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně.

Zajímá se především o soudobé dějiny, éru normalizace v Československu se zaměřením na dějiny každodennosti, orální historii a její metodické přístupy.

Nová pamětní deska Zelenkovi-Hajskému

Ve Zborově na Českobudějovicku byla zásluhou městyse Ledenice, jehož je Zborov místní částí, odhalena pamětní deska připomínající, že v obci žil a navštěvoval obecnou školu Jan Zelenka-Hajský (1895–1942).

Slavnostní odhalení pamětní desky Janu Zelenkovi-Hajskému v obci Zborov (foto: Jiří Cukr)

Akce se uskutečnila 20. června 2022 za účasti představitelů městyse Ledenice, Sokolské župy Jihočeské, Československé obce legionářské a historika Jana Borise Uhlíře, který přítomným připomněl historické události z doby okupace a roli Sokolů v protinacistickém odboji.

Právě jako člen sokolské odbojové skupiny Jindra navázal Zelenka-Hajský kontakty s členy operace Anthropoid a byl zasvěcen do příprav atentátu na Heydricha. Stal se nejdůležitější součástí podpůrné sítě, která výsadkářům pomáhala shánět peníze, potraviny, informace a úkryty. Byl to Zelenka a jeho kolegyně Aloisie Weinzettlová, kdo parašutisty po atentátu postupně dovedli do kostela sv. Cyrila a Metoděje. Když si pro něj 17. června 1942, den po vyzrazení celé akce, přišlo Gestapo, zvolil dobrovolný odchod ze světa a otrávil se.

Spojení Jana Zelenky s jižními Čechami je známé zejména v souvislosti s Kamenným Újezdem, kde se narodil

do rodiny učitele. Dosud nevyužité dokumenty ve Státním okresním archivu České Budějovice však umožňují odkrýt další skutečnosti o jeho jihočeském dětství. Rodnou obec opustil už v roce 1898, kdy se rodina přestěhovala do Chlumce (dnes osada obce Olešník) u Hluboké nad Vltavou. Otec tam pokračoval v pedagogické dráze a malý Jan v chlumecké škole prvně usedl do školní lavice.

Od března 1902 pak pokračoval ve školní docházce ve Zborově, kde byl jeho otec ustaven řídicím učitelem. Tuto funkci Zelenka starší v místě vykonával až do svého penzionování v roce 1926 (nahradil ho František Kahuda, otec nechvalně proslulého komunistického ministra školství) a vedle toho se angažoval také ve spolkové a veřejné sféře – byl například velitelem hasičů nebo pokladníkem Národní jednoty pošumavské a hrával při bohoslužbách ve zborovské kapli na harmonium (nástroj za malý obnos obci přenechal a je v kapli dodnes).

Jan Zelenka ukončil studium na obecné škole ve Zborově v roce 1906 a za dalším vzděláním zamířil do blízkých Českých Budějovic. Čtyři roky (1906–1910) chodil na vyšší reálku, kde patřil k podprůměrným žákům, a snad i proto přestoupil na budějovický učitelský ústav. Ani tam však studijními úspěchy neoslňoval, měl problémy téměř se všemi předměty včetně náboženství, jediné výjimky představovaly dějepis a tělocvik. Občasné nedostatečné známky si však vždy v září nového školního roku opravil a v květnu 1914 úspěšně na „učiteláku“ odmaturoval. Kde se pohyboval v následujících letech, se zatím nepodařilo dohledat. Jisté je, že se někdy mezi léty 1914–1922 přestěhoval do Prahy-Liboce, kde se v roce 1922 oženil. V matrice oddaných je veden stále jako „příslušný do Zborova.“ V roce 1925 odešel učit do nové české školy v Háji u Duchcova, kde působil až do nacistického záboru Sudet na podzim 1938.

Jiří Cukr

Čtrnáct zastavení s Františkem Zahrádkou

Již několik let jsme s rodinami a přáteli plánovali vytvořit nedaleko někdejšího Nápravně pracovního tábora Vojna mozaikovou křížovou cestu, která by byla symbolicky věnována politickým vězňům. Nakonec jsme se vydali trochu jinou cestou...

● Před letošními Velikonočními v nás uzrál nápad vytvořit společně s dětmi symbolickou křížovou cestu. Příbram je známá jako historické hornické město. V padesátých letech minulého století tam v místních dolech političtí vězni z Nápravně pracovních táborů (NPT) Vojna a Bytíz v nelidských podmínkách dobývali uranovou rudu. A právě na jednoho z nich jsme chtěli vzpomenout. Skauta, člena protikomunistického

nebojácného a obdivuhodného muže zní: František Zahrádka (30. října 1930 – 15. prosince 2017).

A právě na životě tohoto srdcaře jsme chtěli s dětmi ukázat, že se dá žít s rovnými zády, i když vás přitom přibíjejí na kříž. Obstarali jsme reprodukci křížové cesty od Bohumily Skrbkové, již ukovali studenti Střední školy Oselce pod vedením Jiřího Walnera, a s dětmi ji doprovodili čtrnácti okamžiky z Františkova života. Ježíšovo odsouzení jsme dotvořili pasáží

přídělem jídla do takzvané díry. Svlékání ze šatů vyjadřuje třináct let ve vězeňském mundúru bez civilního oblečení. Smrt na kříži jsme představili skrze širokou amnestii v roce 1960, která se na Františka ale nevztahovala. K poslednímu XIV. zastavení jsme chtěli přidat něco z naděje ve vzkříšení. A tak jsme připomněli jeho „druhý“ život po roce 1989, kdy se mimo jiné zasloužil o vybudování Památníku obětem komunismu Vojna u Příbrami.

Čtrnáct zastavení s Františkem Zahrádkou jsme v sobotu 4. června 2022 umístili do speciálního koridoru od bývalého NPT Vojna, kterým vězni procházeli na šachtu č. 4. Sešlo se nás kolem čtyřiceti poutníků. Z Prahy přijela Františkova kamarádka a souputnice při procházkách Šumavy, archivářka Alenka Šimánková. Archiv bezpečnostních složek „vyslal“ Xenii Penížkovou s rodinou. Nechyběla ani nezdolná režisérka Kristýna Vlachová, michelská farářka Eva Mikulecká, vedoucí katedry praktické teologie Husitské teologické fakulty Pavel Kolář s dětmi a řada dalších kamarádů. Při zavěšení každého ze zastavení zazněla přímluvná modlitba, některé si děti samy vybraly. Po společné modlitbě Otčenáš jsme při lahodné medovině poděkovali za prožitek živé vzájemnosti člověka s člověkem a přípitkem pozdravili zvěčnělého Františka Zahrádku.

V šedesátých letech minulého století se začala v Plzni-Doudlevcích rodit Meditační zahrada s Památníkem obětem zla, za jejímž vytvořením stojí Františkův kamarád, politický vězeň Luboš Hruška (1927–2007). Na katastrofu původního ovocného sadu vzniklo během desítek let místo hlubokého, věrohodného svědectví. Třeba své ovoce začne vydávat i Křížová cesta Františka Zahrádky...

Martin a Iva Jindrovi s kamarádkou Ivou Šípovou

(foto: Martin Jindra)

odboje, kurýra, politického vězně, šťastného manžela, věřícího křesťana, představitele Klubu bývalých politických vězňů K 231 a Konfederace politických vězňů, spoluzakladatele Muzea třetího odboje v Příbrami a Památníku obětem komunismu Vojna, odborného filmového poradce, milovníka přírody, zvláště pak Šumavy, a člověka oceněného řadou vyznamenání. Jméno tohoto

z jeho rozsudku, který ho poslal na dvacet let do vězení. Šimona v V. zastavení reprezentuje vězeňský lékař, díky němuž byl František přesunut na lehčí práci na povrch. Veroniku zase důlní na táboře Nikolaj, který mu na šachtu tajně propašoval balíček z domova. Ježíšův druhý pád symbolizují četné kázeňské tresty, jež nepoddajný vězeň Zahrádka vyfasoval a kdy musel s minimálním

Zemřel Jiří Pechar

V osobě Jiřího Pechara (7. května 1929 – 22. srpna 2022) ztrácí česká kultura významnou, i když nenápadnou osobnost, posledního žáka Václava Černého, muže s neobyčejným intelektuálním záběrem, který Čechům zpřístupnil desítky klasických děl světové literatury.

● Marcel Proust, Sigmund Freud, André Breton, Ludwig Wittgenstein, Émile Zola, Jacques Derrida a desítky dalších převážně francouzských a německých autorů můžeme číst česky díky celoživotnímu úsilí muže, který nevyhledával světla ramp. Jiří Pechar pocházel z Příbrami a dle vlastních slov neměl příliš šťastné dětství. Po maturitě v roce 1947 začal studovat srovnávací dějiny literatury na Filozofické fakultě UK, kde ještě zastihl Václava Černého. V padesátých letech pracoval v Přírodovědném nakladatelství, transformovaném do Nakladatelství Akademie věd. Z něho byl při „prověrkách“ v roce 1958 z politických důvodů propuštěn. Od té doby až do pádu komunistické diktatury se živil jako překladatel na volné noze.

ŽIVOT NA HRANĚ

Ve vzpomínkové knize *Život na hraně* (Torst, Praha 2009) Pechar ukazuje, že díky práci profesionálního překladatele mohl zažít v mnoha ohledech více svobody než ti intelektuálové, kteří byli svázáni s nějakou institucí. Unikl tak například normalizačním čistkám. Přestože se přátelisky a profesně stýkal s celou řadou disidentů, žádné velké problémy mu to nepřineslo. Jeho taktika neustálého posouvání možného nakonec vedla k tomu, že mu v osmdesátých letech vyšla kniha o překládání v oficiálním nakladatelství. V té době také pomáhal zakázaným překladatelům jako tzv. pokrývač. Jeho jméno je uvedeno pod *Třemi mušketýry po dvaceti letech*, které ve skutečnosti

přeložil Vlastimil Fiala, za Jana Vladislava zase podepsal překlady některých děl Pijoanových *Dějin umění*.

Po roce 1990 pokračoval Jiří Pechar v autorské, překladatelské a editorické činnosti ve Filosofickém ústavu Akademie věd. Ve svém vlastním díle se zabýval širokou škálou témat: interpretací literárních děl, teorií a praxí překladu, filozofií, psychoanalýzou a je také autorem prozaických textů. Za celoživotní dílo získal celou řadu českých i zahraničních ocenění.

Pecharovy vzpomínky obsahují řadu postřehů, jež mohou být inspirativní i pro historiky. Například ten o záměrném vyvolávání vzpomínek na padesátá léta, kterým normalizační režim dokázal bez použití masové represe vzbudit v širokých vrstvách paralyzující strach. Toto téma by si jistě zasloužilo obsáhlou studii.

Petr Zidek
(foto: ČTK)

V Praze se měnil muzejní svět

Ve druhé polovině srpna 2022 se v Praze konal světový kongres Mezinárodního výboru muzeí (International Council of Museums, ICOM). Na výjimečné akci, která se v Česku konala vůbec poprvé, se sešlo 3 400 odborníků z muzeí a paměťových institucí celého světa.

Zatímco globální pandemie covid-19 už byla spíše okrajovým tématem, ruská agrese na Ukrajině se promítla do jednání ICOM velmi výrazně. Válka změnila mimo jiné i to, jak interpretujeme soudobé dějiny a jak jsou v muzeích prezentovány.

Na samotný úvod kongresu, z českého pohledu symbolicky 21. srpna, proběhla panelová diskuse o ochraně ukrajinského kulturního dědictví. Výsledkem bylo nastavení další pomoci i představení seznamu kulturních statků ztracených v dosavadním průběhu války. Ze strany ukrajinských účastníků zazněl i návrh na vyloučení ruského výboru ICOM z této mezinárodní organizace. K jeho prosazení by ale zřejmě vedla dlouhá administrativní cesta, a navíc v globální komunitě se pohledy na otázku liší. Ruská delegace se přinejmenším nemohla pražského kongresu účastnit.

MUZEUM MAJDANU

Ukrajinská témata se promítala do celé řady panelů a workshopů, kterých bylo na této mamutí akci přes 600. Mezi emotivní a odhodlané, ale i obsahově podnětné, patřil příspěvek ředitele Muzea Majdanu Ihora Pošyvajla. Jde o nové státní muzeum, jež se zaměřuje na témata svobody, občanských práv a obecně vývoje Ukrajiny po úspěšných protestech z let 2013–2014. Muzeum Majdanu nyní především sbírá doklady o současném konfliktu a ukrajinském odporu. Pošyvajlo ale prezentoval také fotografie ukrajinských vojáků, kteří

při kopání zákopů na jižní frontě objevili archeologické nálezy – antické amfory – a odevzdali je do místního muzea. Ukazoval tak, že role paměti a identity je i ve válce, anebo právě ve válce, jednou z rozhodujících složek.

ICOM
PRAGUE
2022

Z dopadů války na evropskou paměťovou krajinu lze vybrat příspěvek o proměně názvu i politiky berlínského Německo-ruského muzea v Karlshorstu, které připomínalo německo-sovětské vztahy na místě, kde byla v květnu 1945 ratifikována bezpodmínečná kapitulace Německa. Cestu k novému názvu instituce Museum Berlin-Karlshorst popisoval její ředitel Jörg Morré a zdůrazňoval, že muzeum musí připomínat válečné oběti všech národností bývalého Sovětského svazu a nedávat už svým názvem přednosti jen některým.

Soudobé dějiny a specificky ukrajinská tematika byla i předmětem ústřední panelové diskuse o občanské zodpovědnosti muzeí. Silný příspěvek zde prezentoval šéf Muzea dětství za války (War Childhood Museum) v Sarajevu Jasminko Halilović. Tento zdola, občansky vzniklý projekt, který dokumentuje podoby

dětství a dospívání během válečného konfliktu, získal v roce 2018 cenu Rady Evropy pro nejlepší evropské muzeum. V současnosti se zaměřuje na dokumentaci nejen jugoslávské války, ale také starších konfliktů (včetně druhé světové války), a nově založilo svou pobočku právě na Ukrajině.

DŮLEŽITÁ JE PŘEDEVŠÍM DŮVĚRYHODNOST

Halilović se také postaral o snad nejpřesnější vymezení veřejné role muzea. Na otázku, zda mají být angažovaná, anebo neutrální, odpověděl, že mají být především důvěryhodná. V tom podle něj spočívá jejich hlavní zodpovědnost. Nikoli v dodržování neutrality, jež bude vždy jen domnělá.

V tomto duchu se nesla i diskuse o nové definici muzea, která byla v Praze schválena. Z vnějšího hlediska se může zdát, že jde spíše o akademickou a odtažitou záležitost, ale definice má díky zakotvení v řadě národních legislativ poměrně velký dopad na to, co návštěvníci v muzeích vidí a zažívají.

Toto nové vnímání posouvá důraz od muzeí jako především sbírkotvorných institucí k orientaci na člověka a také na životní prostředí. Muzea tedy mají být zejména přístupná, inkluzivní, fungovat udržitelně, eticky a ve spolupráci s komunitami. Podle globální muzejní komunity je muzeum definováno následovně: „Muzeum je stálá nezisková instituce ve službách společnosti, která odborně zpracovává, sbírá, konzervuje, interpretuje a vystavuje hmotné i nehmotné dědictví. Muzea jsou otevřená veřejnosti, přístupná a inkluzivní. Podporují a rozvíjejí rozmanitost a udržitelnost, fungují a komunikují eticky, profesionálně a za účasti různých komunit. Nabízejí rozličné podněty pro vzdělávání, potěšení, reflexi a sdílení vědomostí.“

Jakub Jareš

12. sjezd českých historiků v Ústí nad Labem

Ve druhé polovině září letošního roku se na půdě univerzitního kampusu severočeské metropole konalo tradiční setkání historiček a historiků svázaných převážně s tuzemskou historiografií. Filozofická fakulta UJEP a její historické katedry začaly sjezd připravovat ještě ve stínu covidové pandemie a podařilo se jim uspořádat výborně organizovaný akademický kongres, srovnatelný svou úrovní s podobnými událostmi v mezinárodním prostředí.

Při slavnostním zahájení sjezdu v krásném prostředí Severočeského divadla připomněla profesorka Michaela Hrubá z pořádající instituce přítomným politickým představitelům hlavní myšlenku celého setkání, které mělo upozornit na tíživé postavení historie a ostatních humanitních věd vyplývající z nastavení systému hodnocení a financování vědy. Hlavní jednání sjezdu mělo z podobného důvodu zdůraznit nenahraditelnou roli, již odborné bádání o historii sehrává

jak pro ostatní humanitní vědy, tak pro společnost.

Tuto ústřední sjezdovou myšlenku podtrhla také následná přednáška profesora pařížské Sorbonny Alaina Soubigou, ve které se zabýval vztahem T. G. Masaryka k historii a historikům. Navzdory jeho bonmotu, že akademická historie se s politikou příliš v lásce nemá, ukazovalo další sjezdové jednání zcela jasně jejich úzké spojení. V řadě kulatých stolů odkrývali diskutující zřetelně jak vliv akademické a státní politiky na

podobu historické vědy, tak naopak působení historického vědění v politice a veřejném prostoru.

Posledně jmenované ilustrovaly diskuse věnující se instrumentalizaci historie nebo vztahu mezi historií a populismem. Ačkoliv ideologická podstata vyprávění o dějinách je známá nejpozději od vzestupu moderního nacionalismu, podobně jako ochota akademických historiků jí podlehnout, představuje v posledních letech opět lákavou výzvu. Pojem populismu, který se vynořil v posledních letech, je ale přes usilovnou snahu po definici nadále poměrně vágní.

HISTORIE A POLITIKA

Debata však poměrně jasně ukázala, že historická témata mohou pod pláštíkem „vědeckosti“ a zdánlivé „neutality“ velmi snadno rozdmýčkovat proměňující se společenský strach posledních let. Historici a historičky na něm buď parazitují ve snaze se zviditelnit, nebo přímo či nepřímo podporují nenávislné politické proudy rozdělující společnost. Mezi konkrétními příklady byly jmenovány jak kolektivní monografie věnující se úpadkům civilizací, tak časopisy bulvárně popularizující historická témata.

Nechyběla ani zmínka o politice paměti představované zejména zjednodušeným antikomunismem, který se nedávno opět vynořil v takzvané debatě o revizionismu. Nejen v souvislosti s ní zaznělo, že k prosazování určitých jednostranných historických výkladů přispívá také značná nevyváženost českého mediálního prostoru. Řada historiků a historiček do něj není ochotna vstupovat, podobně jako jim nezbyývá dostatek sil na neoceňovanou popularizaci svých vědeckých zjištění.

Přímý vliv ať již státní, nebo akademické moci na vědeckou činnost odkrýl také kulatý stůl věnovaný

etice historické práce. Jasně z něj vyplývalo, že vědecký ráz historických poznatků a jejich závaznost pro ostatní humanitní vědy jsou velmi úzce svázány s úctou k nepsaným pravidlům až úzkostného ověřování, prokazování a prověřování zdrojů. Osvojením si těchto postupů jsou historici a historičky oprávněni jak k vědeckým hodnotám, tak k veřejnému odbornému vystupování.

Klíčovou úlohu přitom sehrává diskuse uvnitř oboru a vzájemné ověřování, zda jsou tato pravidla zachována. Zároveň však kulatý stůl upozornil na stinnou stránku takové vědeckosti, totiž její křehkost, spočívající v předpokladu, že většina členů akademického cechu bude o řemeslná pravidla dbát. Vyskytují se

ovšem případy, kdy jsou tato pravidla vědomě zanedbávána. Důvody bývají různé. Ať již špatné mzdy a kumulace úvazků spojené s tlakem na masovou publikační činnost, nebo snaha ulehčit si cestu k akademické hodnosti.

Akademici posuzující zachovávání těchto pravidel zase podobná pochybení přehlížejí či zpochybňují nepohodlná, ač třeba náležitě podložená tvrzení. Diskuse odhalila zjevnou slabinu historie jako vědy, která ovšem nespočívá jen v samotném selhání jednotlivců. Znepokojující je spíše neochota některých čelných představitelů historické obce je jasně uznat. Ať u sebe, nebo u jiných. Přítomné obecenstvo mohlo naopak sledovat patrnou snahu některých účastníků oborová pravidla ohýbat nebo přímo zpochybňovat mezinárodně uznávané standardy posuzování textů v humanitních vědách.

ČTYŘI STOVKY REFERÁTŮ

Kromě pěti podobných kulatých stolů doplňujících tři panely hlavního jednání se během tří sjezdových dnů konalo celkem čtyřicet volných panelů, kterým zjevně dominovala témata z moderních a soudobých dějin. Celkově se na sjezdu sešlo na 600 registrovaných účastníků a zaznělo přes 400 příspěvků. V panelech zaměřených na soudobé dějiny bylo zřejmě jejich propojení s aktuálními mezinárodními trendy a debatami. Objevovala se jak tradiční témata politických, hospodářských a sociálních dějin, tak ta, která cílí na dějiny genderu, každodennosti nebo se věnují oblasti environmentálních, kulturních či intelektuálních dějin.

V panelu, jehož záměrem bylo určit místo druhé světové války ve výkladu československých dějin 20. století, se otevřela živá debata jak nad historickými mezníky nebo výukou dějepisu, tak o přetrvávající aktuálnosti válečných událostí. Zmíněna byla v této souvislosti přežívající myšlenková schémata, která stále rozdělují i současnou českou společnost. Konkrétně vedou například ke zpochybňování genocidy Romů nebo k neustálému přiživování mýtu o dvojí zradě na

konferencích v Mnichově a na Jaltě. Naději pro další rozvoj bádání ovšem poskytuje jak neutuchající zájem mladých, i romských, badatelů, tak zlepšující se přístupnost zahraničních pramenů.

Otázka zažitých historických mezníků se objevila také v podnětném panelu k pozdně socialistickému a postsocialistickému československému městu. Příspěvky naznačily, že při gentrifikaci centrálních částí měst lze sledovat dlouhodobé tendence od sedmdesátých let 20. století až do druhého desetiletí 21. století. Což sice neznamená, že by normalizační urbanisté nutně vytvářeli podhoubí pro polistopadový neoliberální vývoj, nicméně při aktuálních rozhovorech s obyvateli sídlišť se stírá mezník roku 1989. To lze vnímat jako konec postsocialismu. Tento závěr podtrhl jak příklad Bratislavy, kde plánování pro všechny postupně nahradilo developerské plánování pro bohaté, tak rostoucí zájem o pozdně socialistickou architekturu jako součást historického kulturního dědictví.

Podobný posun od dřívějšího odmítání ke zkoumání lze sledovat také v oblasti muzejnictví, na což poukázal příspěvek věnovaný vystavování komunistického pohledu na

minulost. Muzejní expozice minulého režimu podle něj nabízejí možnost, jak upozornit na ideologickou podmíněnost veškerého vystavování. Postupné doplňování kontextu přitom umožňuje nenucené poznávání minulosti a podmíněnosti jejího rámce.

Současné přístupy určovaly hlavní tón také v panelu o místě Československa a střední Evropy v globální studené válce. Příspěvky rozvíjející dlouho patrné inovativní trendy na tomto poli poukazovaly zejména na vlastní iniciativu konkrétních aktérů stojících mimo běžně zdůrazňované supervelmoci. Upozornily na různé momenty, v nichž představitelé Československa podnikali samostatné kroky, jdoucí často mimo oficiálně platné dohody východního bloku. Rozhodně tak nebyli pouze pasivními vykonavateli moskevských rozhodnutí.

HISTORICKÁ VĚDA A JEJÍ NEDUHY

Výše uvedené panely, které jsem si z nabitého sjezdového programu vybral, na mě udělaly velmi dobrý dojem. Panovala na nich vesměs přátelská kolegiální atmosféra otevírající prostor kultivované diskusi. Pokud bych měl na jejich základě shrnout svůj celkový dojem z 12. sjezdu českých historiček a historiků, byl by vcelku pozitivní. Současná česká historická věda sleduje zahraniční trendy, přičemž velká většina badatelů a badatelek svým výzkumem plnohodnotně vstupuje do mezinárodní diskuse.

Více než dvacet let od hradeckého sjezdu, na němž Martin Nodl přednesl příspěvek o krizi české historiografie, se odborná úroveň české historie viditelně zlepšila. Na druhou stranu

ovšem řada jím jmenovaných neduhů nadále přetrvává. Kromě klientelismu a nepotismu či překérního postavení nedlouho etablovaných či začínajících historiček a historiků bych považoval za nutné zmínit zejména nepatřičné chování některých akademických a oborových hodnostářů a funkcionářů.

Projevem jejich selhávání jako předních oborových autorit se stalo vystupování v debatě o etice historikovy práce. Osobně je považuji za podobně nepřijatelné jako karikaturu postkoloniální debaty, která zazněla při paternalisticky vyznívajícím projevu na závěrečném plenárním zasedání. Česká historická obec by je podle mě měla odmítnout, protože mohou ohrozit budoucnost našeho oboru.

Jaromír Mrňka

(foto: Vladimír Cettl, archiv FF UJEP)

D – 21

Dějepis
v 21. století

ZNEUŽITÁ MUZEA: BADATELSKÁ VÝUKA
11. listopadu 2022, Praha

HISTORIANA II. AKTIVNÍ UČENÍ K HISTORICKÉ
GRAMOTNOSTI. KOMBINOVANÝ KURZ
24. října – 23. listopadu 2022, Praha

HISTORYLAB: PRÁCE S PRAMENY V HISTORICKÉM
VZDĚLÁVÁNÍ. DISTANČNÍ SEMINÁŘ
16. listopadu – 9. prosince 2022, online

SEMINÁŘE
ODDĚLENÍ VZDĚLÁVÁNÍ ÚSTR

registrace na dejepis21.cz/seminare

David KLIMEŠ

Doporučeno nezveřejňovat

Academia, Praha 2022, 284 s.

○ Jak fungovala propaganda a cenzura během poslední fáze komunistické vlády v Československu? Odpověď na tuto otázku se ve své zatím poslední knize *Doporučeno nezveřejňovat* snaží nabídnout novinář a politický komentátor David Klimeš.

Oba zmíněné mechanismy systematicky sleduje v pěti kapitolách. Od vymezení pojmů a jejich obecného popisu postupuje až k analýze konkrétních textů, které v předmětném období vydávala Československá tisková kancelář (ČTK), jež byla pro dobová média klíčovým, ba dokonce doporučeným zdrojem zpráv i fotografií. Originální výzkum autor opírá o odkazy na domácí a v hojně míře také zahraniční literaturu. Kniha ale stojí především na analýze archivních materiálů ČTK.

Limity socialistického novináře

Úvahy o fungování pozdně normalizační cenzury Klimeš otevírá rozborem události ze 17. května 1989, kdy byl z vězení propuštěn Václav Havel, čelný

představitel domácí politické opozice. Autor čtenáři zprostředkovává vhléd do dobového tisku, který v daný den upřednostnil informování o návštěvě rumunského prezidenta Nicolae Ceaușesca, a propuštění Havla věnoval jen stručnou zprávu. Jde o příklad, na němž autor demonstruje cenzurou ovlivněné zvyklosti tehdejší žurnalistické praxe, kterou si novináři osvojovali už během studia.

Konkrétně skrze profesi pozdně normalizačního novináře Klimeš čtenáři nabízí vhléd do spletité sítě mnohdy absurdních zákazů a neformálních doporučení, jimiž se žurnalista v tehdejších médiích musel řídit. Líčí tak výchovu „uvědomělých“ novinářů, které se tehdejší autoritativní režim snažil zformovat dle svých ideologických potřeb. Příkladem novináře autorovi slouží jako ukázka tlaku, jež komunisté vyvíjeli na osobní integritu mediálních pracovníků.

Ačkoliv se může z laického pohledu jevit normalizace jako statické období bez jakýchkoliv změn, propaganda a cenzura byly v procesu neustálého vývoje. A od profese novináře se očekávalo, že na něj bude reagovat a nové prvky začleňovat do své profesní výbavy, což ale v některých situacích vedlo k chaosu.

David Klimeš to ilustruje na příkladu tiskové konference věnované důsledkům havárie v černobylyjské jaderné elektrárně, z jejíhož záznamu je patrné, že komunikace mezi ČTK a novináři narážela na nedorozumění. V některých případech si žurnalisté už nebyli jisti, o čem z řečeného a jakým způsobem vlastně mohou referovat. Autor tak demonstruje absurditu cenzurního systému, ve kterém bylo „*zřejmé, co není možné psát, byť nebylo jasné, co možné psát je*“ (s. 107). Klimeš dále upozorňuje na zajímavý paradox, jež byl produktem cenzurních (mnohdy nepsaných) zákazů a příkazů – žurnalista musel prokázat schopnost orientace v jazyku cenzury a i při psaní zcela banální zprávy vynaložit mnohem větší úsilí, než je tomu dnes.

Cenzura bez cenzury

Kniha *Doporučeno nezveřejňovat*

představuje systém propagandy a cenzury v pozdně normalizačním Československu jako daleko propracovanější a komplikovanější, než jak navenek působil. Dokumentuje, jak se v jeho rámci jazyk stával nástrojem moci, jejímž cílem už nebylo přinášet lidem nové ideje, nýbrž ochromit jejich celkovou schopnost myslet.

Systém tiskového dohledu užíval dle Klimešova úsudku velmi sofistikovaných metod. Autor svou tezi opírá o podrobnou analýzu činnosti Federálního úřadu pro tisk a informace (FÚTI), hlavního orgánu komunistické cenzury a propagandy, který zabraňoval úniku ideologicky nevhodného obsahu na veřejnost a monopolně ovlivňoval veřejnou komunikaci.

Cenzura zahrnovala v předběžné formě jen seznam jmen, děl a témat, o nichž bylo zakázáno psát. Její nejdůležitější složkou však představovala řízená autocenzura. V mediální praxi pozdně normalizačního období tak existovala jakási „cenzura bez cenzury“. Systém jí dával vzniknout již během vzdělávacího procesu „disciplinací“ novinářů, kteří si měli dostatečně osvojit jazyk režimní propagandy, a také „kádrově vhodnou“ volbou těch, kdo byli k žurnalistické profesi vůbec připuštěni.

Autor dochází k závěru, že výkon novinářské profese za normalizace tak vyžadoval nejen podvolení se poměrům, ale také ochotu aktivně se podílet na propagandě, stát se jedním z jejich angažovaných dělníků. Následný tiskový dohled tak měl jen mírný, spíše sebedpřipomínací účel a charakter.

Cenzura ve druhé polovině osmdesátých let neměla jednoduché shora nařízené schéma. Klimeš popisuje, že byla založena na dualitě, a nastiňuje ji jako situaci dualitní existence, v níž jedinec mohl jeden názor vyslovit na pracovišti, zatímco jiný pouze v soukromí. Případně jako dualitu mezi ideálem a každodenností, která sice mohla být značně problémová, ale nikdy nemohla zpochybnit, že komunistická společnost jako celek směřuje ke světlým zítřkům.

V médiích tedy bylo možné kritizovat jednotlivosti, ale nikdy ne systém jako

celek. To autor dokládá na příkladu z roku 1989, kdy na pultech obchodů (kromě dalšího zboží) chyběla zubní pasta. O jejím nedostatku se psát smělo, média jej ovšem vysvětlovala jako důsledek nevhodného chování zákazníků, kteří zboží skupují ve velkém, a nikoli jako chybu systému, jenž nedokázal uspokojit poptávku.

Konsenzus a příběhy bez logiky

Pro uplatňování propagandy a cenzury byl ovšem nezbytný celospolečenský konsenzus, který komunistický režim běžně propojoval s útlakem. David Klimeš se snaží odpovědět na otázku, proč se právě tento konsenzus, jenž po celou dobu normalizace víceméně bezproblémově fungoval, v listopadu 1989 tak rychle rozpadl.

Má za to, že systém dlouhodobou disciplinací novinářů dospěl do „líné“ fáze, kdy koncem osmdesátých let dokázal s minimem represí bez větších zádrhelů řídit oficiální veřejnou komunikaci v celé zemi. Kámen úrazu, který zapříčinil jeho bleskový pád, potom spatřuje v dlouhodobé neschopnosti dostatečně reagovat na změny, jež tehdy prostoupily celou společností.

Systematický popis cenzurních a propagandistických praktik autor završuje kapitolou nazvanou *Příběhy bez logiky*, ve které nabízí několik případových studií založených na archivních textech z produkce ČTK. Týkají se boje za mír, práce, rodiny, emancipace žen, přestavby nebo boje proti „nepřátelským živlům“, tedy témat, jež v pozdně normalizačním období figurovala na předních místech komunistické propagandy. Jejich zařazením Klimeš dokumentuje výsledky popisovaných cenzurních a propagandistických procesů v praxi.

Redakce a novináři

Publikace *Doporučeno nezveřejňovat* nabízí záslužný a dosud chybějící vhled do činnosti a mechanismů cenzury a propagandy.

Kniha je přínosná systematickým popisem chodu pozdně normalizační cenzury a propagandy, který je de-

monstrován na řadě ukázek. Množství zařazených konkrétních příkladů je předností, ale zároveň i slabinou celého textu. Lze ho ocenit jako výsledek hluboké rešerše, nelze se však přitom zbavit dojmu, že by si dlouhé pasáže ukázek zasloužily alespoň ve stejné míře i autorův komentář.

Zároveň chybí zmínka o dobovém mediálním prostředí, a především zachycení rozdílů mezi jednotlivými tituly a jejich redakcemi. Stejně jako se čtenář nedozví, zda se normalizačnímu tlaku a cenzurnímu systému snažili alespoň někteří jednotlivci vzepít nebo se s ním dostali do konfliktu a jaké to pro ně mělo následky. Ačkoliv David Klimeš v úvodu slibuje věnovat se postavě novináře, činí tak nakonec pouze v obecné rovině. Knize by prospělo ubrat na širokém teoretickém základu a zaměřit se na příklady novinářů či redakcí. Téma, zde ponechané tentokrát stranou, by ale mohlo posloužit jako námět někomu dalšímu.

Magdalena Grešová

Martin JINDRA – Marcel SLADKOWSKI (eds.)

*Biografický slovník Církve
československé husitské
ČČSH, Praha 2020, 640 s.*

*Biografický slovník Církve
československé husitské* je
solidním kolektivním dílem.

Podstatnou část práce na této úctyhodné slovníkové publikaci vydané vlastním nákladem Církve československé husitské (dále jen církev) a čítající přes 600 stran odvedli hlavní editoři Martin Jindra a Marcel Sladkowski. První z nich, historik Martin Jindra, patří mezi dlouholeté pracovníky Ústředního archivu a muzea církve (ÚAM ČČSH) a je autorem několika monografií věnovaných především pohnuté, ale zároveň i slavné historii reformovaných církví za nacistické okupace. Archivář a historik Marcel Sladkowski, působící v ÚAM ČČSH a Archivu brněnské diecéze ČČSH, se

věnuje i vlastní historické tvorbě nejen na témata spojená se životem církve, jak dokazuje například publikace zaměřená na historii výroby oblíbené slivovice (*Království slivovice aneb Osudy palírníků ve Vizovicích*). Zpět k regionální minulosti ČČSH se vrací též v díle vydaném roku 2018, a to k historii církve v Kvasicích na Zlínsku.

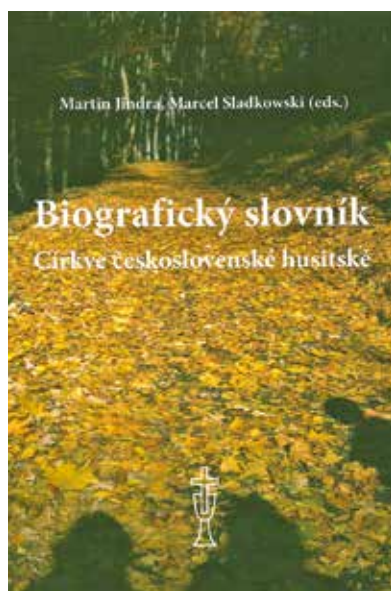
Mimo oba uvedené autory se na vzniku slovníku podíleli též patriarcha církve a teolog Tomáš Butta, teologové Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy Jiří Vogel, Jiří Beneš a Pavel Kolář, renomovaní historici Pavel Marek, Bohdan Kaňák nebo Jaroslav Hrdlička, dále byly k práci na něm přizvány i muzikoložka Ingrid Silná nebo archivářka Jitka Balatková.

Publikace byla připravována s cílem důstojně připomenout sté výročí vzniku církve v roce 1920. Záměrem autorů bylo podat co možná úplný, ale ne černobílý, byt ve zhuštěné podobě slovníkových hesel, pohled na osobnosti církve v celé šíři jejich obdarování a úkolů při naplňování jejího poslání. Což znamená, že se čtenář neseznámí pouze se zakladatelskými postavami, biskupy, teology nebo s farářskými a kazatelskými typy zastupujícími jednotlivé duchovní proudy a směry v církvi. Pozornosti autorů neunikli ani jednotliví laici či laičky obětavě působící při kulturní, výchovné nebo charitativní činnosti církve.

Abecedně řazená hesla jsou opatřena tam, kde to bylo možné a dostupné, graficky velmi zdařile upravenými a do textu citlivě zasazenými podobenkami. Pro studenty a badatele či vůbec odbornou práci motivované uživatele slovníku je velkým přínosem podrobný výčet pramenů a literatury uvedený na závěr jednotlivých hesel, včetně drobnějších článků v tisku církevní i jiné provenience.

Perzekuce farářů

Průřez mnohotvárnou i tragickou nacistické perzekuce poznamenanou historií církve zprostředkovávají hesla, představující například Rudolfa Babulu, faráře z Uherskobrodská, protinacistického odbojáře utýraného

v dubnu roku 1945 v koncentračním táboře Mauthausen (s. 35–37). Dále sem patří třeba Jaroslav Bendl působící za první republiky ve farnosti v Brezně nad Hronem na Slovensku a po násilném zastavení činnosti církve v roce 1939 v Sázavě nad Sázavou, kde se široce angažoval v odboji. Po zatčení a vyšetřování roku 1943 podlehl útrapám věznění a internace v koncentračním táboře Osvětim II (s. 47–48). Význačné osobnosti s uměleckým renomé přesahujícím český a slovenský prostor, úzce napojené na církev, reprezentuje například heslo věnované sochaři, grafikovi a architektovi Františku Bílkovi, jehož sochy i užité umění zkrášlují mnohé sborové budovy a chrámové interiéry (s. 53–55).

Zájemce o poválečnou historii církve zaujme heslo političky, sociální pracovnice a předsedkyně Sdružení žen ČČSH Antonie Kleinerové (s. 223–225) nebo heslo Karla Čepka, faráře z Ostravska, vězněného za protinacistickou odbojovou činnost, nabízející pozoruhodný příběh přežití a komplikovaného návratu do vlasti a dokládající především jeho pevné protikomunistické postoje, za které si při svém působení v „železném srdci republiky“, v Ostravě-Zábřehu, vyslou-

žil odstranění z výkonu farářské služby i dalších funkcí v církvi (s. 89–92).

Ekumenicky orientované zájemce o historicky a kulturně podmíněné setkávání ČČSH s pravoslávím zaujme současná osobnost, Ivana Noble, rozená Marková, farářka, teoložka a umělkyně, která v roce 1994 spoluzakládala Institut ekumenických studií, jehož se stala první ředitelkou. Dále je též vedoucí Ekumenického institutu na Evangelické teologické fakultě Univerzity Karlovy s rozsáhlou publikační činností srovnávající východní i západní spiritualitu, která je pozitivně přijímána nejen na anglojazyčné akademické a teologické půdě (s. 369–371).

Úvod do historie církve

Nezbytné úvodní minimum z historie církve představuje studie Bohdana Kaňáka *Stručná historie Církve československé husitské*. Autor se v ní zhostil hutnou, avšak přehlednou a nic podstatného neopomíjející formou výkladu o dějích v církvi na pozadí bouřlivého vývoje české a slovenské společnosti ve 20. i na počátku 21. století. Od kořenů církve v lůně československého reformního katolicismu přes její založení v roce 1920, srbské intermezzo a budování za první republiky se speciální pozorností věnovanou jejím zakončení na Slovensku nás autor provádí dále slavnou i tragickou dobou protektorátní. Spolu s ním pak sledujeme zmaření poválečných nadějí na svobodný náboženský rozvoj, uvolnění za pražského jara a naopak „utažení režimních otěží“ za husákovské normalizace. Posléze Bohdan Kaňák dospívá k dění v církvi během a po „sametové revoluci“ a k jejímu vstupu přes rozporuplnou poslední dekádu 20. století až na samý práh třetího tisíciletí. Tehdy církev prošla složitými jednáními se státem o majetkovém vyrovnání a v roce 2015 důstojně oslavila 600. výročí upálení Mistra Jana Husa. Téhož roku došlo k setkání vedení církve s papežem Františkem, čímž se navázalo na úsilí o vzájemné pochopení a smíření vyjádřené v prohlášení Jana Pavla II.

z roku 1999 o Husovi jako reformátorovi církve.

Vlastní texty slovníkových hesel jsou doplněny přehledným seznamem použitých zkratk, takže publikaci prakticky nechybí nic z pomůcek usnadňujících orientaci čtenářů v textu. Na závěr nezbyvá než tuto důkladnou slovníkovou práci doporučit všem zájemcům o novodobé církevní dějiny, ať již laickým, či profesionálním, jako velmi potřebnou pomůcku pro jejich studium či jinak zaměřené činnosti.

Markéta Doležalová

Matthias GAFKE

Heydrichovi „muži z Východní marky“. Rakouský vedoucí personál bezpečnostní policie a SD 1939–1945.

Academia, Praha 2022, 509 s.

Po skončení studené války akceleroval díky změně politického klimatu a zpřístupnění dosud nedostupných archivů výzkum pachatelů nacistických zločinů. Výsledkem jsou desítky knižních i časopiseckých studií, které se věnují jak jednotlivým osobnostem, tak kolektivním charakteristikám vybraného okruhu pachatelů. Pozornost historiků v tomto ohledu ale nebyla a není rozprostřena rovnoměrně, tudíž ještě stále existuje mnoho pomyslných bílých míst, jež čekají na odborné zpracování. Jedním z nich byla otázka míry zastoupení Rakušanů na vedoucích pozicích tajné státní policie (Gestapa), kriminální policie (Kripo) a bezpečnostní služby říšského vůdce SS (SD).

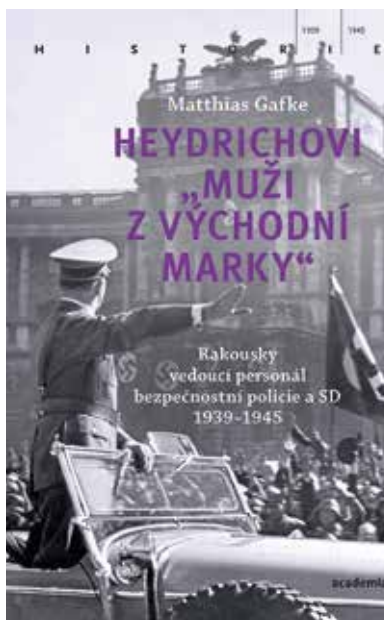
Tento fakt primárně souvisel s takzvaným mýtem oběti. Již během druhé světové války bylo Rakousko prohlášeno Spojenci za první oběť nacistické expanze. Poválečná rakouská společnost tuto pohodlnou tezi přijala za svou, neboť jí umožnila vyvléknout se ze zodpovědnosti z účasti na nacistických zločinech, která byla vše, jen ne zanedbatelná. Hozené rukavice se ujal německý historik Matthias Gafke,

jehož upravená disertace vyšla v roce 2015 pod názvem *Heydrichs Ostmärker. Das österreichische Führungspersonal der Sicherheitspolizei und des SD 1939–1945*. Ta se v letošním roce dočkala svého překladu do češtiny v nakladatelství Academia.

Kdo byl Rakušan

Gafke rozdělil svoji práci do šesti kapitol včetně úvodu a závěru. Ta druhá analyzuje jím vybraný vzorek pachatelů podle jejich věku, původu a vzdělání. Dále zkoumá členství v nejrůznějších německo-nacionalistických organizacích, v NSDAP a SS či rodinné a náboženské poměry. Ve třetí kapitole jsou představeny jednotlivé nacistické bezpečnostní složky a instituce (Gestapo, Kripo, SD, Hlavní říšský bezpečnostní úřad – RSHA a takzvaní inspektoři, komandéři a velitelé bezpečnostní policie a SD), přičemž jejich fungování v praxi je dokumentováno na příkladu jednotlivých mužů z „východní marky“. Čtvrtá, nejrozsáhlejší kapitola přibližuje čtenáři životní osudy šesti „rakouských pachatelů z ideologického přesvědčení“. Předposlední pak líčí závěrečné okamžiky Třetí říše a poválečné osudy a (ne)potrestání mužů ze zkoumané skupiny v Rakousku i mimo ně.

Má první, a zároveň největší výtka směřuje k samotnému výběru zkoumaného vzorku. Autor do svého výzkumu zahrnul 51 mužů, jež vybral ze seznamu přibližně 1 400 osob. Celkem 20 jich pracovalo u Gestapa, 6 u Kripa a 25 u SD. Proč tolik mužů pracovalo u SD a naopak tak málo u kriminální policie, Gafke ale nevysvětluje. Jednalo se o funkcionáře RSHA v pozici od vedoucího referátu výše, vedoucí (řídících) úřadoven Gestapa a Kripa včetně jejich zástupců, dále o vedoucí (řídících) úseků SD, inspektory, komandéry a velitele bezpečnostní policie a SD a konečně o vedoucí operačních, resp. zvláštních skupin a oddílů bezpečnostní policie a SD. Zásadní problém spočívá v Gafkeho definici „Rakušana“. Podle něj se jednalo o muže, kteří se narodili v Rakousku-Uhersku. A to bez ohledu

na to, jestli se po skončení první světové války usadili v Rakousku, či nikoli. To je podle mě vážný omyl, poněvadž za Rakušana by měl být v prvé řadě považován muž, jenž vyrostl, socializoval se a žil v Rakousku. Zkrátka jeho politické myšlení bylo zformováno specifickým rakouským prostředím.

Německý historik tak do svého vzorku zahrnul 6 mužů, kteří po konci „velké války“ žili v Československu, a další 2, jejichž rodiny se posléze usadily v Německu. Nelze je tudíž vnímat jako reprezentanty rakouské společnosti. Obdobným způsobem autor „porakouštil“ i dalšího československého Němce a Eichmannova blízkého spolupracovníka, Hermanna Krumeye (s. 16). Naproti tomu nebyli do zkoumání zahrnuti samotný Adolf Eichmann a Leopold Spann, kteří se sice narodili v Německu, ale po rozpadu císařství žili v Rakousku, byť Eichmann rakouské občanství nikdy nezískal. Je možné, že Gafke uvede novou osmičku mužů do svého výzkumu zahrnul i proto, že by už tak malý zkoumaný vzorek osob byl ještě menší.

Zarážející rovněž je, že Gafke nereflexuje dost možná svůj vůbec nejvýznamnější objev, a sice podprůměrné zastoupení Rakušanů na

vedoucích pozicích bezpečnostní policie a SD (3,6 procenta, a to za použití jeho „extenzivní“ definice Rakušana), a nijak tento fakt nerozvádí. Sám sobě by tím protiřekl, když v úvodu své práce zmiňuje čtyřicetiprocentní podíl mužů narozených v c. a k. monarchii na personálu ve vyhlazovacích táborech a třičtvrtinový podíl jejich velitelů jako příklad nadprůměrného zastoupení Rakušanů na zločinech nacionálního socialismu. Že ostatně v případě důstojnického sboru bezpečnostní policie a SD nelze hovořit o nadprůměrném zastoupení Rakušanů, dokázal již ve své průkopnické práci Jens Banach (BANACH, Jens: *Heydrichs Elite. Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD 1936–1945*. Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 2002, s. 50), kde uvádí podíl 6,5 procenta, což neodpovídalo procentuálnímu zastoupení Rakušanů v Třetí říši. V květnu 1939 přitom tvořili Rakušané 8,38 procent obyvatel Německa.

Jak už bylo řečeno, nejrozsáhlejší část knihy tvoří životopisy šesti rakouských pachatelů. Jedná se o Humberta Achamera-Pifradera, Rudolfa Mildnera, Helmuta Glasera, Herberta Strickera, Gerharda Basta a Ernsta Kaltenbrunnera. Autor si je dle svých slov vybral z důvodu rozdílnosti jejich osobností a příznivé pramenné základny. Což ovšem znamená, že se jedná o výběr do značné míry nahodilý.

Zařazení Pifradera a Mildnera je pochopitelné, neboť šlo o nejdříve postavené Rakušany v Úřadu IV v rámci RSHA. Glaser a Stricker se coby příslušníci SD podíleli na germanizaci Slovinska a Polska, za což byli oba v těchto zemích po válce popraveni. Bast participoval na potlačení Slovenského národního povstání a po skončení války se rozhodl uprchnout do Jižní Ameriky. Při přechodu Brennerského průsmyku jej však zavraždil jeho průvodce. Kaltenbrunner coby nástupce Heydricha na pozici náčelníka RSHA byl bezpochyby nejvýznamnějším Rakušanem ve zkoumaném vzorku, jeho biografii však považují za zbytečnou, neboť jeho život

byl již podrobně analyzován v knize amerického historika Petra Blacka (BLACK, Peter: *Ernst Kaltenbrunner – Vasall Himmlers. Eine SS-Karriere*. Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 1991). Na jeho místě bych raději viděl zpracovaný životopis některého z rakouských velitelů kriminální policie, přičemž Kaltenbrunnerovo působení v čele RSHA mohlo být zpracováno ve třetí kapitole.

Co se týče všeobecných závěrů práce, ty se většinou shodují s poznatky výzkumu Jense Banacha, prezentované v jeho už zmiňované práci *Heydrichs Elite. Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD 1936–1945*, a Michaela Wildta (WILDT, Michael: *Generace nekompromisních. Vedoucí pracovníci Hlavního říšského bezpečnostního úřadu*. Academia, Praha 2019). To znamená, že se v případě rakouských velitelů jednalo převážně o muže narozené po roce 1900, pocházející z rodin se solidním ekonomickým zázemím, které jim umožňovalo absolvovat vysokoskolské studium. Všichni byli členy NSDAP a až na výjimky rovněž členy SS. Naprostá většina jich vystoupila z řad církve a měli málo početné rodiny. Pouze v jedné věci se Gafkeho vzorek výrazně liší od celorišských statistik. Jde o množství lidí s titulem doktor. Zatímco z vedoucích kádrů RSHA jej měla třetina z nich, v případě Rakušanů šlo o 39 mužů, tedy tři čtvrtiny (s. 42)! Je škoda, že autor tento fenomén blíže nerozebírá. Pouze o několik stran dále uvádí, že rakousko-uherské, resp. rakouské studentské spolky byly ještě více antisemitské než jejich protějšky v Německu, což společně s jejich povětšinou mnohaletou zkušeností působení v rakouské ilegalitě (NSDAP byla zakázána v Rakousku v červnu 1933) přispělo k jejich extrémní radikalizaci.

Takřka bez chyb

Gafke pro svoji knihu čerpal prameny z celkem 22 archivů v 5 zemích včetně České republiky. Jeho využití fondu Výpovědi zaměstnanců Gestapa a SD z Archivu bezpečnostních složek ale

zůstalo v symbolické rovině. Vzhledem k faktu, že hned 6 „Rakušanů“ žilo v Československu (a dalších 6 se jich na území dnešní České republiky narodilo), mohl být jeho pramenný výzkum v ČR důkladnější. Je chválné, že se v jeho práci takřka nevyskytují faktografické chyby. Chybně uvádí jen křestní jméno pozdějšího zástupce vedoucího pražské řídicí úřadovny Gestapa Bergera jako Gottlob (s. 390) – správně Heinrich. Nesprávné je rovněž Gafkeho tvrzení, že čestná dýka stála v hierarchii relikvií SS výše než čestný kord (s. 82). Gustav Jonak pak nebyl odsouzen válečným, ale Mimořádným lidovým soudem v Moravské Ostravě (s. 409).

Přes všechny uvedené nedostatky má Gafkeho kniha svůj význam a poskytuje cenné informace pro další výzkum. Sympatické je, že na šedesáti stranách příloh najde čtenář stručné biogramy všech mužů ze zkoumaného vzorku. Oceňuji rovněž, že český vydavatel zahrnul do publikace i jmenný a zeměpisný rejstřík, který v původní práci chybí. Jako celek však zůstala tato publikace za očekáváním a nedosahuje kvalit monografií Jense Banacha či Michaela Wildta.

Jan Zurm

Josef TOMEŠ – Richard VAŠEK (eds.)

Josef David: Vzpomínky na deset let po Mnichovu (1938–1948)

Nakladatelství Lidové noviny,
Praha 2022, 372 s.

Nakladatelství Lidové noviny ve spolupráci s Masarykovým ústavem a Archivem AV ČR v ediční řadě EGO publikovalo paměti národního socialistického politika, publicisty, legionáře a také obhájce českého Slezska a Lužických Srbů Josefa Davida. Vzpomínky vyšly péčí renomovaných editorů Josefa Tomeše a Richarda Vaška. Svým úvodním slovem přispěl též nestor české moderní historiografie Robert Kvaček.

Josef David (1884–1968) patří dnes k již zcela zapomenutým osobnostem české politiky první poloviny 20. století. Svou patrně nejvýznamnější roli sehnal v době třetí republiky, kdy se stal předsedou československého parlamentu. Na konci čtyřicátých let také začal psát své paměti a s přestávkami na nich pracoval posledních dvacet let svého života. Jde o rozsáhlý text uložený v Archivu Národního muzea a prezentovaná edice nazvaná *Josef David: Vzpomínky na deset let po Mnichovu (1938–1948)* zpřístupňuje jen jeho druhou část.

Bouře vyčistila vzduch

Paměti začínají popisem setkání českých politiků s Edvardem Benešem 30. září 1938 a vývojem takzvané pomnichovské republiky. Autor působivě popisuje demoralizaci, zoufalství, štvánice, ale i bezcharakternost mnohých lidí v časech druhé republiky, již označuje za černé dny naší historie. Je pozoruhodné, že obsazení zbylého území Němci mělo podle něj i své pozitivní stránky. „*Pomnichovská doba přinesla nejen smutek a bolest nad ztrátami pohraničních krajů, ale také mravní rozvrat, který zasáhl velkou část národní společnosti. Patnáctý březen přinesl v tomto ohledu ozdravení. Jako bouře vyčistí vzduch,*

obloha se vyjasní a v přírodě dýše vše svěžím veselým životem, tak německá okupace zachvěla národem a všechny jeho dobré vlastnosti se projevíly.“ (s. 28)

Po vzniku Protektorátu Čechy a Morava se Josef David okamžitě zapojil do domácího odboje. Shodou šťastných okolností unikl zatčení 1. září 1939 a následně uprchl do exilu. Doma však zanechal manželku, která v roce 1941 zemřela, a nedospělého syna. Davidovy paměti jsou v této části primárně kronikou jeho protinacistického odboje. Popisuje svoji anabázi, během níž se přes Slovensko a Maďarsko dostal do Jugoslávie, kde nakonec zůstal 18 měsíců. V březnu 1941 se pak přes Řecko a Turecko dostal do Palestiny, kde strávil dalších osm měsíců.

Ve svých vzpomínkách se David dopouští malých nepřesností ve výkladu (například na straně 24 v datu příjezdu Adolfa Hitlera do Prahy, na straně 119 v datu popravy národně socialistické senátorky Františky Plamínkové nebo na straně 153 v popisu cesty Edvarda Beneše a londýnských politiků v březnu 1945 do Moskvy). Nejcennější svědectví přinášejí paměti v popisu československé odbojové činnosti v Jugoslávii, a především v Palestině. Do Velké Británie se Davidovi podařilo dostat po krkolomné cestě až v únoru 1942 a jeho pohled na londýnský exil je hodně politický a dle mého soudu málo osobní. Koncem války také David přestal události podrobně zachycovat.

Bohužel relativně málo pozornosti věnuje i své poválečné politické roli. Můžeme jen litovat, že se více nedozvíme o parlamentní praxi Prozatímního a Ústavodárného národního shromáždění ani si nepřečteme pamětníkovo hodnocení významu parlamentu v době limitované demokracie. Nevíme, zda to nepovažoval za důležité, anebo si uvědomoval problematickost třetí republiky a politického systému, který sám pomáhal budovat.

Tak jak to u vzpomínek politiků bývá běžné, i ty Davidovy jsou především obhajobou jeho činnosti. Kniha místy působí spíše jako komentovaná sbírka

jeho veřejných vystoupení a publikovaných textů, jejichž dlouhé pasáže paměti obsahují. To platí i pro část publikace věnovanou válečnému období.

Stalin: boty si nechte

Ve svých parlamentních vzpomínkách věnuje Josef David největší pozornost prezidentské volbě Edvarda Beneše 28. října 1945, ke které došlo vzápětí poté, co byl David zvolen předsedou parlamentu, a již označil „za jednu z nejkrásnějších chvílí“ ve svém životě (s. 177). K parlamentním volbám v květnu 1946 a k zápletky s jeho opakovanou volbou předsedy Ústavodárného národního shromáždění se vyjadřuje na pouhých dvou stranách. Po volbách byl totiž za předsedu sněmovny nejprve zvolen komunist Antonín Zápotocký, který pak v červnu 1946 řídil další volbu Edvarda Beneše prezidentem, a když poté odstoupil, do vedení sněmovny byl znovu zvolen Josef David.

Naopak poměrně velkou pozornost věnuje David zájezdu poslanců do Velké Británie a do Sovětského svazu v roce 1946 a v roce 1947. Události přelomového roku 1947 přechází v zásadě jen popisem sjezdu národně socialistické strany, lidovecké mládeže a sjezdu legionářů, kdy tyto akce prezentuje jako potvrzení demokratického směřování tehdejší české společnosti. Odmítnutím Marshallova plánu se naopak zabývá jen na necelé stránce. Českému čtenáři ovšem přibližuje v podstatě neznámé svědectví o jednání Jana Masaryka v létě 1947 se Stalinem. Působivě také vyznívá vzpomínka, že Jan Masaryk při jednání o tom, co nabídné Sovětskému svazu, zmínil také dodávku českých bot, které byly odmítnuty: „*Jen ne boty! To mne udivilo, poněvadž každý mohl na vlastní oči vidět, že miliony Rusů musí si kolem nohou ovinovat hadry. Stalin dobře naložený, dal vysvětlení: Vaše boty jsou příliš krásné. Zejména ženy by poznaly, že na Západě mají lepší a krásnější boty, nežli jsou u nás vyráběny. V tom okamžiku jsem poznal, že Rusové trpí pocitý méněcennosti,*

poněvadž cítí, jak daleko zůstali za Západem.“ (s. 192)

Úsporný je Josef David bohužel i ve svých poznámkách k únorovým událostem roku 1948, jež zahájil výkladem, proč na rozdíl od mnoha jiných demokratických politiků neodešel do exilu. Své rozhodnutí vysvětluje tak, že moc převzali sice komunisté, ale českoslovenští, a že on věřil v jejich jistou umírněnost. A dodává, že v této víře se rychle zklamal (s. 198). Z jeho popisu únorového převratu je zajímavé především vyličení události z 22. a 23. února 1948, kdy ho komunisté vedení právním expertem JUDr. Bedřichem Rattingerem přesvědčovali, aby přešel na jejich stranu, a slibovali mu další politické angažmá. V zásadě mu nabízeli buď místo v nové vládě, nebo v čele parlamentu i po chystaných jarních volbách 1948. Josef David však tyto nabídky nepřijal a zůstal předsedou parlamentu jen do zmíněných voleb 1948. Následně odešel do politického důchodu a odmítal jakékoliv další nabídky na spolupráci.

Velmi málo jeho paměti rozebírají zrušení parlamentního jednání, jež mělo proběhnout 24. února. Komunisté usilovali o to, aby k němu nedošlo, protože se jim nehodilo do režie jejich převratu. Měli strach, že by někteří poslanci využili této příležitosti k protestu proti organizovanému puči. David sám v pamětech uvádí, že pro rozhodnutí odložit schůzi sněmovny bylo celé její předsednictvo včetně jeho. Dodává, že nečekal od poslanců nějaké rezolutní vystupování ani „*kritiku posledních událostí*“ (s. 206). Což se nakonec potvrdilo při hlasování o důvěře nové Gottwaldově vládě v březnu 1948, kdy nikdo z přítomných poslanců nepozvedl svůj hlas proti. „*Byl to smutný obraz sněmovny, ve které se vždy svobodně debatovalo a projevovaly různé názory.*“ (s. 206)

V závěru svých paměti se Josef David zabývá některými dílčími událostmi, jako byla smrt Jana Masaryka, oslavy založení Karlovy univerzity v dubnu 1948, všesokolský slet a smrt Edvarda Beneše. Konstatuje, že po únoru 1948 byl sledován a jeho pošta

cenzurována. Kriticky komentuje také rozhodnutí novináře a politika Lva Sychravy (1887–1958) využít amnestie poskytnuté politickým uprchlíkům ze strany pražské komunistické vlády a vrátit se na sklonku roku 1955 do vlasti. Posledními událostmi, které zachytil, byl studentský majáles na jaře 1956 a maďarské povstání na podzim téhož roku. Paměti působí nedokončeně, jako by autor plánoval ve vzpomínkách pokračovat, ale k tomu již nedošlo.

Michal Pehr

Vendula V. HINGAROVÁ

Česká a slovenská periodika v Argentině

Filozofická fakulta UK, Praha 2021, 246 s.

Publikace z pera hispanistky a skandinavistky Venduly Hingarové o historii českého a slovenského tisku v Argentině seznamuje čtenáře s 45 československými periodiky z dílny různých krajanských uskupení. Po značnou část 20. století se na jejich stránkách odrážely zájmy, potřeby, obavy a touhy našich krajanů v Buenos Aires a dalších místech této rozlehlé jihoamerické země, jejichž počet dosáhl bezmála 50 tisíc. Jak autorka sama přiznává v úvodu, s krajanským tiskem se poprvé seznámila v roce 2012, kdy v Argentině působila jako lektorka češtiny. Potomci českých a slovenských přistěhovalců jí ho nosili do výuky s úmyslem seznámit ji „s památkou svých rodičů a prarodičů“.

V první části knihy Hingarová přibližuje vývoj krajanských (a také exilových) periodik na pozadí historických událostí a konfliktů. Ty výrazně ovlivňovaly jak skladbu krajanské komunity, tak samotný tisk a jeho podobu, rozsah i dosah. Právě dynamika proměn české a slovenské přítomnosti v Argentině se do tištěné produkce propisovala (přirozeně) nejvíce. Jednu z podkapitol autorka věnuje

separatistickému slovenskému tisku, který se v Argentině začal významně rozvíjet zejména po roce 1947. Čtenář se zde dozví pozoruhodné informace o podobách slovenského poválečného politického exilu a dosud spíše opomíjených či zcela netušených rozměrech soužití Čechů a Slováků v jejich nové domovině.

Osudy redaktorů

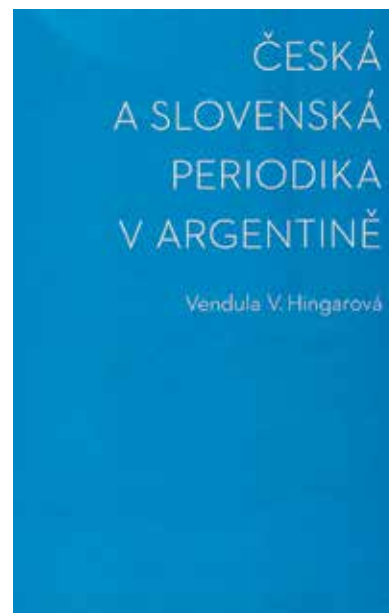
Vendula Hingarová ve své práci čerpá z množství sekundárních titulů a úctyhodně široké škály archivních dokumentů a dobového tisku. Prospěla by jí snad jen trochu pečlivější redakční práce – některé názvy podkapitol (jako například *Vítejte do Argentiny*) nebo celé pasáže působí neobratně či nesrozumitelně.

Druhou část publikace tvoří soupis 26 česky a 19 slovensky psaných krajanských a exilových periodik vydaných v Argentině. Každý ze 45 titulů – ačkoli většina z nich nevycházela déle než tři roky, jejich celkový počet na mě i tak zapůsobil – představuje samostatné encyklopedické heslo, v němž autorka přibližuje jeho historii, dobu a frekvenci vydávání, strukturu a ideovou orientaci (a tam, kde se to podařilo dohledat, také osudy jednotlivých redaktorů a pravidelných příspěvatelů).

Hingarové se podle mého názoru v knize podařilo docílit takřka ideálního poměru mezi soupisovou částí („lexikonem“) a vlastním autorským textem. Každá část tvoří přesně polovinu celkového (zhruba dvoustřánkového) rozsahu. Publikaci doprovází bohatý obrazový materiál a sympaticky přehledné tabulky. Obrazová složka nechybí ani v encyklopedické části, která obsahuje fotografie titulních stránek periodik.

Nová doba

Autorka při sestavování knihy odvedla obdivuhodný kus badatelské práce. Nepochybně díky značné vytrvalosti a pílì se jí podařilo proniknout nejen do řady badatelských institucí v Česku, Německu, USA a na Slovensku, ale i v Buenos Aires – například do

rodinného archivu Josého Kotase, vydavatele *Nové Doby* (*Nueva Época*). Ta mimochodem patřila mezi nejdéle existující krajanská periodika v Argentině (vycházela v letech 1931–1961).

Jakkoli shledávám tvrzení ze záložky knihy o tom, že „*předkládaná publikace je ve výzkumu českého a slovenského tisku v Jižní Americe v celosvětovém kontextu prozatím nejucelenější*“, za poněkud nadsazené (těžko lze očekávat, že téma československého krajanského tisku bude celosvětovým výzkumným tématem), vůbec nepochybuji o tom, že publikace významně posouvá dosavadní poznání této problematiky a zásadně kvalitativně i kvantitativně převyšuje existující přehledy o dějinách krajanského tisku v zámoří. Ty nemohou práci Venduly Hingarové konkurovat co do počtu a kompletnosti zpracovaných hesel ani doprovodných informací. Kniha se může stát velmi užitečným pramenem pro odborníky různých disciplín (rozhodně například dějin životního stylu), mimořádně cennou ji pak podle mého názoru musejí shledávat všichni bohemisté či slovakisté specializující se na krajanskou češtinu/slovenštinu ve světě.

Hana Bortlová-Vondráková